

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

Київ 2019

УДК 316.334.3

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Рецензенти:

Рахманов О. А., доктор соціологічних наук, Інститут соціології НАН України
Зеленько Г. І., доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Авторський колектив:

*О. Резнік, В. Степаненко, І. Бекешикіна, Н. Костенко, А. Ручка, Л. Бевзенко,
О. Стегній, С. Дембійський, М. Наумова, Н. Бойко, Т. Любива*

С 69 Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук.
ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

ISBN 978-966-02-9048-8

За умов соціальної трансформації та послаблення державних інститутів в Україні громадянське суспільство стало важливим чинником не лише демократизації, а й вирішальною складовою у відсічі зовнішньої агресії та соціальною основою проведення радикальних реформ. На основі узагальнення сучасних теорій та аналізу даних багатьох емпіричних досліджень автори розглянули феномен громадянського суспільства на теренах України крізь призму його соціологічних вимірів – поширення громадянських цінностей, членства у громадських організаціях, громадянських практик, волонтерської самоорганізації, екологічного руху тощо. Монографія є результатом виконання НДР «Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні» (0118U005335), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Книга стане в нагоді для академічних соціологів, викладачів, аспірантів, студентів, представників громадянського сектору та державних управлінців.

УДК 316.334.3

ISBN 978-966-02-9048-8

© Інститут соціології НАН України, 2019

Зміст

Вступ	5
Розділ I. Методологічні аспекти дослідження громадянського суспільства	11
1.1. Сучасне громадянське суспільство: теоретико-методологічні підходи соціологічного дослідження	11
1.2. Цивільність як нормативний вимір громадянського суспільства	34
1.3. Публічне і приватне: реконфігурація взаємодій у громадянському акті.....	50
1.4. Історичне становлення та інституціональний розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні.....	64
Розділ II. Громадянське суспільство в Україні: суб'єкти, способи реалізації, чинники	94
2.1. Громадянське суспільство в Україні: кількісне та змістове представлення активістів у соціологічних дослідженнях.....	94
2.2. Соціологічний портрет членів громадських організацій в Україні.....	103
2.3. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян	110
2.4. Громадянські практики в Україні: способи реалізації та поширеність у суспільстві.....	120
2.5. Громадянська онлайн активність: динаміка та особливості зростання.....	128
Розділ III. Установки на громадську активність як компонент політичної культури індивіда	134
3.1. Вимірювальні властивості шкали громадської активності.....	134
3.2. Установки на громадську активність у різних соціально-демографічних групах: 2016 та 2018 роки	142
3.3. Місце установок на громадську активність серед інших елементів політичної культури індивіда	155

Розділ IV. Формування громадянина:	
ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність	165
4.1. Від «тотально відчужених» до «громадян»: наявні стани та латентні тенденції громадянської культури в Україні.....	165
4.2. Роль громадянської ідентичності у формуванні спільноти співгромадян.....	178
4.3. Громадянська компетентність як ресурс соціального активізму	185
4.4. Громадянські цінності в структурі української ментальності	189
4.5. Політична ефективність як складова громадянської суб'єктності.....	196
4.6. Маніфестація громадянської пасіонарності: Євромайдан у грудні 2013 року	202
Розділ V. Волонтерський рух в Україні	
як форма громадянської активності	
в ситуації соціальної нестабільності	220
5.1. Волонтерський рух в Україні як форма громадянської активності: концептуальні засади наукового розгляду	220
5.2. Волонтерський рух як ядро соціальної солідарності в ситуації інституційної кризи 2014–2015 років	228
5.3. Соціальна база довіри і підтримки волонтерського руху – 2018 рік	237
5.4. Ситуація у 2019 році: динаміка ставлення до ролі та ваги волонтерського руху	240
Розділ VI. Екологічний рух як колективний актор	
альтернативної екологічної політики	244
6.1. Особливості екологічного руху як різновиду нових соціальних рухів.....	244
6.2. Специфіка становлення і розвитку екологічного руху в суспільстві соціогенних ризиків.....	253
6.3. Зміст та форми участі екологічних НУО в екологічній політиці.....	262
Висновки	270
Література	275

Вступ

Складне геополітичне становище України та безвідповідальність її політичного класу змушують звернути увагу на чи не єдине джерело формування соціальної основи модернізації – громадянське суспільство. Адже ні еволюційний шлях формування ціннісних передумов країн Заходу, ні авторитарні рецепти «азійських тигрів» не забезпечать швидкої модернізації України. Лише нові цінності та практики громадянських активістів можуть стати основою нових інститутів та нового політичного класу. Зрештою трансформаційні механізми виявляються у тому, як індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняють макросоціальні наслідки.

У кризові періоди розвитку суспільства активність одних і пасивність інших провокує дезінтеграційні процеси, оскільки їхні практики та орієнтації зазвичай є відмінними, а на час різких соціальних перетворень ці відмінності дестабілізують соціальний порядок. Водночас активна меншість може задавати спрямованість суспільного розвитку, однак темпи та якість цього розвитку залежать від того, як пасивна більшість сприймає цю активність, які перспективи інтеграції цих двох спільнот. І хоча розвиток країни часто залежить від зовнішніх впливів, напрям поступу визначається рівнем внутрішньої організованості, інтегрованості соціуму.

Подвійне значення концепту «громадянського суспільства» як мережі асоціацій вільних громадян, що взаємодіють між собою суто на ґрунті власних інтересів, веде свій родовід від німецького «bürgerliche Gesellschaft», оскільки термін «bürger» означає одночасно як мешканець міста, а пізніше – представник класу власників, так і громадянин. Ця подвійність, хоча і вносить певну плутанину в аналіз текстів дослідників громадянського суспільства, все ж є не випадковою, оскільки зародження незалежних від держави соціальних відносин поширювалося через бюргерську верству – аналог сучасного середнього класу. Саме

тому Ю. Габермас у своїй теорії публічної (громадської) сфери робить історичну реконструкцію моделей громадянських відносин, простежуючи еволюцію – зародження, формування та інституціоналізацію – простору відкритого публічного спілкування. Публічною сферою в цьому випадку є неформальна мережа для обміну інформацією та опініями, яка відтворюється через комунікативну дію. Крім цього, публічна сфера розглядається не тільки як комунікативний простір, а й як політичний інститут, що артикулює спільні інтереси шляхом раціональної дискусії, виробляючи при цьому громадську думку з певних питань. Габермас показує, за яких умов і в який спосіб громадська думка активних верств населення щодо суспільних проблем почала впливати на ухвалення політичних рішень [Габермас, 2000]. Іншими словами, йдеться про визначення, за яких історичних умов простір громадянських дій розширюється настільки, що вони стають дієвим інструментом впливу на політичне та соціальне життя країн Західної Європи.

Публічна сфера, незважаючи на формальну доступність, фактично була досяжною, власне, для породженої ранньобуржуазними відносинами «освіченої громадськості», яка володіла потрібною культурною компетентністю. Цю компетентність забезпечували вища освіта та майновий ценз. Однак у результаті ширшого доступу мас до політичного життя вже в середині XIX століття виразником громадської думки дедалі частіше стають політичні партії, що привело до витіснення раціонального критичного дискурсу різними пропагандистськими технологіями задля формальної згоди мас з рішеннями, ухваленими на рівні держави та великих корпорацій. Ця проблема увиразнилася у теперішній час, коли навіть у країнах з традиціями тривалої демократії простежується криза ідентичності суспільств, втрата ними звичних орієнтирів соціальної поведінки, глибоке розчарування існуючим соціальним порядком. Зростання соціального інфантилізму виборців, перемога антиелітарних, популістських політичних сил у низці країн вказують на розбалансованість публічної сфери. Проблема ескалації соціальних очікувань, пов'язаних з негайним здійсненням популістських гасел на тлі ерозії соціальних ідентичностей дезорієнтованого населення потребує втручання відповідального соціального актора – громадянського суспільства.

Сучасний простір публічної сфери можна розуміти як сукупність «класичних», безпосередніх способів комунікації серед освіченої і економічно незалежної верстви населення та новітніх, віртуальних, які можуть охоплювати різні верстви населення. У цьому просторі щоденно виокремлюються та обговорюються суспільно значущі теми, й на цій основі формується громадська думка.

Слід пам'ятати, що поняття «громадянин», «громадянський», «громадянськість» походять від українського слова «громада», яке від часів середньовіччя в первісному значенні означало позаземельне селянське об'єднання, а також збори членів цього об'єднання. У 60–90-х роках ХІХ століття громадами називалися культурно-просвітницькі організації української ліберально-буржуазної інтелігенції, які функціонували в Києві, Харкові, Полтаві та Чернігові. У подальшому поняття громади з огляду на його етимологію відображало спільноту, організовану групу людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів тощо, які ставлять перед собою певні спільні завдання. Ідеться про свідоме та активне громадянство, яке існує тоді, коли етатистська ідентичність, ідентичність підданства збалансована та скоригована впливом самоорганізаційних механізмів громадянського суспільства. При цьому індивідуальне сприйняття громадянства як не суто формальної характеристики набуває поширення тоді, коли взаємовідносини держави та її громадян набувають рис уявного суспільного контракту – громадянська лояльність до держави та свідомо ідентифікація із нею в обмін на соціальний захист та захист прав і свобод.

У дослідницьких колах вважається аксіомою, що феномен громадянського суспільства можливий за умов дистанціювання від державних інститутів. У цьому ключі традиція тривалого існування українців у просторі чужих державних утворень, сучасна недовіра до державних інститутів повинні принаймні не заважати формуванню позадержавних об'єднань громадян. І дійсно, у критичні моменти пострадянського періоду українці продемонстрували несприйняття авторитарного правління. Обидва Майдани показали ефективність короткострокових об'єднань громадян у боротьбі проти авторитаризму і зовнішнього ворога. Однак відсутність етатистської традиції серед українців не означає відсутність у них патерналістських очікувань та орієнтацій. Прояви відчайдушної співпраці тут простежуються лише за умов екзистенційної загрози. Натомість тривалі практики громадянської співпраці, колективні практики, на яких будуються громадські організації, не набули поширення.

Крім цього, спроби відомих громадських активістів реалізувати власні політичні ідеї шляхом входження у політичні проекти, партії та і у виконавчу владу знівелювали той соціальний капітал, який вони набували до прямої політичної діяльності. Подеколи суспільне розчарування їхньою діяльністю на політичній ниві зумовлюється співпрацею з олігархами або ж прямим підпорядкуванням окремим фінансово-промисловим групам (ФПГ). Причиною цього є те, що «вони йдуть шляхом найменшого спротиву, тобто не працюють над розбудовою власної партійної структу-

ри – це довго, дорого і не гарантує проходження до парламенту. Такі політичні проекти під силу тільки ФПГ. Громадські активісти погоджуються на співпрацю з уже відомими політичними брендами, діючи за логікою «потрапимо у владу, а там розберемося», або ж ідуть на співпрацю з ФПГ і працюють у межах правил гри, запропонованих ФПГ. Така конвергенція зазвичай обертається тим, що нібито прогресивні й цілком здорові ідеї громадськості використовуються ФПГ у своїх інтересах, стаючи засобом досягнення їх мети [Зеленько, 2017: с. 18–19].

Основна проблема тут криється у слабкій поширеності серед населення цінностей суспільного блага як результату діяльності незалежного від втручання зовнішніх акторів (держави, олігархів, керівників підприємств тощо). Власне, термін «суспільне благо» перекликається з терміном «спільна справа» у республіканському значенні (*res publica*) як цінність, що гуртує людей у націю у громадянському сенсі. На жаль, традиція виживання заклала в нашому суспільстві переважання егоїстичних цінностей і корупційних практик, оскільки індивідуальна спритність приносила більшу користь, ніж спроби організувати групи інтересів. Адже внутрішнє задоволення від ексклюзивного доступу до ресурсів затьмарюють раціональне розуміння переваг загального доступу до цих благ. Відсутність цієї ексклюзивності у спільному споживанні благ багатьох пострадянських людей засмучує, робить у їхніх очах безглуздом докладати свої зусилля у колективній активності.

Це проявлялося у тому, що ефективно претендувати на обмежені ресурси в радянські і пострадянські часи можна було шляхом особистої спритності. Натомість затратні за часом і ступенем ризику ініціативи групового тиску вимагали ще й організаційних здібностей, довіри до стихійних активістів та чіткої мети. Саме мета як досягнення результату у виборюванні якихось благ не була вже такою очевидною. Всі ми буваємо свідками, коли елементарне зібрання мешканців під'їзду багатоквартирного будинку не може досягти згоди щодо кінцевої мети якоїсь ініціативи. Потрібно буде декілька зібрань, щоб люди «виговорилися», і лише потім можна втілювати якісь ініціативи. Але навіть за умов погодження мети не завжди ініціатива втілюватиметься через необхідність, скажімо, фінансових внесків.

Крім цього, вагання щодо залученості у колективні зусилля активує так звану дилему безбілетника, коли боротьба за надто вже загальні блага не надихає до приєднання. Лише на основі раціоналізації власних інтересів індивід готовий приєднатися до певної групи: тут спрацьовує переважно локальна, «вузькоспеціалізована» мета, яка може подолати дилему безбілетника. Об'єднання за інтересами не вимагає виняткових

ціннісних передумов, а засновується на ідентифікації себе, скажімо з фазовою спільнотою чи дозвіллевими схильностями.

Натомість проблеми, які відображають емпатію за спільне благо, вимагають поширення громадянських цінностей і громадянських ідентичностей, які зумовлюють людей оцінювати соціетальні проблеми та ототожнювати себе як відповідальних громадян. У зв'язку з цим існує суперечність поміж наявним ступенем концептуалізації громадянського суспільства, особливо у вітчизняній соціальній науці, і новими проявами та маніфестаціями реальних практик добровільної та самоорганізованої активності. Очевидно, що два потужних вибухи громадської протестної активності у періоди 2004–2005 та 2013–2014 років, вражаюче піднесення та розвиток волонтерства, доброчинності та солідарності у період загострення збройного конфлікту на Донбасі, роль соціальних мереж у виборчих кампаніях свідчать, що всі ці процеси суспільної самоорганізації потребували не лише осмислення, а й емпіричного коригування у виявленні його ціннісних та поведінкових форм.

Будь-яка активність може бути конструктивною або деструктивною стосовно розвитку громадянського суспільства. І коли соціологи фіксують поведінку громадсько-політичного характеру, мимоволі до проявів громадянського суспільства можна помилково приписати акції, які зумовлені фінансовим заохоченням з боку політичних сил або ж адміністративним тиском влади. Водночас залишалася низка дослідницьких питань – наскільки новітні форми активності, зокрема в соціальних мережах, можуть претендувати на роль визначальних у розвитку громадянського суспільства, порівняно з традиційними; які громадянські дії є більш поширеними, а які ні; які детермінанти членства у громадських організаціях. Одним із центральних питань стало з'ясування змістового боку діяльності громадських активістів, оскільки громадянське суспільство може охоплювати не тільки політичні та громадянські права, а й боротьбу з екологічними та інвайроментальними викликами. Це знову ж таки вимагає різних форм соціетальної ідентифікації, коли почуття відповідальності поширюється на локальні та загальнонаціональну спільноти.

Саме ці соціологічні виміри стали основою для дослідження громадянського суспільства колективом науковців Інституту соціології НАН України. Монографія є результатом виконання науково-дослідної роботи «Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні» (0118U005335), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Як емпіричну базу дослідження використано аналіз даних моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України; аналіз результатів загальнонаціональних та експертних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; аналіз результатів опитування, здійсненого ТОВ «Социс – Центр соціальних та маркетингових досліджень»; аналіз результатів якісних досліджень, а також інші джерела інформації, які зафіксували перебіг розвитку громадянського суспільства в Україні.

У написанні книги брали участь: д-р соц. наук О. Резнік, науковий редактор, – вступ, підрозділи 2.1, 2.4, 4.5, висновки; д-р соц. наук В. Степаненко – підрозділи 1.1, 1.2, 1.4; д-р соц. наук Н. Костенко – підрозділ 1.3; канд. філос. наук І. Бекешкіна – підрозділ 2.3; канд. соц. наук Т. Любива – підрозділ 2.2; канд. соц. наук Н. Бойко – підрозділ 2.5; д-р соц. наук С. Дембіцький – розділ 3; д-р філос. наук А. Ручка – підрозділи 4.2, 4.3; 4.4; канд. соц. наук М. Наумова – підрозділи 4.1, 4.6; д-р соц. наук Л. Бевзенко – розділ 5; д-р соц. наук О. Стегній – розділ 6.

Авторський колектив висловлює вдячність керівнику видавничо-редакційної групи Інституту соціології НАН України, канд. соц. наук Т. Загороднюк за ефективну працю в опублікуванні цієї книги.

Розділ I

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Сучасне громадянське суспільство: теоретико-методологічні підходи соціологічного дослідження

Бурхливий сплеск політичної громадської активності громадян з періоду Євромайдану 2013–2014 років, драматичний розвиток країни після анексії Криму, «гібридні» війна та мир на Донбасі, потужна хвиля волонтерського руху і зростання його суспільного впливу – ці та інші прояви сучасних суспільно-політичних процесів в Україні актуалізували широку проблематику основ і принципів суспільної життєдіяльності, взаємин суспільства та влади і характеру соціальних комунікацій, що визначають суспільний уклад у багатьох аспектах його трансформації. Значна і важлива складова цієї проблематики окреслюється сучасними дебатами та концептуалізаціями громадянського суспільства.

У сучасній соціальній науці та теоретичних, зокрема соціологічних, дискурсах громадянського суспільства отримують відображення такі трансформаційні процеси глобалізованого світу, як масові протестні рухи від Європи й Америки до Північної Африки і Південної Азії, глобальні міграційні процеси, вимоги соціальної, політичної та соціокультурної справедливості, боротьба за права і свободи різних соціальних груп та меншин. Відбувається активне формування нових об'єднань і солідарностей, для яких в епоху глобальних цифрових мереж державні кордони не є перепорою. Україна не є ізольованою від цих сучасних процесів. До того ж внутрішня складна соціально-політична трансформація занурює країну в новий драматичний контекст розвитку з багатьма ризиками та невизначеними перспективами. Ці нові суспільно-політичні й соціокультурні виклики актуалізують потребу дослідження та переосмислення як теоретичних, так і політико-прикладних аспектів проблематики громадянського суспільства і питань його інституціоналізації в країні, потребують певного коригування щодо розуміння сутності та концептуальних засад цього феномену.

Попри зростання активного дослідницького інтересу до громадянського суспільства як у світовій, так і у вітчизняній соціальній науці¹, ця проблематика приречена на свою подальшу актуальність. Адже групова соціальна самоорганізація поза межами державних інституцій і регуляцій є відкритим і ніколи незавершеним процесом та творчою суспільною практикою навіть у сталих демократіях. А в країнах, що переживають складну трансформацію, – й поготів. Тим паче, що «громадянське суспільство» як ідеологічний дискурс, суспільно-політична практика і нормативно-регулююча та культурно-символічна сфера є все ще відносно новим феноменом посткомуністичної соціальної реальності. Одним із пояснень цього є те, що громадянське суспільство в його усталеній соціальній семантиці – це історично передовсім західна культурно-політична та теоретична традиція, пов'язана у політичному та соціально-структурному контекстах з поняттями прав і свобод вільного громадянина, включаючи право на добровільні асоціації та об'єднання, цивільністю, концепцією рівності громадян перед законом та правом приватної власності. Ця традиція, сягаючи першовитоками часів античності, розвивалась у просвітницьких ідеях Ж.-Ж. Русо, Ш. Монтеск'є, Д. Лока, шотландської моральної філософії XVIII сторіччя (Ф. Хатчесон, Д. Юм, А. Сміт, А. Фергюсон) і далі від А. Токвіля до А. Грамші, Ю. Габермаса, Н. Еліса, Е. Гелнера, Д. Кіна, А. Арато, Р. Патнема, Дж. Александера та інших сучасних дослідників.

Але саме досвід поставоритарних і посткомуністичних трансформацій кінця XX сторіччя актуалізував уже в сучасну добу проблематику громадянського суспільства у глобальному вимірі і, зокрема, для Східної Європи та України. В осмисленні процесів тектонічних політичних зрушень останнього періоду XX – початку XXI сторіччя традиційно «історичний» для Заходу термін «громадянське суспільство» став, за влучним зауваженням британського соціолога К. Кумара, знову «корисним» [Kumar, 1993]. Отже, як і саме поняття, так і цінності та практики громадянського суспільства набули нової історичної актуальності з розвитком фундаментальних політичних, соціальних та культурних трансформацій у східній, тоді ще комуністичній, Європі з середини 1980 – початку 1990-х років. Водночас актуалізація ідей і

¹ Проблематика громадянського суспільства вже доволі активно розробляється у вітчизняному суспільствознавстві. Дослідження у цій царині покладено роботами таких вітчизняних дослідників, як А. Колодій, С. Рябов, А. Карась, М. Михальченко, І. Кресіна, М. Рябчук, А. Єрмоленко, А. Барков, Г. Щедрова, І. Пасько, Ю. Загородній, Г. Зеленько та ін. Здебільшого у цих працях аналізуються соціально-філософські аспекти та політологічна проблематика формування громадянського суспільства. Реалізацію соціологічних підходів до громадянського суспільства започатковано у роботах О. Стегнія [2001], О. Рєзніка [2003; 2011], В. Степаненка [2015] та деяких інших дослідників.

суспільно-політичних практик громадянського суспільства проявлялась по-різному в своїх особливих інтерпретаціях і реалізаціях у посткомуністичних країнах. З огляду на історичну дистанцію від початку «оксамитових» східноєвропейських революцій і посткомуністичних трансформацій дослідники можуть констатувати цілком відмінні риси й ступені емансипації самоорганізованого суспільства від тотального державно-владного й політичного контролю – тієї первинної ідеї та напряму суспільної трансформації, що найчастіше асоціювалась з гаслом відродження громадянського суспільства у Східній Європі.

Сучасне розуміння громадянського суспільства, а також його реальні прояви і маніфестації як у глобальному масштабі, так і в окремих регіонах і країнах, набули нової актуальності, окреслили нові складні виміри та смисли. Останні, зокрема, у перспективі досвіду драматичної суспільної трансформації в Україні вже не вкладаються у спрощену ідеологію, висловлену в гаслі революційних романтиків та інтелектуалів періоду зародження східноєвропейської демократичної хвилі – «громадяни проти держави» [Havel et al., Keane, 1985].

У сучасному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості цифрових технологій і комунікацій, які були відсутні або принаймні не розвинені ще з тридцять років тому, у період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Теперішня доступність і масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні мережі, такі як Twitter та Facebook, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій і самоорганізованих акцій на всіх континентах, включаючи Східну Європу і Україну зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства є актуалізація не лише масового протестного активізму, а передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності. Це ті смисли, які містились в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо в посткомуністичному контексті. Сучасний дискурс громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом доброчесного, справедливого суспільства (good society) [Alexander, 2000]. У цих обставинах особливо актуалізується соціальна мета та спрямованість громадських самоорганізованих ініціатив і рухів, їх сутнісна орієнтація на концепцію суспільного блага. Нині також дедалі більше втрачає значення і схематичне та спрощене уявлення про громадянське суспільство як лише діяльність мережі неурядових організацій (НУО) та асоціацій. Самоорганізований громадський активізм, нові мережеві громади та

солідарності дедалі частіше не пов'язані з критеріями належності чи формального членства громадян у НУО.

Проблемна ситуація досліджень, зокрема соціологічних, громадянського суспільства є особливо показовою і для вітчизняного контексту. Складний і тривалий досвід української суспільно-політичної трансформації, два потужних вибухи громадської протестної активності у періоди 2004–2005 та 2013–2014 років, вражаюче піднесення і розвиток волонтерства, доброчинності та солідарності у період збройного конфлікту на Донбасі – всі ці процеси суспільної самоорганізації потребують не лише осмислення, а й реконцептуалізацій смислів громадянського суспільства та коригування його вітчизняного дискурсу. Наприклад, традиційна методологічна диспозиція щодо посткомуністичних режимів про сильну державу та слабе громадянське суспільство [Ховард, 2009] є вже принаймні доволі спрощеною та схематичною у випадку з сучасною Україною. Потреба досліджень, відповідей і концептуалізацій щодо цих та інших проблемних питань фокусують увагу соціолога на культурно-інституціональну релятивність, семантичну чутливість та історичність підходу до будь-якого громадянського суспільства, зокрема пострадянського українського.

Водночас ці складні сучасні контексти ускладнюють і проблемне поле досліджень сучасного громадянського суспільства. Залишається актуальною і проблема його семантичного розуміння та обставин, у яких розвивається громадянське суспільство. Зокрема, що розуміти під поняттям «громадянське суспільство» – теоретичний та ідеологічний дискурс, соціальну практику самоорганізованої активності чи суспільно-нормативний ідеал? Яка сфера проявів громадянського суспільства досліджується (відносини із державою чи рештою суспільства, повсякденні практики та цінності соціальних відносин, культурно-символічна сфера його проявів, ефективність контролю за владою, ступінь розвиненості інфраструктур сфери публічності, розвиток соціального капіталу тощо)?

З огляду на багатозначність терміна та самого феномену соціальної реальності в теоретико-методологічних координатах соціологічного підходу громадянське суспільство може розглядатись як комплексний соціальний феномен у його трьох взаємопов'язаних смислах: 1) теоретичні дискурси та концептуально-нормативні моделі громадянського суспільства, які у класичному вигляді були сформовані в річищі західної історичної та теоретичної, зокрема соціологічної, традиції, 2) сучасні ідеологічні концепти громадянського суспільства, тобто його політико-ідеологічні інтерпретації та 3) соціальні практики громадянського суспільства й особливості етосу

суспільної життєдіяльності, які характеризуються самоорганізацією та цивільністю [Степаненко, 2015]. І саме соціологічний підхід до проблематики громадянського суспільства, який поєднує теоретично дискурсивну історичність і соціально-практичну конкретику, не лише відновлює адекватне розуміння цього багатоскладового феномену, а й заповнює певну прогалину його системного соціологічного дослідження у вітчизняній літературі. Зокрема, у рамках соціологічного підходу дослідження соціальної практики передбачає увагу до проблем інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. А системна соціологічна концептуалізація дискурсів і практик громадянського суспільства в дисциплінарних межах соціологічного підходу надає можливість для аплікації цих концептуальних конструктів щодо аналізу й оцінки його реального стану та перспектив розвитку в Україні.

***Методологічні орієнтири дослідження
громадянського суспільства***

Громадянське (цивільне) суспільство – багатозначне і багатоскладове поняття. У сучасних умовах ми говоримо про розвинене громадянське суспільство там і тоді, де і коли люди здатні об'єднуватись для результативного захисту своїх прав і в солідарному обстоюванні своїх інтересів, коли громадяни цінують свої свободи та захищають справедливість, сприймають свою рівність перед законом і є відповідальними за себе, свої родини і країну, коли добровільні неурядові організації є ефективними у допомозі знедоленим та хворим і захисті довкілля, коли медіа вільно критикують уряди й уряди дослухаються до цієї критики, коли в країні є наявними й ефективно функціонують реальні механізми контролю виборців за владою, коли громадяни поважають один одного, толерантно сприймають іншість та соціокультурні відмінності й разом протистоять проявам ксенофобії, дискримінації та насильства. Така семантична багатозначність поняття «громадянське суспільство» є результатом його тривалого історичного розвитку, також відповідних соціальних практик та інститутів, основні сучасні смисли і функції яких формувались та актуалізувались у різних своїх аспектах з історичної доби Просвітництва в європейських культурах.

Багатовимірність (або «багатосферність») [Pérez-Díaz, 2014]) поняття «громадянське суспільство» породжує й проблему складності його дослідження. Громадянське суспільство належить до тих невлених соціальних феноменів, реальність яких простіше спостерігається через їх відсутність або нестачу. Простіше діагностувати та констатувати брак або слабкий розвиток громадянського суспільства в соціальних середовищах, де домінують або переважають безправ'я, беззаконня,

корупція, патерналізм, соціальна атомізація та аномія, ксенофобія, різні форми дискримінації та насильство. Однак складність і багатозначність поняття не є приводом у відмові йому в евристичному потенціалі. Нормативна ідеалізація не лише присутня, а й є однією із важливих характеристик поняття «громадянське суспільство», навіть з причини того, що це – історичне та контекстуальне поняття і різні його аспекти та характеристики можуть актуалізовуватись у різні історичні періоди та в різних суспільних контекстах по-різному. Варто, втім, окреслити сутність і основні типологічні характеристики нормативного громадянського суспільства як способу організації суспільної життєдіяльності. Така концептуалізація є також важливою методологічною основою для орієнтирів соціологічного дослідження громадянського суспільства.

Смисловий топос громадянського суспільства формувався історично й набував своїх основних сучасних значень у добу Нового часу. У цьому сенсі «громадянське суспільство» – модерна історична концепція і водночас проект модернізації суспільного життя. Основні значення цього концепту акумулювались як певне теоретичне відображення складних суспільних трансформацій у Європі, пов'язаних насамперед зі становленням буржуазних суспільних відносин і капіталізму як економічного укладу, розпадом традиційних станових належностей та ієрархій і ерозією феодально-родових структур. Цехові, ремісницькі та торгові союзи, самоуправління європейських міст, університетські автономії – це перші історичні «острівці» громадянського суспільства, які утворюються у Європі ще в період пізнього феодалізму. Те, що було спільним принципом життєдіяльності цих перших організаційних моделей громадянського суспільства, – це певні «вольності», автономне, відділене від волі сюзерена чи короля функціонування таких союзів та громад на засадах власної самоорганізації.

Принцип суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади, стає основною функціональною характеристикою громадянського суспільства. Ця ознака в різних варіаціях міститься й у переважній більшості його сучасних визначень та концептуалізацій. Розподіл держави та громадянського суспільства або, точніше, визнання його автономною, незалежною (принаймні відносно) від держави сферою громадської добровільної, самодіяльної та самоорганізованої діяльності, веде й до іншого типового уявлення про громадянське суспільство, а саме: як мережу різних неурядових організацій. НУО різних сфер і напрямів діяльності – асоціації, клуби, союзи тощо, які створені добровільно самими громадянами для захисту своїх прав чи реалізації своїх інтересів, вважаються основним структурно організаційним інститу-

том громадянського суспільства. Однак, як свідчить сучасна суспільна практика, показник кількості НУО та членства громадян у них – це радше традиційно зручний емпіричний індикатор різних вимірів та оцінок стану розвитку громадянського суспільства. Втім, індикатор цей – доволі умовний і ненадійний у сучасних обставинах, особливо в посткомуністичному контексті. Оскільки самодіяльні громадянські ініціативи добровільних об'єднань та асоціацій не ставлять собі за мету здобуття економічного прибутку і є *неприбутковим видом діяльності* для своїх членів (принаймні у нормативних уявленнях про громадянське суспільство), то до позначення автономності сфери громадянського суспільства від держави – з одного боку, та її відокремлення від приватної економічно підприємницької активності (сектору приватної економіки) – з другого, застосовується також термін «третій сектор». Останній є доволі поширеним у технологічних підручниках і довідниках фінансово-донорських організацій для громадських активістів. Утім, термін «третій сектор» є синонімічним для поняття громадянського суспільства лише у його вузькому, організаційно інституціональному аспекті.

Відокремлене від держави громадянське суспільство як мережа добровільних самоорганізованих асоціацій громадян, які реалізують свої права чи інтереси поза межами окремих родин і домогосподарств, уже за таким визначенням діють у *суспільно публічній сфері*. Відтак, наприклад, особисте чи родинне життя і сама родина як соціальний інститут не є конвенційними сферами громадянського суспільства. Хоча соціальні проблеми родини (наприклад, проблема насильства у сім'ї, питання виховання дітей, скажімо, у неповних сім'ях, догляд за хворими, немічними та самотніми людьми похилого віку тощо) можуть і часто стають у центрі уваги громадських організацій, є важливим напрямом їх діяльності, а отже, і сферою інтересу та впливу громадянського суспільства.

З огляду на критерії добровільної громадянської активності такі організації, як політичні партії, що, як правило, вмонтовані у механізми політичної (державної) влади (чи боротьби за неї) у будь-якому суспільстві, не включаються в організаційні інститути громадянського суспільства у більшості його визначень. Однак в контексті таких своїх принципів, як *інституціональний та ідеологічний плюралізм і протидія монополії на політичну владу та істину* громадянське суспільство є потужним актором, який або протидіє політичній монополії (однієї партії) на владу, або запобігає монополізації влади. Втім, поняття плюралізму в соціологічній концепції громадянського суспільства долає своє обмежене інструментально політичне розуміння, поєднане з ідеєю політичної багатопартійності. В інституціональному

контексті громадянського суспільства плюралізм позначає не лише різноманіття і можливість співіснування різних політичних поглядів та партійно-ідеологічних орієнтацій, а й передусім багатовимірність індивідуальних і групових способів життєдіяльності, культурних стилів та маніфестацій. Точкою відліку тут є вільна індивідуальна особа-громадянин («модулярна особа», за виразом Гелнера [Gellner, 1996]), його свободи, права та обов'язки щодо суспільства та держави. Такий підхід до поняття плюралізму продовжує класичну ліберальну традицію, яка у трактуванні взаємовідносин особа – суспільство, надає перевагу правам особи та громадянина.

Отже, у демократіях громадянське суспільство має відношення не до партій, а радше до політичних, культурних та інституціональних умов їх функціонування. Подібним є структурне позиціонування громадянського суспільства і до профспілок як соціальних інституцій. Тією мірою як профспілки є частиною великої корпоративної машини сучасного бізнесу з усіма наслідками «профспілкового босизму» та властивостями бюрократично корпоративних організацій, характеризованих М. Вебером, Р. Михельсом та іншими дослідниками, а в комуністичних умовах – і частиною державного апарату, вони навряд чи можуть розглядатись як організаційні інституції громадянського суспільства. У тих же політичних обставинах, коли широкий профспілковий рух, створений «знизу», виступає як протидія монополії на політичну владу та істину, як це було в історичному досвіді польської «Солідарності», він цілком справедливо вважається характерним проявом самоорганізації громадянського суспільства.

Американський дослідник Г. Віарда намагається позначити цю колізію поміж державно-адміністративним корпоративізмом і громадянським суспільством терміном «система громадянського суспільства, що контролюється державою» [Wiarda, 2003: р. 15]. Такий оксюморон з погляду уявлень про громадянське суспільство є, однак, доволі показовим прикладом, по-перше, привабливості й водночас конвенційності нормативної концепції громадянського суспільства і, по-друге, виразом намагань контролю держави, особливо автократичної, а також корпорацій різного роду та спрямування за сферою суспільної самоорганізації. Такі тенденції проявляються у різних своїх аспектах та в різних країнах, особливо в тих, де політичні режими ще далекі від усталених демократичних норм, а добровільна солідарна самоорганізація громадян не має своїх міцних традицій. Ці тенденції фіксуються, зокрема, у численних акронімах псевдо- (квазі-) громадських організацій, таких як QANGO (від англ. «квазіавтономні недержавні організації»), GONGO (від англ. «недержавні організації»,

організовані державою»), MANGO (від англ. «недержавні організації, пов'язані з мафією»), MONGO (від англ. «недержавні організації, організовані мафією» або в іншій інтерпретації – «моя власна недержавна організація»), FINGO (від англ. «фінансово орієнтовані недержавні організації»), DONGO (від англ. «недержавні організації, організовані донорами»), BONGO (від англ. «недержавні організації, організовані бізнесом»), BINGO (від англ. «недержавні організації, орієнтовані на інтереси бізнесу») та в інших позначеннях [Anheier, Toepler, 2010: р. 779] для неавтентичних для нормативного громадянського суспільства утворень. Тією чи іншою мірою подібні деформації організаційних структур характерні й для багатьох посткомуністичних громадянських суспільств, зокрема вітчизняного.

Отже, відокремлення інституціональних структур громадянського суспільства від держави та від сектору підприємницької активності, їх відносна автономність – це лише загальний організаційно інституціональний критерій, який, коли розглянутий лише формально, розширює значення громадянського суспільства до будь-яких недержавних утворень, які не ставлять за мету своєї діяльності економічний прибуток. Утім, такий формальний критерій, зокрема щодо наявності організаційних структур громадянського суспільства в будь-якій країні, ще не свідчить про його розвиненість, дієвість, а також про ціннісну складову та спрямованість діяльності недержавних або неурядових організацій.

Американська дослідниця Ш. Берман, аналізуючи досвід суспільних процесів Веймарської Німеччини 1930-х років, переконливо показала, що існування широкої мережі громадських об'єднань, груп і клубів за інтересами у Німеччині того часу не лише не завадило приходу нацистів до влади, а й певною мірою було використано ними для доволі ефективної націонал-соціалістської соціалізації широких верств німецького населення того часу [Berman, 1997]. Приклад Веймарської Німеччини особливо показовий, адже йдеться не про політично й ідеологічно орієнтовані громадські організації, якими, наприклад, були в СРСР піонерська, комсомольська та інші формально недержавні організації, а про мережі добровільних об'єднань, часто далеких від політики. За формальними ознаками і мафіозно корпоративні угруповання, ку-клукс-клан або Аль-Каїда (що в перекладі з арабської означає «мережа») є також недержавними організаціями.

Але чи можуть такі організаційні утворення бути віднесені до структур громадянського суспільства? Очевидно, що ні. Громадянське суспільство характеризується своєю особливою ціннісною природою, і відповідно, діяльність недержавних добровільних громадських

об'єднань визначається *ціннісними критеріями, нормами та принципами їх функціонування*. Дослідники, наприклад, зазначають, що в країнах так званої третьої хвилі демократизації, зокрема в Африці, швидке поширення та зростання кількості формальних груп громадянського суспільства упродовж 1990-х років було не так результатом збільшення політичної ваги громадянського суспільства на цих теренах, як радше наслідком дуже прагматичного висновку, що західні донори розподіляють свої ресурси переважно через мережі недержавних організацій [Englehart, 2011]. Такі ефекти соціальної мімікрії та маніпулювання привабливістю громадянського суспільства для західних донорських організацій спостерігаються і в посткомуністичній Східній Європі, зокрема в Україні.

Історична диспозиція з досвіду східноєвропейських революцій кінця 1980-х про те, що громадянські суспільства є гармонійними, визвольними, часто спонтанними вільними об'єднаннями, які обстоюють свободу громадян проти деспотичної держави, також не завжди підтверджується у різних суспільно-політичних обставинах, зокрема для суспільств, які перебувають у стані громадянських конфліктів та насильства. У таких ситуаціях, як, наприклад, у Сомалі, не держава є занадто сильною, а суспільство все ще є занадто слабким, а радше навпаки: автономні групи, часто озброєні або уникають контролю держави, або маніпулюють державним апаратом проти своїх ворогів. Стратегія «зміцнення громадянського суспільства» (проти держави) за таких обставин може обертатись на підтримку нецивільних акторів, які здатні на насильство проти інших.

Соціологічний підхід до громадянського суспільства підкреслює його історичність і соціально контекстуальний характер. Громадянське суспільство, завжди вкорінене в певний соціокультурний, політичний, національний та інші контексти. Це – цілком конкретний спосіб організації солідарної життєдіяльності, практик та певного дискурсивно нормативного порядку зі своїми особливостями інституціоналізації та розвитку. Такий алгоритм соціологізації підходу до «реальних» громадянських суспільств і проблем їх інституціоналізації пропонує американський соціолог Дж. Александер. На його думку, соціологічний підхід до громадянського суспільства означає сприйняття його як «сфери солідарності» (*solidarity sphere*), визнання відносної автономності від держави та інших суспільних сфер і розмежування між цивільною та нецивільною сферами [Alexander, 2001].

Визнання соціокультурної контекстуальності громадянського суспільства (як його практик, так і дискурсів) пов'язане із доволі широким спектром питань щодо громадянських і негромадянських,

західних і незахідних громадянських суспільств, можливостей інституціоналізації громадянського суспільства на іншій відмінній (і якою мірою) від західної соціокультурної традиції. У сучасній літературі доволі активно дебатовуються шанси та перспективи громадянського суспільства в незахідних та постколоніальних культурах (Північна Африка, Близький Схід, Азія, Китай). Проблемність інституціоналізації громадянського суспільства в його класичних нормативних орієнтирах у цих соціокультурних середовищах, на думку багатьох дослідників, і пов'язана із відмінністю їх культурних традицій і практик, які характеризуються «дефіцитом цивільності» [Mbembe, 2001]. Відтак реалістичнішою стратегією інституціоналізації норм і практик громадянського суспільства в таких традиційних соціокультурних середовищах з авторитарними формами правління, зокрема на арабському Близькому Сході, є, на думку Ф. Волпі, не спроба демократизації політичних режимів у цьому регіоні, а радше «трансформація в соціетальній перспективі» та «мікрополітичні процеси, які залучають різні артикуляції цивільності в суспільні відносини» [Volpi, 2011: p. 801].

Вітчизняне посткомуністичне суспільство також має власні контекстуальні соціокультурні особливості, які впливають як на сприйняття поняття громадянського суспільства, його розуміння, так і на процеси інституціоналізації його цінностей та практик. Одна з важливих методологічних позицій соціологічного дослідження громадянського суспільства полягає у тому, що ступінь розвитку громадянського суспільства певною мірою залежить від ступеня сприйняття та адекватного розуміння цього соціального феномену в науково-теоретичному та політико-ідеологічному дискурсах, від суспільної актуальності його цінностей і практик, а також від ступеня та адекватності їх втіленості в етичних і символічно-культурних формах та структурах життєдіяльності певного соціуму [Степаненко, 2015]. І навпаки, розвиненість цінностей і відносин цивільності й самоорганізованих культурно-політичних практик формує дискурс громадянського суспільства та його адекватне розуміння як принципово незавершеного соціального проекту суспільної життєдіяльності, яка є добровільною та самоорганізованою. Остання, аби бути сталою, повинна, своєю чергою, репродукувати традиційні, коригувати деформовані та виробляти нові автентичні громадсько-солідаристські культурно-символічні смисли і норми – те, що в давньогрецькій культурній традиції з часів Аристотеля іменувалось як *етос* (*ēthos*) і в нашому контексті може бути перекладено як «звичаї» (російською – *нравы*, англійською – *mores*) цивільності (*civility*).

Важливими методологічними орієнтирами щодо соціологічного дослідження сучасного українського громадянського суспільства є також його *секуляризація* та *націоналізація* – суспільно-політичні, а також дослідницькі алгоритми, що певною мірою нейтралізують політизацію, фетишизацію, телеологізацію та інші деформуючі впливи на його розуміння та практики в конкретному суспільному контексті. Завдання *секуляризації* зумовлює необхідність трансформації громадянського суспільства від революційного гасла та політичної міфології у культуру та практики повсякденної цивільності. Секуляризація передбачає *деміфологізацію* цього нормативного ідеалу, тобто сприйняття громадянського суспільства не як телеологічної ідеологеми або як проекту, який можна «розбудувати» *згори* чи *ззовні*, а радше як розвиток щодо інституціоналізації цивільності у всіх сферах суспільної життєдіяльності (економіці, політиці, соціальних відносинах, приватній сфері, культурі тощо). Цей процес зумовлює також усвідомлення необхідного зв'язку громадянського суспільства як способу суспільної життєдіяльності з функціонуванням:

- у економіці цивілізованих (як антиподу адміністративно-командних, напівкримінальних або «тіньових») економічних ринкових відносин;

- у соціально-структурних вимірах – наявної чисельної та соціально самодостатньої страти середнього класу і відповідальних виборців;

- у державній політиці – реальне утвердження верховенства права з рівністю всіх громадян перед законом і незалежними та справедливими судами;

- на рівні громадської політики – із конституюванням автономної та самодостатньої публічної сфери суспільної критики, обговорень і добровільних, самоорганізованих громадянських інтеракцій та дій.

Розуміння контекстуальності громадянського суспільства, зокрема в Україні, передбачає також *націоналізацію* цього проекту суспільної модернізації. Це означає розвиток внутрішніх процесів цивільної самоорганізації та врахування національно-культурних особливостей становлення та інституціоналізації громадянського суспільства – іншими словами, опору на внутрішню соціальну динаміку суспільно самоорганізаційних процесів. Експерти не без підстав застерігають, що «глобальне мислення та активність тією мірою, якою вони ґрунтуються на переконанні щодо існування універсальних/глобальних (значною мірою «західних») рішень конкретних місцевих проблем, може спричинити руйнування національних та місцевих підходів та ініціатив» [Halperin, 2003]. Ця пересторога є справді актуальною щодо оптимізації стратегій зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій щодо розв'язання конкретних проблем, захисту

громадянських прав і лобіювання громадських ініціатив у окремих країнах. Покладання великих надій місцевими громадськими активістами на допомогу міжнародних громадських організацій у розв'язанні проблем національної або місцевої політики може сприяти «демобілізації» національних або місцевих громадських зусиль та принаймні у непрямий спосіб сповільнювати або деформувати розвиток національного громадянського суспільства. Однак у країнах і ситуаціях, де місцева громадська ініціатива отримала власний імпульс та має широку суспільну підтримку, міжнародна підтримка та солідарність лише сприятимуть її успіху.

Отже, чинник зовнішнього політичного впливу не може компенсувати саморозвиток національного громадянського суспільства. Особливістю його розвитку в Україні є трансформація його практик від «агенцій впливу» (почасти стимульованої підтримкою глобального громадянського суспільства) до політики широкої громадянської участі, до секуляризації та націоналізації цього суспільно-нормативного ідеалу, а також до реального утвердження практик верховенства права. Саме така трансформація здатна подолати розрив поміж наявними суперечливими формами пострадянської соціальності та поки що здебільшого формальними аналогами напівпрофесійного «громадянського суспільства». Цей розрив є одним із важливих пояснень певної ізольованості організаційних структур та інститутів існуючого «громадянського суспільства» від переважної решти суспільства «негромадянського».

Таким чином, соціологічний підхід до громадянського суспільства як до дискурсу і соціальної практики поєднує артикуляцію історичності та контекстуальності конкретного громадянського суспільства з визнанням спільних родових універсальних або типово нормативних характеристик, які визначають громадянське суспільство – з визнанням, за Веберовою термінологією, його «ідеального типу». В історико-соціологічному підході історичність і контекстуальність радше доповнюють і конкретизують прояви цих універсальних характеристик та принципів громадянського суспільства. Підсумовуючи, окреслимо основні принципи цього підходу і запропонуємо визначення громадянського суспільства у його системному соціологічному розумінні.

Соціологічна концепція громадянського суспільства

У сучасній літературі існує безліч визначень громадянського суспільства, які підкреслюють різні аспекти розуміння цієї концепції – теоретичний, політико-ідеологічний, структурний, ціннісно-культурний, глобальний тощо. Громадянське суспільство як концепція, нормативний ідеал, культура цивільності, практики добровільної самоорганізованої

активності громадян та чесноти відповідального громадянства є відкритим суспільним проектом, історичні етапи розвитку та особливі культурно-політичні контексти втілення якого актуалізують різні значення та тлумачення цього поняття. Зміна акцентів у інтерпретаціях і розумінні громадянського суспільства найвиразніше проявляється в історичному та теоретичному розвитку цієї концепції, а також у їх різних історичних та національних соціально-практичних проявах.

В узагальненому та доволі широкому формулюванні, яке синтезує важливі аспекти багатьох його визначень і розуміння сутності, громадянське (цивільне) суспільство можна визначити як *багатоскладовий дискурс, історичну концепцію, а також практику суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських ініціатив і комунікацій, позадержавно-адміністративних, ринкових та родинно-приватних відносин і репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною*. Відокремлення громадянського суспільства від інших суспільних сфер не є жорстким і стосується радше його ідеально типологічної концепції. Адже на практиці розвинене громадянське суспільство взаємодіє з усіма сферами суспільних відносин, а цивільність є ціннісно-нормативним і правовим контекстом функціонування легальної, узгодженої із законодавством ринкової економіки, суб'єкти якої сплачують податки, діяльності підзвітної громадянам влади, незалежного суду, верховенства права та інших інституціональних реалізацій цивільності у сучасному демократичному суспільстві.

У своєму структурно просторовому соціальному вимірі громадянське суспільство – це сфера добровільної, волонтерської колективної активності, що формується у взаємодії інститутів та акторів, групових та індивідуальних суспільних ініціатив і ґрунтується на спільних інтересах, цілях та цінностях. Основними організаційними структурами громадянського суспільства, як зазначалось, є неурядові організації, благодійні організації та фонди, самоорганізовані громадські об'єднання, рухи та ініціативи, спрямовані на розв'язання конкретних соціальних, економічних, культурних чи екологічних проблем, різні групи самодопомоги, громадські суспільно-політичні ініціативи та коаліції, правозахисні організації, які визначаються в англійській традиції як «сторожові собаки суспільства» (*watch dogs*). З розвитком нових засобів масової комунікації та мережевих горизонтальних співтовариств до сучасного постмодерного громадянського суспільства можуть бути віднесені й інтернет-групи, громадські активісти-блогери та віртуальні самоорганізовані співтовариства цивільного спрямування.

Соціально структурною основою громадянського суспільства у його історичному формуванні були автономні, вільні та самодостатні громадяни, які усвідомлюють свої громадянські права та обов'язки й здатні їх захищати та обстоювати. У різні історичні періоди формування громадянського суспільства це були вільні громадяни античних демократій, «третій» (соціальний) стан (*tiers état*) та молода буржуазія Нового часу, середній клас багатьох сучасних суспільств. Важлива роль незалежного самодостатнього середнього класу у формуванні демократії та громадянського суспільства часто визнавалась і наголошувалась у соціальній теорії – від Аристотеля до Г. Моска, С. М. Липсета, Л. Даймонда та інших сучасних дослідників. До того ж історичний досвід свідчить, що в окремих випадках, суспільствах та історичних обставинах середній клас і дрібна буржуазія можуть бути електоральною базою і авторитарних або навіть фашистських режимів (Німеччина у період 1930-х років та інші приклади). Утім, це окрема тема, варта спеціального ґрунтовного дослідження. Тут же варто наголосити, що в сучасних маніфестаціях громадянського суспільства від Східної Європи до Латинської Америки та Південної Азії саме середній клас, дрібна і середня буржуазія, студентство та інтелігенція були основними соціальними рушіями демократичної модернізації своїх суспільств. У посткомуністичних, зокрема українських, реаліях середній клас, принаймні у культурно політичному значенні цього поняття, – це самодостатні та відповідальні громадяни, які усвідомлюють свої громадянські права та обов'язки, здатні їх захищати і відповідально голосують на виборах згідно зі своїми переконаннями, не продаючи у будь-який спосіб свої голоси.

Саме соціологічний підхід до досліджень громадянського суспільства поєднує у собі евристичні можливості історико-дискурсивного аналізу та вивчення конкретних соціально активістських практик. Наприклад, з позицій соціологічного реалізму та суспільно контекстуальної конкретики недостатньо констатувати загальну тезу про «слабкість посткомуністичного громадянського суспільства» [Ховард, 2009]. Натомість необхідно обґрунтувати такі реальні проблеми становлення та інституціоналізації громадянського суспільства, як неповна відповідність суспільним очікуванням практичних ефектів його діяльності, проблеми довіри та представництва в практиці громадських організацій інтересів і потреб широкого «негромадянського» суспільства, а також часто неадекватність і суперечливість розуміння цінностей і практик громадянського суспільства в різних формах посткомуністичного дискурсу.

Отже, соціологічний підхід до громадянського суспільства не лише відновлює сутність, реконструює традицію та досліджує сучасні

актуалізації цього феномену, а й заповнює певну прогалину його системного розуміння, зокрема у вітчизняній соціальній науці. Саме соціологічні методи забезпечують також необхідний емпіричний і фактологічний матеріал для дослідження соціальних практик громадянського суспільства та проблем його інституціоналізації в Україні.

До того ж у сучасних умовах, особливо у країнах, що, як і Україна, переживають складну трансформацію, суспільна роль і соціальні функції соціології зростають та актуалізуються. Варто зазначити, що історичне становлення професійної соціології було особливо складним у радянському комуністичному суспільстві та доволі драматичним і в незалежній Україні саме з огляду на конфлікт поміж демократизаційним потенціалом соціологічного знання та суспільно-політичним контекстом його розвитку, включаючи постійні намагання влади щодо політичного та ідеологічного контролю над цією наукою [Степаненко, Рибшун, 2009].

Адже роль соціального (зокрема соціологічного) знання в умовах суспільства, що трансформується, є подвійною: воно сприяє соціальній емансипації, демократизується та демократизує. Водночас соціальне знання у владному використанні – і численні приклади псевдосоціологічних замовних опитувань, особливо у виборчі періоди, свідчать про це – часто слугує ефективним засобом соціального контролю та маніпуляцій громадською думкою.

У такій ситуації особливо зростає соціальна та моральна відповідальність соціологів як професійних експертів, які виробляють та поширюють соціальне знання. Адже соціологія як об'єктивне експертне соціальне знання, продукуючи теоретичну форму суспільної саморефлексії, стверджує та розширює інституціональне поле і режим публічності, що необхідна для функціонування громадянського суспільства, та забезпечує зворотний зв'язок поміж суспільством та владою, виконуючи тим самим медіативні функції, які також притаманні інститутам громадянського суспільства.

А відтак йдеться і про особливу суспільну відповідальність професійних соціологів. Підкреслюючи це, І. Бекешкіна, зокрема, зазначає, що професійна соціологічна спільнота сама стає частиною громадянського суспільства в разі відповідності певним критеріям, а саме: «Усвідомлення соціологами своїх особливих професійних інтересів і готовність обстоювати ці інтереси в суспільстві; самоорганізація у певні структури; саморегуляція відносин усередині самої спільноти» [Бекешкіна, 2005: с. 189].

Отже, соціологічний підхід реалізує також і функцію певної саморефлексії самого громадянського суспільства. У цьому відношенні варто згадати, що саме соціологічна професійна експертиза під час

екзит-полу президентських виборів 2004 року виявила фальшування офіційного підрахунку голосів виборців, що дало поштовх Помаранчевій революції. Власне, починаючи від здобуття державної незалежності країною у 1991 році, вітчизняна соціологічна спільнота як експертна частина громадянського суспільства своїми професійними дослідженнями об'єктивно сприяє демократичним перетворенням у країні, утвердженню її суверенітету та боротьбі за територіальну цілісність.

Визнаючи громадянське суспільство принципово незавершеним, нормативно ідеальним соціетальним соціальним порядком, варто зауважити, що наслідком такого визнання є теза (а також і фактологічна реальність), що жодне сучасне суспільство не є завершеною реалізацією ідеально нормативного громадянського суспільства. У цьому сенсі, інтерпретуючи громадянське суспільство і як проект суспільної модернізації, можна провести паралель і погодитись із думкою вітчизняного дослідника П. Кутуєва, який стверджує, що «жодне суспільство – навіть те, яке однозначно потрапляє до категорії модерних та розвинених – не може претендувати на повне втілення усіх вимірів модерну» [Кутуєв, 2005: с. 44].

Водночас необхідно зазначити й певну відмінність соціокультурних і суспільно-політичних завдань громадянського суспільства (суспільної модернізації) у різних культурних контекстах. Для сталих демократій – це проблема *відтворення* етосу цивільності та соціального капіталу із кожною новою генерацією. Що ж до таких країн, як Україна йдеться здебільшого про проблеми інституціоналізації громадянського суспільства, вкорінення його норм, морально-ціннісних регуляцій і стандартів цивільності в усіх сферах суспільної життєдіяльності – у державному керівництві, бізнесі та безпосередньо в «третьому секторі». Відмінність цих соціально-політичних і культурних завдань почасти пояснює також різні культурні акценти та дискурсивні інтерпретації громадянського суспільства від усе ще революційного активізму та домінантної логіки протистояння державі груп, що претендують на репрезентацію суспільних інтересів, у посткомуністичному контексті до тем громадської солідарності, соціального капіталу, підтримки етосу та відтворення вже означених базових цивільних цінностей у розвиненому громадянському суспільстві та дієвій демократії.

Соціологічний підхід до реальних громадянських суспільств, і зокрема перспективи розвитку вітчизняного громадянського суспільства, наголошує на важливості врахування культурних та інституціональних чинників. Націоналізація проекту громадянського суспільства і пошук оптимальних моделей поєднання специфічних національних інтересів з універсальними демократичними ідеалами – це єдиний оптимальний

шлях формування ефективного поля громадянської політики в різних країнах, зокрема в Україні. Трансформація парадигми агенцій впливу до формування практики та політики громадянської участі в діяльності українських НУО пов'язана також із реалізацією стратегічного соціально-політичного завдання щодо розблокування та демонтажу деформованої суспільної системи, в якій системна корупція є чи не головною інституціональною перешкодою розвитку легальних ринкових відносин та громадянського суспільства. Це зумовлює утвердження норм верховенства права, розвиток практик і культури контрактних взаємин між людьми та інститутами – суб'єктами суспільно-економічних та політичних відносин.

Отже, методологічні орієнтири соціологічного підходу та позиція соціологічного реалізму щодо громадянського суспільства не тотожні ні з інструментально-політичним, ні з ідеологічно-пропагандистським розумінням цієї сфери соціальної реальності. У соціологічній інтерпретації громадянське суспільство – це комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен, який включає наявність та розвиненість:

– *соціальних інститутів* (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права, реалізованого у рівності громадян перед законом і в реальному доступі громадян до правової справедливості; діючі механізми зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включаючи громадські ради при органах виконавчої влади, парламентські комісії, громадські аудиторсько-контрольні комісії; громадські правозахисні організації);

– *громадянської культури*, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників і суспільних інститутів, суспільна відповідальність, патріотизм, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога);

– *соціальних практик* (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних суспільних, часто не формалізованих або навіть «віртуальних», як-от інтернет-співтовариства цивільного спрямування; громадянська компетентність і поінформованість, зокрема знання місцевих і загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; лобювання суспільно значущих ініціатив, правові регуляції діяльності груп інтересів та груп тиску, а також навички практик лобювання суспільно важливих ініціатив).

Водночас варто визнати, що дослідницька спрямованість у вітчизняних студіях громадянського суспільства переважно

орієнтована саме на вектор громадської активності. Це зумовлено також посткомуністичними семантичними особливостями сприйняття та розуміння концепції громадянського суспільства. Частковим поясненням пострадянських концептуальних деформацій концепції, а також певною мірою і практик вітчизняного громадянського суспільства можуть бути також наслідки некритичного експорту цієї ідеї та прояви універсальних тенденцій «американізації» дискурсу про громадянське суспільство з характерним акцентом саме на організаційно інституціональному аспекті та, наприклад, зростанні кількості недержавних організацій на відміну, скажімо, від європейської комунікативної та соціально-солідарної моделі [Howell, 2001].

Необхідно зауважити, що у вітчизняних інтерпретаційних дискурсах (та й практиках) громадянського суспільства значення його *ціннісно-регулятивного* виміру також усе ще недооцінюється. Принаймні питання громадянських чеснот і морального етосу, за Е. Фромом, соціально-психологічного здоров'я спільноти (а не лише легально-правового підґрунтя її життєдіяльності), а також якості соціальних зв'язків майже відсутні в українському політичному дискурсі громадянського суспільства. А відтак у контексті такого деморалізованого розуміння цілком можливими та вірогідними видаються неадекватні або деформовані уявлення про громадянське суспільство, як-от напівкриміналізовані неформальні групи, які можуть прикривати свою діяльність, що не сумісна із нормами цивільності. Вітчизняний досвід доводить, що псевдогромадські організації з міцних, організованих хлопців, які навіть позиціонуються як громадська альтернатива офіційним правоохоронним структурам, доволі часто можуть використовуватись з політично маніпулятивною чи навіть провокативною метою.

Водночас такі фундаментальні, хоча й не цілком прагматичні речі, як громадянська відповідальність, чесноти та цінності, що мають нормативно-регулятивне значення, є принципово важливими для дієвого громадянського суспільства. У цьому сенсі характерним є й сучасний дослідницький інтерес до іншого спорідненого щодо такого розуміння громадянського суспільства концепту, а саме «хорошого суспільства» (*good society*). У своїх нормативних характеристиках громадянське (цивільне) суспільство і є принаймні одним із аспектів більш універсального дискурсу хорошого суспільства [Alexander, 2000, 2001]. Тоді як останній у різних своїх інтерпретаціях поєднує всі нормативні якості бажаного суспільства через спроби гармонізації таких універсальних дихотомій, як права та благо, свобода та благо, індивідуальні та суспільні права та блага [Фетодова, 2005].

Громадянське суспільство і сучасні виклики популізму

Є ще одна обставина сучасного глобального контексту громадянського активізму, яка є дотичною і до вітчизняних реалій. Йдеться про кризу того ціннісно-інституційного континууму, який історично пов'язаний із формуванням модерного громадянського суспільства і є найбільш сприятливим для розвитку його практик, а саме режиму ліберальної демократії. І видається закономірним, що відродження ідеології громадянського суспільства хронологічно припало саме на період світового піднесення ліберальної демократії від кінця 1980-х років з такими його маніфестаціями, як демократичні антикомуністичні революції у Східній Європі, включаючи рух за державну незалежність України, антиавторитарні трансформації у Латинській Америці, Азії та Африці – так звана третя хвиля демократизації.

Однак від початку 2000-х, особливо після світової фінансової кризи 2008 року, починається процес поступового спаду світової демократизаційної динаміки. У 2019 році згідно з дослідженнями «Freedom House» зростання показників політичних прав і громадянських свобод у світі є «послідовним і загрозливим» [Democracy in Retreat, 2019]. Почасти це пов'язано з глобальним зсувом балансу влади на користь авторитарних режимів, зокрема Китаю та напружених викликів для демократії від зростання масових настроїв невдоволення, спричинених зростанням економічної нерівності та втратою особистих статусних позицій для багатьох людей у США та Європі.

Одним із факторів кризи європейської ліберальної демократії й зростання політичного впливу популізму стали також потужні хвилі міграційних процесів з Азії та Африки. Інститути Європейського Союзу значною мірою виявились не готовими до масштабів цих нових викликів. Це дає підстави деяким експертам стверджувати про докорінні зміни самої демократії як суспільного укладу. Наприклад, І. Крастев вважає, що сучасна демократія втрачає свої інституційні можливості щодо інклюзії та захисту меншості й перетворюється радше на політичний режим «стривоженої більшості» [Krastev, 2017]. Ерозія демократичних інститутів і суспільного невдоволення формує живильний ґрунт для зростання політичного впливу популізму в багатьох регіонах.

Причини піднесення популізму в сучасному світі є різнобічними. Американські дослідники Р. Інглегард і П. Норріс [Inglehart and Norris, 2016] окреслюють два такі чинники, а саме: 1) економічні небезпеки, зростання нерівностей і соціальних депривацій як наслідки ґрунтовних змін у виробничих силах і суспільствах постіндустріальної глобальної економіки та 2) зворотна культурна реакція (*cultural backlash*) на

глобальні культурні зміни, що загрожують традиційним цінностям і світоглядним настановам більшості. На рівні політичної поведінки та електорального вибору людей різнобічні чинники популізму, зокрема соціально-економічний і ціннісний, поєднуються, посилюючи один одне. І ця динаміка впливає також на особливості практик сучасного громадянського активізму та нові концептуальні акценти звучання самої ідеології громадянського суспільства.

Вплив популістського чинника на особливості розвитку та стану громадянського суспільства є складним і неоднозначним. З одного боку, політичний популізм активно використовує моделі публічної мобілізації, які є притаманними для практик громадянського активізму. Більше того, популістські політичні партії та організації громадянського суспільства діють на одному полі публічної політики і конкурують одне з одним як політичні актори. З другого боку, популістська політика, яка апелює до традиційних цінностей, представництва та захисту інтересів більшості, орієнтується на державний патерналізм у соціально-економічній сфері та тяжіє до декларативно простих політичних рішень у поєднанні з критичною риторикою щодо еліт і неоліберальної глобалізації, є, як правило, антиліберальною.

Антиліберальний популізм, що також часто підігріває радикально націоналістичні та ксенофобські суспільні настрої, підважує ціннісні основи громадянського (цивільного) суспільства у принциповому аспекті щодо визнання та поваги до відмінностей. Адже популістська ідеологія у своєму прагненні до монопольного представництва волі народу апелює поняттями «народ» або «нація» як монолітними гомогенними сутностями, що не залишають місця плюралізму, відмінностям і свободі вибору. Натомість ліберальна демократія і громадянське суспільство – це системи, які історично засновані й ефективно діють саме в умовах плюралізму – чи то в конкуренції з прозорими процедурами та правилами на вільних виборах різноманітних політичних партій, чи у формі добровільних об'єднань і представництв громадян з різними цінностями та інтересами.

Сучасна соціокультурна динаміка значною мірою трансформує традиційні політичні поляризації. Замість звичних понять політично «правого» і «лівого» партійних спектрів актуалізується розподіл поміж традиціоналістським консервативним і модерним ліберальним з їх різними ціннісними артикуляціями у відповідних суспільно-політичних дискурсах. На місце класичної партійної політичної боротьби між «правими» і «лівими» приходять «культурні війни» [Inglehart, Norris, 2016] або радше – справжні сенси сучасної політичної боротьби дедалі частіше проявляються у маніфестаціях культур, цінностей та ідентичностей.

Ціннісний конфлікт поміж інклюзивним лібералізмом і консервативним популізмом ускладнює не лише сенси політичних поляризацій, а й саму ідеологічну ідентифікацію акторів публічного політичного простору. В сучасних концептуалізаціях громадянського суспільства актуалізуються методологічні питання його визначення, сутнісних ознак і ціннісних критеріїв громадянського активізму, проблематика реального і добродесного громадянського суспільства vs. «поганого», реальних та імітаційних або штучно створених НУО.

Іншими важливими питаннями, зокрема у вітчизняному контексті, є такі. Чи здатне громадянське суспільство ефективно протистояти хвилі політичного популізму? Яку соціальну роль виконують громадські організації – соціального резерву або «приводних ременів» популістичних політичних партій чи навпаки – ефективного «захисного щита» проти спокус популізму? На останнє питання почасти дає відповідь сучасне масштабне дослідження, в якому були використані кілька хвиль Європейського соціального дослідження (ESS) з охопленням 60 тисяч респондентів у 17 країнах та результати кількох хвиль подібного порівняльного опитування у Латинській Америці (Latin Barometro), що охоплює найбільші країни континенту [Boeri, 2018]. Результатами цього дослідження є висновки про те, належність респондентів до організацій громадянського суспільства і профспілок зменшує вірогідність їх голосування за популістські політичні партії. Самі дослідники по-різному інтерпретують ці важливі статистичні кореляції, називаючи кілька можливих чинників: по-перше, громадські асоціації вже забезпечують своїм членам певну політичну ідентифікацію і можливості політичної участі, слугуючи певним якорем на мінливому полі суспільної політики; по-друге, організації громадянського суспільства розвивають певний імунітет проти популізму через індивідуальний досвід суспільної відповідальної участі і нарешті, по-третє, непрямим свідченням захисних функцій громадських організацій, зокрема профспілок, проти популізму є також те, що в країнах, де популісти мають політичний успіх, є нижчим розвиток і щільність профспілкових об'єднань [Boeri, 2018].

Імплікації сучасної соціокультурної динаміки, зокрема зростання впливу політичного популізму, на вітчизняні реалії та досвід громадянського суспільства мають свої особливості. Останні полягають, по-перше, у складніших конфігураціях поміж політичним популізмом і практиками громадянського активізму та, по-друге, виклики популізму в Україні є небезпечнішими і несуть більше ризиків для все ще усталеної демократії з огляду на сучасні обставини російсько-української війни та потужні інформаційні впливи сусідньої держави-агресора.

Великою мірою вітчизняний політичний процес, а також більшість політичних партій були і залишаються популістськими. Однак сучасні можливості інформаційних технологій і ресурсний потенціал соціальних мереж здатні робити популістський політичний вплив вирішальним і домінуючим, а відтак – загрозовим для подальшого існування країни. Іншою особливістю вітчизняної ситуації є переважаючі суспільні патерналістські та конформістські настрої більшості населення («аморальної більшості», за влучним визначенням Є. Головахи). Фактично громадянське суспільство країни навіть у період піднесення громадянської активності та потужної хвилі волонтерства з 2014 року – це все ще демографічна меншість, але суспільно активних та відповідальних громадян.

Нові виклики для вітчизняного громадянського суспільства перед зростаючою хвилею політичного популізму пов'язані з реалізацією розвитку його потенціалу «захисного щита» через набуття досвіду у практиках суспільної активності для багатьох громадян. Адже популістська політична риторика може бути успішною, створюючи лише ілюзії поновлення соціальних зв'язків в умовах кризи та війни. Натомість практична суспільна активність у різних мережах громадських об'єднань здатна протистояти популізму через формування не ілюзорних, а реальних горизонтальних зв'язків та інклюзивних форм солідарності.

Формування раціональної критичної свідомості громадян та їх відповідальних суспільних настанов через суспільну практику – це інша важлива функція громадських об'єднань. І нарешті, протистояння інформаційним фейкам у режимах постправди, що є ефективними механізмами як популізму, так і війни Росії проти України – одне із важливих завдань, просвітницька місія вітчизняного громадянського суспільства та актуальна сфера досліджень його проблематики.

1.2. Цивільність як нормативний вимір громадянського суспільства

Складні процеси вітчизняної трансформації актуалізують питання нормативно-регулятивних основ суспільної поведінки і особливостей соціальних комунікацій і взаємодій, що визначають характер суспільного укладу в багатьох його аспектах. Глибинні кризи та концентровані у короткому часі драматичні трансформації, як у випадку сучасної України, є своєрідним тестовим навантаженням не лише щодо порогу міцності та можливостей суспільних інститутів у підтриманні соціального порядку, а й ефективності мікросоціальних фабрик відтворення практичної повсякденної соціальності та самої здатності громадян до взаємно толерантних повсякденних інтеракцій, їх соціабільності.

Концептуальна лакуна у відповіді на питання, як підтримується та відтворюється повсякденна інтерактивна соціабільність, особливо у кризово мінливому суспільстві, великою мірою заповнюється поняттям цивільності. Водночас цивільність є типологічною ознакою та нормативним виміром громадянського суспільства. Метою цієї розвідки є актуалізація концепту цивільності у вітчизняному соціологічному дискурсі, окреслення значень, історії розвитку та трансформації соціальної семантики цього поняття, аргументація щодо методологічних і евристичних можливостей концепту, а також соціологічних підходів і перспектив дослідження цивільності як виміру громадянського суспільства.

Цивільність – поняття та концепція, які ще не є поширеними у вітчизняному гуманітарному дискурсі, зокрема соціологічному. Хоча атрибутивне використання цього поняття, наприклад у концепції цивільної культури (*civic culture*) Г. Альмонда та С. Верби [Almond and Verba, 1963], є вже усталеною класикою політичної соціології. Втім, навіть концепція цивільної культури в нас здебільшого інтерпретується як «політична культура». Однак цивільність – це не лише окреме та важливе поняття соціального аналізу, дотичне (але не тотожне) до понять «цивілізація» та «цивілізованість». Це – ключовий семантичний контекст, який становить смислову основу таких класичних і вже доволі поширених у вітчизняних суспільствознавчих студіях концепцій, як «громадянське суспільство» (*civil society*) і «громадянська нація» (*civic nation*).

Забуття або ігнорування концепту цивільності як історико-генеалогічної, смислової та практичної основи громадянського суспільства як *цивільного* може призводити і до певних смислових деформацій

щодо розуміння автентичного смислу «громадянського суспільства» у вітчизняному дискурсі й суспільно-політичній практиці. Справді, запитання «що робить суспільство громадянським?» передбачає (і орієнтує на) дещо інші смисли у відповіді на відміну від запитання «що робить суспільство цивільним?».

Певним поясненням таких смислових розходжень є сама історична семантика концепції «громадянське суспільство», що по-різному транслюється у відмінних культурних та мовно-смислових контекстах. Адже в чи не найдавніших історичних європейських – греко-римській і англо-шотландській – традиціях свого вжитку і розуміння поняття «громадянське суспільство» є похідним від давньоримського *cives/civitas* та англomовних *civil/civility*. Родові поняття у цьому розумінні – *civil* (цивільний) та *civility* (цивільність). І хоча до кінця XVIII століття у англійських і шотландських авторів поняття «цивільність» і «цивілізованість» були взаємозамінними [Byrant, 1995], саме значення терміна «цивільність» як поваги та взаємного визнання у відносинах індивідів було визначальним у історичному дискурсі *civil society*, принаймні починаючи з традиції англо-шотландських соціальних філософів Дж. Лока, А. Фергюсона та А. Сміта.

Усталений український (а також і російський) переклад концепції *civil society* як «громадянське суспільство» («гражданское общество») втрачає це принципове змістове навантаження англomовних термінів *civil/civility*. Видається, що більш адекватним перекладом цієї концепції було б поняття «цивільне суспільство». Поряд з тим маємо усталене поняття «громадянське суспільство», що актуалізує інші значення, пов'язані насамперед з громадянською залученістю та активністю. Таким чином, в українському і російському перекладах втрачається важлива смислова складова поняття *civil society*. Чи впливають (і коли так, то як) наслідки такої семантичної інтерпретації концепції «громадянське суспільство» на розуміння його сутності та практик, і більш широко – на соціальну практику посткомуністичних трансформацій? З огляду на те, що вітчизняний дискурс, а також практики громадянського суспільства, принаймні у їх публічній репрезентації та масовому сприйнятті, тяжіють до домінування смислів громадянської активності над смислами толерантності, поваги і взаємного визнання, можна ствердно відповісти на це питання [Степаненко, 2015].

Змістові ознаки цивільності виявляються у характеристиках чи оцінках людських вчинків та соціальної поведінки. А відтак – зміст і розуміння цивільності краще сприймаються через її антонім/антипод. У характеристиках критиків вад сучасного суспільства та в медіа поняття «цивільність» вживається як бажана соціальна норма чи

свого роду спасіння від численних соціальних деформацій сучасного плюралістичного суспільства, таких як насильство, жорстокість, грубість, неповага до інших – усього того, що ми часто називаємо «нецивільним» («нецивілізованим»). У цьому сенсі найпростіше повсякденне сприйняття та практики цивільності асоціюються із ввічливістю та доброзичливістю у повсякденному спілкуванні.

Втім, це – доволі вузьке значення поняття. У сучасному гуманітарному дискурсі зміст поняття цивільності є значно ширшим від лише правил ввічливості та добрих манер людської поведінки. Цивільність часто інтерпретується як взаємне сприйняття відмінностей, відсутність дискримінації та суспільна розсудливість (*public reasonableness*). Зокрема, на думку канадської дослідниці М. Вайт, «цивільність – це набір практик, що включають досвід самообмеження та турботу про інших. Вона виражена як форма поведінки на засадах розумності та принципу, що дає змогу справедливо та розсудливо, помірковано обговорювати відмінності у громадянському суспільстві» [White, 2006: p. 446].

Сучасні соціальні дослідники у своїх визначеннях окреслюють такі характеристики. Так, Б. Барбер зазначає, що цивільність сприяє «обопільній емпатії та взаємоповазі», оскільки вона покладається на розумність розв'язання конфліктів суспільного життя [Barber, 1999]. Думку про те, що цивільність функціонує як соціальне «мастило» задля полегшення вимог різних соціальних відмінностей, висловлює соціальний філософ М. Уолцер [Walzer, 1974]. Для іншого відомого соціального теоретика В. Кимлічки цивільність – інтегральна складова принципів недискримінації, що вимагає від громадян ставитись один до одного як до рівних [Kymlicka, 2001].

Усі ці визначення цивільності у ширшому соціальному контексті поєднують її розуміння як фундаментальної ознаки громадянської соціальної компетентності (соціабільності). Остання забезпечує усвідомлення необхідності індивідуальних самообмежень, прийняття і розуміння інтересів інших та сприйняття мирних толерантних обговорень щодо відмінностей у раціональному діалозі. Американський теоретик Е. Шілз, розглядаючи цивільність комплексно як вірування, чесноту і ставлення [Shills, 1997], вважає, що цивільність як регулятивно поведінковий етос громадянського суспільства характеризує і його політику, яка полягає у дбанні про інтереси всього суспільства та турботі про спільне благо. Саме цивільність, на думку Шілза, допомагає членам суспільства (і відповідно характеризує їх цивільними) вивищуватись над соціально класовими, професійними, етнічними та іншими своїми належностями у ситуаціях конфлікту та діяти у спільних інтересах [Shills, 1997]. Іншими словами, цивільність уможливорює існування

сучасних складних плюралістичних суспільств без внутрішніх війн і насильства як способу вирішення суперечностей та конфліктів.

Соціальні інтеракції сучасного суспільства характеризуються також функціонуванням та інституалізацією таких модерних установок, як прагматизм, здатність до співіснування відмінностей і толерантність, принцип «живи сам і дай жити іншим» (*live-and-let-live*), компроміс без втрати гідності, принцип «справедливої гри» і віддання пошани та боргу іншим. Ці базові регулятивні правила людського співіснування, які тією чи іншою мірою культивуються в контекстах різних культур та громад і становлять основу навіть багатьох традиційних комунальних культур, є важливими й для цивільного суспільства. Ну думку британського соціолога К. Бріанта [Bryant, 1995], саме ці регулятивні правила цивільності дають змогу віднаходити компроміс поміж приборчниками особливих або групових інтересів у межах спільного соціального простору.

Отже, існує доволі багато визначень концепту цивільності, які підтверджують його смислову багатозначність, але й водночас – типову спільність багатьох інтерпретацій. Смислова багатозначність поняття цивільності великою мірою є результатом тривалої історичної трансформації та нашарування його смислів. Історичний аналіз трансформації поняття є важливою методологічною передумовою його перспективних досліджень, включаючи соціологічні.

Історична генеза поняття

Завдання будь-якого соціального дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття – це не лише інтерпретувати трансформації його значень, а й фіксувати моменти його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслювати свого роду смислові константи історичного поняття. На слухну думку Р. Козеллека, саме в таких невідповідностях смислів, розходженнях, які виникають поміж старими значеннями понять, пов'язаними з історичними реаліями, що зникли (чи зникають), та новими їх смисловими наповненнями, і з'являється можливість звернути увагу на ці смислові константи, яким, одначе, вже не відповідає реальна дійсність або ж за цими смислами побачити дійсність, значення якої може залишатись неусвідомленим [Козеллек, 2014: с. 35]. Козеллек виокремлює чотири такі взаємопов'язані модуси трансформації смислів історичних понять, як: демократизація, темпоралізація (часова структурованість та актуальність), можливість ідеологізування та політизація [Козеллек, 2014: с. 27–31].

Дієвість цих модусів активно позначається, починаючи з історичного досвіду структурування смислового простору Нового

часу. Методологічні підходи Р. Козеллека з їх більш докладною інтерпретацією використані нами у історичній реконструкції поняття «громадянське суспільство» [Степаненко, 2015]. Рівною мірою ці підходи є методологічно важливими і щодо дослідження історичної трансформації та сучасної актуалізації поняття «цивільності».

Як уже зазначалось, історично, принаймні до кінця XVIII сторіччя, поняття цивільності ототожнювалось у англо-шотландському просвітницькому дискурсі з поняттям «цивілізованості» з усіма його похідними соціально ієрархічними значеннями культурної вищості західних суспільств перед незахідними, нецивілізованими, варварськими. Ці історичні смисли, які за Козеллеком, зумовлюють можливість ідеологізування та політизації поняття «цивільності», і нині використовуються у його багатозначному семантичному полі.

Наприклад, дискурс «європейського вибору України» як вибору *цивілізаційного* також містить історично ідеологічне навантаження поняття цивільності як політичного прагнення до розвиненішої цивілізації із дієвим верховенством права, соціально-економічним добробутом, правами і свободами громадян. Втім, у сучасному вітчизняному контексті це цілком актуальні смисли. Водночас, як слушно зазначає німецький дослідник А. Лабін, тяглий «історичний багаж» концепту цивільності у його доволі стійкому змістовому ототожнюванні із «цивілізованістю» є також однією із причин недостатніх сучасних розвідок смислових полів цього поняття, зокрема у напрямі його соціологічного застосування та соціологічних досліджень цивільності [Labigne, 2012: p. 124].

Дійсно, поняття цивільності має давню й складну історію. У західній філософській традиції воно бере початок від соціального укладу та способу саморегулювання політичних громад грецьких античних міст, а пізніше – від суспільно-правових ознак Римської республіки (*cives, civitas*). В епоху європейського Просвітництва модерна перспектива повсякденних регуляцій поведінки та взаємин громадян отримала розвиток у концепції «цивільного суспільства» (*civil society*), де цивільність як поняття та практика інтерактивних взаємин ствердилась як інклюзивна альтернатива домодерним поняттям аристократичної честі (гонору) чи християнського милосердя (*caritas*). З цієї історичної перспективи цивільність і цивільна поведінка – це продукт і наслідок соціального розвитку європейського суспільства, зокрема історичної трансформації його соціальної структури від домодерної, елітарно-ієрархічної до модерної, егалітарно-демократичної.

Докладному дослідженню цієї історичної трансформації присвячена фундаментальна класична праця Н. Еліаса «*Про процес цивілізації*», яка

вперше опублікована у 1939 році німецькою мовою у Швейцарії². Еліас досліджує еволюцію цивілізаційного процесу та інституціоналізації цивільності у соціальній та політичній сфері Європи, починаючи від раннього середньовіччя, як трансформацію та складну взаємодію практик індивідуальних самообмежень і самоконтролю, з одного боку, та розвиток складних соціальних диференціацій, інституціоналізацію та монополізацію насильства (державою) – з другого.

Варто наголосити, що для Еліаса історичний розвиток і ускладнення суспільних диференціацій західного суспільства є не менш важливим інституційним чинником цивілізаційного процесу, аніж становлення монополізації контролю за насильством з боку державної влади. Спрощені інтерпретації його концепції часто ігнорують цю складну взаємодію, звертаючи увагу лише на цей останній чинник. Але в нашому контексті важлива саме багатозначність цієї концепції, адже цивілізаційний процес і цивільність як його історичний продукт вже і в інтерпретації Н. Еліаса є соціокультурною та індивідуально-психологічною відповіддю на ускладнення соціальних взаємодій, диференціацій та відмінностей. Остання теза особливо актуальна для розуміння цивільності як суспільних правил і норм соціабільності, що історично розвивались.

На думку Еліаса, починаючи з пізнього середньовіччя та раннього Відродження, у Європі у сфері міжособистісних взаємин відбувався потужний зсув до формування не залежного від інших і автономного, так би мовити, «вбудованого» (інтерналізованого) контролю особи над собою, індивідуального самоконтролю. Позначився перехід від зовнішнього примусу до індивідуального самопримусу. Це призводить до того, що безліч соціальних імпульсів відбувається менш спонтанно, механізми контролю починають діяти немовби самі по собі, автоматично [Еліас, 2001]. Еліас убачає якісні зміни цього історичного розвитку особистісних структур (соціопсихічного *habitus* 'a³ індивіда) та в цілому – суспільного психогенезу в тому, що «раціональне мислення» або «моральна совість» міцно вкорінюються поміж чуттєвими імпульсами та «мускулатурою», не даючи останнім прямо чи безпосередньо перейти у дію поза дозволом цих нових механізмів самоконтролю [Еліас, 2001: с. 39]. Люди стають «цивілізованішими».

² Найвідоміша двотомна праця Норберта Еліаса «Über den Prozess der Zivilisation», що вперше була опублікована німецькою мовою у 1939 році і пізніше – у англomовному перекладі, тривалий час залишалась майже непоміченою і лише з 1961 року з новим перевиданням та перекладами до цієї роботи став проявлятися і зростати активний інтерес сучасних соціальних дослідників. У російському перекладі ця праця Н. Еліаса була опублікована лише у 2001 році [Еліас, 2001].

³ Варто зауважити, що Н. Еліас задовго до П. Бурдьє вживає у своїй роботі поняття *habitus* як комплекс соціогенетичних та психогенетичних структур особистості.

Еліас у конкретних історичних деталях досліджує цей процес, а також розвиток самого *civilitéé* – поняття, яке стало важливим для західного світу як етап становлення специфічного характеру звичаїв європейського суспільства. Формування поняття *civilitéé* у Франції XIV сторіччя не лише означало вишукані манери та культивовані смаки аристократії, а й уже також позначало рух від абсолютистського режиму, вихід за межі вузького кола вищих класів та здолання жорстких міжкласових дистанцій.

У цьому сенсі характерним прикладом популяризації поняття *civilitéé* у тому характерному значенні, яке починає сприймати широке суспільство, стає праця Еразма Роттердамського «*De civilitate morum puerilium*», що виходить друком латиною у 1530 році. Невеличка книжка Еразма, хоча й була формально адресована дитині з аристократичної родини і була написана з метою виховання, набула величезної популярності в Європі, витримала безліч перевидань, було здійснено багато перекладів цієї роботи та унаслідувань її ідей у творах інших авторів. Адже в цій праці просто і дотепно йдеться про дуже важливе – ввічливі манери та гідну поведінку людини в суспільстві. Те, що цей поведінковий код до XVIII сторіччя у Європі переставав вже бути привілеєм лише обраних і небагатьох, є також свідченням розвитку та утвердження цивілізаційного психогенезу. З XV–XVI сторіччя поняття «цивільність» набуло аналогів і вкорінилось у більшості основних європейських мов – французьке *civilitéé*, англійське *civility*, італійське *civilta* і згодом німецьке *Zivilität* (останнє, втім, не стало особливо вживаним у німецькій мові на відміну від терміна *Kultur*).

Численні, здавалося б, дрібні побутові правила поведінки та спілкування, які описує Еразм як цивільні на початку XVI сторіччя, поступово, принаймні для людини вже початку XX сторіччя, видаються само собою зрозумілими. Проте ці правила не були такими очевидними ще три століття тому.

Як справедливо зауважує Еліас, «коли ми подивимось уважніше, то виявимо, що за книгою Еразма стоїть цілий світ, спосіб життя, який звичайно у чомусь уже близький до нашого, але в чомусь ще дуже далекий» [Еліас, 2001: с. 113]. Наприклад, ось як Еразм описує правила цивільної поведінки за столом того часу, правила, які ми тепер вважаємо елементарними і само собою зрозумілими: «Деякі, варто їм сісти за стіл, починають хапати їжу рукою прямо з блюда. Так роблять вовки чи росомахи. Не хапай їжу з блюда, що принесене, першим. Не нишпори по всьому блюду, а бери той шматок, що ближче лежить до тебе. Ритися рукою у спільному блюді – ознака нестриманості, а пересувати блюдо, аби тобі дістався кращий шматок, також не надто пристойно» (цит. за [Еліас, 2001: с. 115]).

Важливість і актуальність концепції Н. Еліаса для розуміння поняття цивільності полягає у тому, що він досліджує процес історичного розвитку особистісних структур цивілізаційного психогенезу в тісному поєднанні і як певну реакцію на структурні та функціональні зміни самого суспільства (соціогенез), зростання його складності та індивідуальної взаємозалежності членів суспільства. Певною мірою цей напрям продовжено й у сучасному дослідженні «Цивільність: культурна історія» Б. Деветьяном [Davetian, 2009]. Автор на основі багатого історичного та емпіричного матеріалу аналізує історичні, соціальні та психологічні практики цивільності у Великій Британії, Франції та США. І хоча Б. Деветьян у цьому дослідженні використовує такі соціологічні методи, як залучене спостереження та інтерв'ю, він здебільшого фокусується саме на питанні історичного розвитку цивільності як концепту і соціальної практики в західному суспільстві як протипаги насильству і в цьому сенсі – це радше історико-компаративне та культурологічне дослідження.

Отже, поняття цивільності, як і цивільного суспільства, є історичними смислами зі своїм власним розвитком та трансформацією значень. На думку М. Вайт та інших сучасних дослідників, актуалізація концепції цивільності для сучасного постмодерного суспільства якраз і підкреслює його сутнісне значення, досліджене Еліасом, а саме, потребу цивільної реакції суспільства на нові складні виклики щодо толерантності, визнання відмінностей, а також – на насильство, агресію та інші суспільні деформації. Тим паче в обставинах кризово конфліктних суспільств дослідження цивільності є навіть більшою мірою затребуваними.

Не дарма важливі напрацювання щодо досліджень цивільності доволі активно розвиваються і вже накопичені, зокрема, в соціально-філософських та політологічних розвідках [Walzer, 1974; Shills, 1997; Barber, 1999; White, 2006; Volpi, 2011], етнографічних, культурологічних та історико-соціологічних студіях [Еліас, 2001; Davetian, 2009], у дослідженнях процесів соціалізації та виховання [Schiffauer et al., 2006], а також у дослідженнях громадянського суспільства та організацій «третього сектору» [Evers, 2009]. Однак соціологічних досліджень цивільності просто обмаль⁴. Серед причин цього – сама багатозначність поняття цивільності, що ускладнює теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричну операціоналізацію дослідження, а також надмірна популяризація етично виховних його конотацій у медіа та публічному дискурсі [Labigne, 2012]. Втім, евристичні можливості соціологічного використання та перспективи дослідження цивільності, зокрема як ознаки та виміру громадянського суспільства, все ж великою мірою переважають ці складнощі.

⁴ Чи не єдиною, відомою нам, сучасною розвідкою щодо соціологічної проблематизації цивільності є робота німецького дослідника Анайоля Лабіна [Labigne, 2012].

Перспективи соціологічного дослідження цивільності

Для актуалізації перспектив соціологічного дослідження цивільності важливо окреслити соціологічні смисли цього концепту. Позитивною методологічною стратегією тут може бути розуміння цивільності не як доброї етики чи хороших моральних цінностей (власне – а хто, принаймні відкрито, проти цього?), а радше – як раціонального регулятивного континууму, який реалізується у індивідуальних поведінкових актах, у різних проявах людської здатності до соціабільності, ненасильницьких взаємних інтеракцій і можливостей вивищуватись над індивідуальними відмінностями та ідентичностями задля колективної дії у спільних інтересах.

У цьому сенсі перевагою соціологічних досліджень цивільності на відміну від вивчення цінностей є те, що фокус дослідження спрямовується не на ідеально-нормативні, але часто лише бажано гіпотетичні установки та орієнтації людей, а на соціально-практичні особливості реальних соціальних відносин, поведінки та інтерактивних взаємодій, на виміри різних модусів та проявів цивільності або її браку. До того ж будь-які, навіть найуспішніші, намагання інституціоналізувати нормативні ідеали та цінності не обертаються суспільною рівновагою та усталеним соціальним порядком, а скоріше мають своїм результатом протиріччя, яке Ю. Габермас називає суперечністю поміж нормативністю (*normativity*) та фактичністю (*facticity*) [Habermas, 1996]. У цьому сенсі цивільність – це радше доволі реальна повсякденна фактичність на відміну від бажаної, але лише гіпотетично досяжної реалізації нормативних цінностей. Тому дослідження цивільності можуть не лише доповнювати практично-поведінковим виміром вивчення цінностей, а й долати той, за виразом П. Бурдьє, «епістемологічний розрив», поміж декларованою нормативністю (цінностями) і практичною соціальною поведінкою.

На цю соціально-практичну особливість цивільності звертає увагу Е. Гелнер. Він підкреслює «холодність» концепції цивільності у тому розумінні, що вона не передбачає і не вимагає від нас уподобань, симпатій чи любові до людей, з якими ми маємо повсякденні цивільні стосунки [Gellner, 1996]. Така, певною мірою імморальна, «холодність» цивільності є контрастом щодо «теплоти» комунального, релігійного чи національного ентузіазму. Тим самим цивільність і суспільство, що керуються цим принципом, суперечать політично організованим спробам будь-якої тотальної єдності, у якій розчинялася б автономна особа-громадянин.

Однак, у який спосіб цивільне суспільство все ж таки зберігає ефективний зв'язок поміж своїми членами? На думку Гелнера, саме

завдяки індивідуальній свободі громадян. У такому суспільстві взаємини між людьми побудовані скоріше на принципі договору-контракту, аніж статусу: «Люди поважають договори, навіть коли вони не пов'язані з ритуалізованим статусом чи груповим членством» [Gellner, 1996: р. 100]. Індивідуальна свобода, пов'язана із правовою незалежністю громадян, і повсякденна система суспільних договорів (між окремими індивідами та суспільством і державою) дають відповідь на два парадокси існування цивільного суспільства, а саме: 1) як можливий сталий гнучкий суспільний зв'язок поміж індивідами – власне, те, що робить суспільство суспільством і 2) як можливі суспільні інституції та асоціації (що є політичними противагами державі) без їх зазіхання на індивідуальну свободу.

Справді, секуляризоване цивільне суспільство не є громадою віруючих, чи то релігійних, чи то ідеологічних. Таке суспільство не тримається завдяки вірі чи політичній ідеології, що поділялись би всіма членами суспільства. Однак суспільний зв'язок цивільності все ж неможливий без практичного відтворення цивільних регулятивних правил і норм людської поведінки, таких, як сприйняття іншості, норми взаємності, взаємопідтримка, солідарність, визнання та повага один до одного тощо. Спільне сприйняття і слідування базовим нормам людського співіснування громадянами у безлічі повсякденних суспільних інтеракцій формує також і цивільний етос або особливий нормативно-регулятивний континуум, що його Дж. Александер називає «цивільною сферою» (civil sphere). Згодом ми повернемося до методологічних перспектив цього підходу, а тепер, окреслюючи перспективні поля соціологічного дослідження цивільності, почнемо саме з проблематики громадянського суспільства.

1) Громадянське суспільство як цивільне. Перспектива соціологічної актуалізації цивільності відкриває нові інтерпретаційні можливості щодо розуміння самої концепції громадянського суспільства, визначальною складовою щодо якості та характеру якого стає вимір цивільності. Як справедливо зауважує Дж. Александер, аби концепція громадянського суспільства відігравала важливу роль як у теоретичній, так і в емпіричній соціальній науці, вона повинна бути переосмислена у спосіб, який би уможливив перехід від її розуміння як здебільшого артикульованої політичної ідеї [Alexander, 1998]. Власне, концепт цивільності і забезпечує такий перехід через переосмислення вже традиційно усталеного (особливо у вітчизняному дискурсі) політично активістського розуміння «громадянського суспільства». Втім, таке переосмислення, звичайно, не відкидає суспільно-громадянської активності як важливої складової громадянського суспільства, а радше доповнює цю активність виміром цивільності.

Аби наочно продемонструвати цю тезу про залучення виміру цивільності до розуміння концепції та досліджень громадянського суспільства, наведемо його умовну тривимірну схему (рис. 1.1), де вектор A означає громадянську активність, вектор B – просторовий чинник відкритості та публічності діяльності громадянського суспільства, а вектор C – вимір його цивільності.

У такому концептуальному розумінні громадянське суспільство (на схемі – $ГС$) розвивається у просторовому напрямі у площині поміж трьома векторами і характеризується їх пропорційною синергією. Не може, наприклад, сповна інституціоналізоване громадянське суспільство бути розвиненим лише у напрямі вектора громадянської активності (A), яка до того ж може мати нецивільний, насильницький або антисоціальний характер, а діяльність об'єднань громадян є таємною і непублічною (B). Також навряд чи можна охарактеризувати розвиненим громадянським суспільством суспільний стан, де нормативно регулятивні орієнтири цивільності не підкріплені громадською активністю щодо їх підтримання або обстоювання у разі порушень чи деформацій.

Таке концептуальне розуміння громадянського суспільства відкриває, наприклад, перспективи досліджень його потенціалу щодо розвитку практик цивільності, включаючи такі практики, як солідарність та взаємодопомога, і у дослідженні самих громадянських практик як цивільних та нецивільних. Зокрема, у вітчизняному контексті з трансформацією владних конфігурацій держави і громадянського суспільства з домінуванням останнього у період Євромайдану проблемне поле досліджень цивільності потребує аналізу нормативно-регулятивних орієнтирів функціонування самих недержавних самоорганізованих громадських об'єднань, їх спрямованості та розуміння суспільного блага, здатності до компромісних самообмежень, співпраці та пошуку спільних рішень, характеру їх зовнішніх і внутрішніх комунікацій

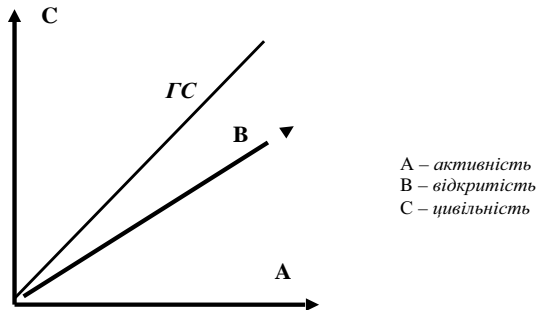

Рис. 1.1. Тривимірний графік громадянського суспільства

тощо. Такий аналіз «третього сектору» також передбачає формування методологічних критеріїв ідентифікації громадських об'єднань і практик за індикатором їх цивільності, розмежування поміж цивільними, суспільно відповідальними і асоціальними, суспільно небезпечними недержавними об'єднаннями та практиками – так званим поганим або нецивільним громадянським суспільством.

Чи є інституціоналізована цивільність соціальних відносин передумовою дієвого громадянського суспільства чи сама цивільність формується як його ефект та наслідок? Видається, що це – радше обопільний взаємозалежний процес, особливо у вітчизняному контексті. Адже громадянське суспільство спирається на вже існуючі повсякденні практики цивільності, такі, зокрема, як взаємодопомога та солідарність. Водночас, наприклад, потужна хвиля волонтерського руху, зокрема після Євромайдану, сприяє не лише розвитку та інституціоналізації цивільності, а й необхідній цивільній трансформації самого громадянського суспільства, багатьох мереж громадських об'єднань і організацій, які у такий спосіб актуалізують свою цивільну ідентичність. І завдяки цьому, як свідчать наші соціологічні опитування з 2014 року, отримують суспільне визнання і підвищують до себе довіру громадян.

Утім, у цій перспективі можна також погодитись зі слушною думкою А. Лабіна, який інтерпретує цивільність не як константу або незалежну змінну (*independent variable*), а радше як залежну змінну (*dependent variable*) в її різних соціально контекстуальних проявах та варіаціях [Labigne, 2012]. Відтак, таке розуміння цивільності як залежної соціально конструйованої змінної відкриває перспективи для соціологічно емпіричного дослідження цивільності, вивчення її варіацій та особливостей у різних суспільних контекстах, динаміки змін щодо її проявів, реалізацій та маніфестацій. Соціологічне опитування громадської думки, як правило, містить певні позиції щодо вивчення, за влучною характеристикою А. Лабіна, «публічного обличчя цивільності» [Labigne, 2012]. Зокрема, емпіричними операціоналізаціями дослідження цивільності у соціологічних опитуваннях можуть бути питання про готовність респондентів допомагати іншим і не лише нужденним, міри їх здатності до сприйняття інших, відмінних від власних, поглядів та думок, інших культурних особливостей та субкультурних маніфестацій. Блок питань «соціальної дистанції», тобто міри прийняття та толерування респондентами інших (представників інших національностей, етнокультурних та соціальних груп), є також усталеним емпіричним показником особливостей, проявів та можливої динаміки суспільної цивільності.

2) *Цивільна сфера* – концепт «культурної соціології» Дж. Александера [Alexander, 2006], який також відкриває широкі можливості соціологічного дослідження цивільності. Теоретико-методологічні про-

позиції американського соціолога можна стисло окреслити так. Цивільна сфера (*civil sphere*) або в нашому контексті радше сфера цивільності є, за Александером, особливою культурно-символічною субсистемою, яка формує культурну і регулятивну логіку організації суспільного життя. Тобто в такій, доволі широкій інтерпретації не лише теоретична та практична проблематика громадянського суспільства визначається його цивільністю, а власне – всі аспекти суспільної життєдіяльності та публічні інститути регулюються сферою цивільності або зазнають її впливу. У такому підході «культурної соціології» реальними проявами та маніфестаціями самої цивільної сфери є дискурси, соціальні коди та наративи, символічні концепти та практики, які притаманні будь-якій культурній системі й суспільству в цілому. Прояви цих культурних кодів і дискурсів цивільності проявляються в таких, на перший погляд, різних полях і знакових подіях суспільної життєдіяльності, як громадянська активність, екологічні проблеми, нові комп'ютерні технології, історичні політичні колізії та кризи (від Голокосту та Уотергейту до антикомуністичних революцій у Східній Європі та терористичної атаки на США 11 вересня 2001 р.), що їх сам Дж. Александер робить предметом свого аналізу [Alexander, 2006]. Очевидно, що вітчизняний історичний драматичний контекст і новітні знакові події суспільної трансформації в Україні є не менш актуальним, широким і ще малодослідженим у підходах «культурної соціології» полем.

Відтак, коли ми сприймаємо цивільність через культурні коди та дискурси і розуміємо її дискурсивну природу, то саме через ці культурно-символічні індикатори дослідник може вивчати стан та особливості функціонування режимів цивільності в суспільстві. Методологічними орієнтирами такого дослідження цивільності є, за Александером, «ціннісний аналіз» (*value analysis*) або «культурний підхід» (*cultural approach*) у рамках постпозитивістського теоретичного напрямку культурної соціології (*cultural sociology*), пропозиції щодо якої активно обстоює американський соціолог. Втім, у звичному соціологічному інструментарії ці підходи здебільшого відповідають таким вже усталеним якісним методам соціологічного дослідження, як контент-аналіз та дискурсивний аналіз. Зокрема, останній може використовуватись при аналізі дискурсів щодо цивільності або її проявів чи аспектів, а також при дослідженні питання про те, як формується і хто формує дискурс цивільності з усіма його особливостями в суспільстві.

Культурно-символічні особливості цивільності не означають, однак, обмеження її проявів лише сферою культури. Радше, як зазначає Александер, нормативний режим цивільності присутній та формує значення «доброго» чи «поганого», «справедливого» чи «несправедливого» в багатьох інших сферах (або підсистемах) суспільної

життєдіяльності – у міждержавних відносинах, політиці, економіці, ідеології, державі, родині тощо. Зокрема, наприклад, економічна ринкова діяльність хоча й містить важливі позаекономічні аспекти взаємин, такі як довіра, сама по собі не є конвенційною культурно-символічною сферою, але цивільність є визначальним чинником функціонування саме цивільної ринкової економіки та відносин, а не «дикого» та напівгільшового капіталізму.

3) *Правова свідомість і поведінка.* Підхід до цивільності як системи регулятивних кодів і нормативних правил соціальної поведінки актуалізує ще одну її складову, яка є особливо важливою для суспільств, що перебувають у процесах трансформацій. Йдеться про інституціональні формалізовані в законах правила, правові (контрактні) відносини між самими членами суспільства та їх відносини з державою і рівність громадян перед законом. Власне, соціальні відносини цивільного суспільства історично оформлювались у законах права. І термін «верховенство права», який і досі почасти сприймається лише ідеологічним штампом у суспільствах, що трансформуються, набуває статусу повсякденної тривіальної реальності в актуальному цивільному суспільстві.

Зв'язок поміж цивільністю і правом зумовлений тим, що інституціональний плюралізм сучасного демократичного суспільства не передбачає суспільно політичної тотальної єдності. Але суспільне розмаїття може зберігатись лише за умови дотримання певних інституціональних правил дотримання взаємних прав, обов'язків та інтересів у рамках цих правил. І коли цивільність є неформальним кодом відносин і поведінки плюралістичного суспільства – своєрідним «неписаним законом», то система права є інституціональною формалізацією цього коду суспільних відносин (зокрема у сфері *цивільного* права), що гарантує принаймні необхідний базовий рівень соціального співіснування. У перспективі плюралістичного суспільства злагода і солідарність також можливі, але не як механічне та декларативне поєднання особистих воль та інтересів, а радше як свідомий вибір громадян, які усвідомлюють свої права та інтереси і добровільно об'єднуються для їх реалізації чи захисту. Є й інший аспект зв'язку цивільності та права, на яку звертає увагу Н. Еліас, а саме те, що історично цивільність формувалась також як становлення монополізації контролю за насильством з боку державної влади та її інститутів справедливості (суди, правоохоронна система та система виконання покарань). У практичних вимірах верховенства права насильство як виконання покарань є необхідною і монополізованою функцією державних інститутів справедливості щодо порушення законів як базово формалізованого рівня цивільності.

Не лише суспільна практика свідчить, а й соціологічні дослідження підтверджують, що утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом та їх доступу до справедливості, проблеми незалежності судів, суспільної довіри до інститутів правопорядку та судочинства й ефективності їх функціонування, а також проблеми поваги громадян до закону є з-поміж найактуальніших упродовж уже доволі тривалої суспільної трансформації в Україні. Втім, окрім констатації цих деформацій, проблематика соціологічних досліджень у сфері права може полягати у тій методологічній вихідній, що правова свідомість, культура і поведінка – це інтегральні феномени, напряду пов'язані з режимами та особливостями проявів суспільної цивільності, зокрема традиціями та усталеними звичаями громадян у їх ставленні до закону та інституцій справедливості, а також зі співвідношенням між звичаєвим правом, неформальними правовими настановами та практиками і формальною системою права.

Соціологічне дослідження цивільності у сфері правових відносин і культури повинно також брати до уваги й вивчати особливий культурно-історичний та політичний контекст функціонування закону та застосування права в посткомуністичному суспільстві. Тривала політична традиція та сучасна суспільна практика останнього мають своїми наслідками правовий нігілізм, неповагу до закону, розрив поміж популярними уявленнями про справедливість і реальними практиками функціонування інститутів справедливості (судів, прокуратури та системи покарань). Натомість повсякденні стратегії виживання та соціальних інтеракцій такого суспільства часто характеризуються «звичаєвою корупцією» [Мілер et al., 2004], поширенням патронально-клієнтелістських мереж, «аморальною родинністю» [Banfield, 1958] та дисфункціональною неформальністю [Giordano and Hayoz, 2013] соціальних відносин.

4) Спектр проблем правової культури пов'язаний також зі *сферою повсякденної цивільності*. Дослідження у цьому напрямі відкривають широкі можливості для застосування якісних соціологічних методів та методологічних підходів соціології мікросоціальних рівнів. Повсякденна цивільність – це, власне, і є той соціальний мікропорядок, який підтримується та відтворюється у таких елементарних ритуалах цивільних інтеракцій, як ввічливість, вітання з сусідами, поведінка людей у публічних місцях, наприклад у міському громадському транспорті, та в інших ситуаціях повсякденних інтеракцій та комунікацій. Ера цифрових технологій і соціальних мереж розширює розуміння публічного місця, залучаючи також і нову актуальну проблематику цивільності віртуальних комунікацій.

Важливими методологічними орієнтирами в дослідженнях повсякденної цивільності є, зокрема, ідеї «драматичної соціології» І. Гофмана.

Стисло внесок Гофмана можна охарактеризувати як створення та розвиток оригінальної соціології повсякденності, яка долає класичний розподіл агента (індивіда) та соціальної структури. І метою цих підходів і є теоретичні узагальнення про базові соціальні інтеракції та мікросоціального конструювання цивільного інтеракційного порядку на повсякденному рівні міжособистісної взаємодії «обличчям до обличчя». Не менш актуальними методологічними орієнтирами в дослідженні повсякденної цивільності є також теоретичні концептуалізації феноменологічної соціології повсякденності А. Шютца, ідеї, а також емпіричні дослідження щодо повсякденного соціального порядку, етнометодології Г. Гарфінкеля, концептуальні підходи в дослідженні соціальної інтеракції у аналізі розмов (conversation analysis) Г. Сакса та Е. Щеглофа. Отже, студії повсякденної цивільності є не лише важливим і самодостатнім аспектом, а й можуть змістовно та якісно доповнити цей, доволі широкий запропонований спектр перспектив соціологічного дослідження цивільності.

Підсумовуючи сказане, знову наголосимо на актуальності соціологічних досліджень цивільності як якісної ознаки та виміру усталеного громадянського (цивільного) суспільства. Соціологічні дослідження вимірів цивільності як соціально-практичного регулятивного континууму соціальних відносин, поведінки та інтерактивних взаємодій здатні актуально та змістовно доповнити вже існуючі дослідження цінностей та ціннісної динаміки, долаючи розрив між декларованою нормативністю (цінностями) і практичною соціальною поведінкою.

Окреслені вище чотири напрями соціологічного дослідження цивільності – підхід до проблематики громадянського суспільства як цивільного, дослідження багатовимірної цивільної сфери, правова свідомість та поведінка і сфера повсякденної цивільності є взаємопов'язаними і не лише через використання евристичних можливостей концепту цивільності, а й у суспільній практиці. Громадянське суспільство, зорієнтоване на цивільну активність, та єдині національні закони, перед якими всі рівні, незалежно від мови, релігії, етнічного походження, соціального статусу, майнового стану або регіону проживання, може стати потужним чинником модернізації країни та утвердження цивільних соціальних відносин. Водночас це також потребує реконструювання повсякденної цивільності та соціабільності, соціальної реанімації цивільних соціальних взаємин та інтеракцій, великою мірою деформованих у процесах складної соціальної трансформації країни. Адже цивільність (чи її брак) є визначальною характеристикою щодо типу та якості соціальних зв'язків, включаючи повсякденні інтеракції, а відтак – і самого суспільства.

1.3. Публічне і приватне: реконфігурація взаємодій у громадянському акті

Розмежування публічного і приватного, якщо не їхня дихотомія, виникає щоразу, коли йдеться про уявлення та дії заради спільного блага і колективних інтересів, про політичні рішення та уразливість громадянських прав. У сучасному світі з технологічно оснащеною комунікацією, де приватне життя, втілене чи то в персональних даних, чи то в інтимних подробицях, безперешкодно стає предметом загального обговорення і позбувається своєї латентності й сакральності, часом не тільки потерпаючи від цього, а й набуваючи бонуси користі та уваги, публічне, хоч би як його розуміти, розширюється, неабияк затуляючи від людини сферу огляду. Імплікації нашої приватності, випадково виказані вербально чи жестом, хай ледь помітним, одразу перехоплюються публічною репрезентацією, не встигаючи розгорнутися чи стати хоч нам самим зрозумілими та відчутними. Публічне спокушає визнанням нашої ідентичності, підносить громадянськими цінностями й усереднює у смаках, а також збуджує, заспокоює чи викликає тривогу, виливаючи фантоми нежартівливих загроз, маніфестуючи всім іншим наше потаємне, не вберігаючи його від чужих інтерпретацій і вказуючи на сумнівність нашої безпеки. Утім, можлива і зворотна перспектива: примноження приватного, наступ приватних думок на публічні царини, «падіння публічної людини» (Сенет). Взаємні претензії публічного і приватного перманентно випробовуються ілюзіями і реальністю, що надає їм змогу по черзі або в якомусь ритмі без правил брати гору чи перетинатися і взаємопроникати аж до нерозрізненості вихідних опозицій в уяві та дії. Історія таких сполучень і дистанцій доволі відома і тривала, щоб детально викладати її в історичному наративі, але не настільки прозора, щоб з легкістю витягати з неї резони для розуміння реального. Звернімо увагу на істотні, на нашу думку, аспекти, що сприяють такому розумінню.

Онтологія публічного

«Проста відмінність між приватним і публічним, – констатує Г. Арендт, занурюючись у цю історію й виявляючи в ній підстави для метаморфоз сучасних політик, – відповідає сфері домогосподарства, з одного боку, простору політичного – з другого, а ці сфери існували як різні, строго відокремлені одна від одної одиниці щонайменше від початку античного міста-держави» [Арендт, 2000: с. 39]. Власне, тільки в модальності поліса протиставлення публічного і приватного, як і всі ремінісценції, що відсилають до контекстів конституювання цієї

дихотомії, й досягають граничної опозиційності та неоднозначності. Вражають і звично відтворюються образи грецької агори чи римської площі, де гідні, рівні, вільні громадяни обговорюють державні питання, спільно і прилюдно ухвалюючи легітимні рішення. Ці патерни, безсумнівно, контрастують з уявленнями про приховане життя домогосподарства з його порядками мовчання, позбавлень, домінування і підпорядкування, із захопленням рабів, чужоземців, варварів та жінок, які функціонують не тільки для забезпечення необхідних потреб виживання і репродуктивності сімейств, але й для звільнення власників приватного володіння від таких турбот, надання їм гарантії не обтяженого утилітарними імперативами повноцінного перебування в полісі.

Публічне, – а воно тут цікавить нас найбільше, адже й сьогодні конденсує атмосферу громадянськості, не кажучи вже про те, що його брак поглиблює відчуття покинутості сучасної людини, – апелює насамперед до відкритості, *очевидності*, видимості множинної дії та чутності суперечливих висловлень, а й до виразної присутності *спільного для людей світу*, нашої сумісності, особливого стану, аж ніяк не зіставного зі збереженням унікальності неповторного «Я». Цей спільний світ простирається між тими, хто в ньому мешкає, і, подібно до будь-якого *між*, «пов’язує і розділяє тих, для кого він спільний» [Арендт, 2000: с. 69]. У класичній онтології публічного, а отже, політичного (коли вже йдеться про форми античної демократії, що, власне, доскіпливо досліджує Арендт у «*Vita active*»), мабуть, дві артикуляції залишаються особливо значущими. У топографічному модусі це «простір появи», у темпоральному – проекція у безсмертя.

Публічне як простір появи⁵, прилюдної явленості для інших, деякого перформативу спільності навряд чи відповідає територіальній локальності поліса, радше воно виникає саме між *співучасниками* завдяки їхнім розмовам і діям, що потрапляють у візуальний і звуковий фокус з різних перспектив. Він, цей простір, може переміщатися, спонукуваний енергетикою такої спільності, інтенсивністю її проявів, і хоча попервах конститується на майдані, передуючи формальній організації публічної сфери, жорстко не обмежений ритуальним місцем, залишається рухливим і відзначеним флуктуаціями, проявляючись там і тоді, де ті проміжки, що злютовують спільність, і продуктивні ефекти множинності вочевидь даються взнаки. Така «публічна явленість» саме й надає світові дійсності, засвідчує його реальність, як і реальність

⁵ «*Space of appearance*», «простір появи», як у перекладі праці Г. Арендт «*Vita activa*, або Про діяльне життя» [Арендт, 2000]. Водночас у перекладі лекції Дж. Батлер «Союз тіл і Політика Вулиці» 2011 року [Батлер, 2011] концепт Арендт транслюється як «*простір прояву*», що сприймається вельми доречним з огляду на перформативну перспективу, що її обстоює Батлер.

повноправних громадян [Арендт, 2000: с. 69]. Але тільки останніх. Не допущені до участі в такій спільності й позбавлені статусу громадянина явно і легітимно позбавлялися можливості відкритої демонстрації себе на людях і, відповідно, позбавлялися будь-якої реальності. Людина, що не мала власності та свого власного місця, виявлялася поза «світом людей», фігурувала в цій зоні радше «не як людина, а як екземпляр роду» [Арендт, 2000: с. 59–60]. Через виключення цієї частини жителів простір появи спершу постає як уже розподілений і розмічений, – ніби для «влади передусе будь-якій перформативній владі», як зазначає в недавніх міркуваннях про народні збори Дж. Батлер, відштовхуючись від рафінованого за теперішніми мірками зразка публічного у Г. Арендт [Butler, 2011].

Крім торжества вибіркової сумісності, публічний простір налаштований на трансляцію політичних ідей і рішень у часі. Темпоральний порядок публічного в полісі встановлюється як такий, що переважає теперішнє, як розрахований на довгу тривалість. «Адже поліс був для греків – як і *res-publica* для римлян – передусім захистом від марності й вислизання життя одинака, а саме простором, що захищений від усього минушого і відданий відносно довговічному, а відтак прямо призначений для того, щоб забезпечувати безсмертя смертній людині» [Арендт, 2000, с. 74]. Сучасний погляд, вже пристосований до повсюдного, летючого, мерехливого публічного, зі звичними спалахами роздмухування і розпорошування, зовсім не знімає з публічної сфери функцію комунікативного послання назовні, трансмісії кодифікованих політичних змістів за межі моментального і минушого.

Публічна сфера – універсальна і множинна

Простором комунікативних взаємодій у масштабах суспільства, мережею соціальних комунікацій, що постійно фільтруються і «зростаються у вузли тематично специфікованих громадських думок», визнає публічну сферу і Ю. Габермас [Habermas, 1996: р. 360]. Його книга «Структурна трансформація публічної сфери», що вийшла друком на початку 1960-х услід за «*Vita active*» Г. Арендт, окреслила особливу територію публічної політики, релевантну соціологічному осмисленню, описавши її тезаурусом і стилем, що вже стали класикою [Костенко, Макеєв, 1999; Юдин, 2017].

На відміну від Арендт, яка вбачала очевидну вразливість публічного життя в буржуазному суспільстві, втрату ним натхнення політичним на тлі розвитку індустріального виробництва і важливості соціально-економічних приписів, Габермас, звертаючись саме до цього періоду, простежує в європейських соціумах другої половини XVIII століття виникнення нових автономних утворень – громадської думки та публічної сфери. Такі автономії формуються співзвучно з інтенціями

Просвітництва, зростанням інформаційного середовища і доступу до нього середніх верств, виникненням спільнот, що дискутують на різних міських майданчиках, де обговорюють спочатку приватні питання, що стосуються насамперед економічних умов приватної діяльності, але неминуче, внаслідок розширення критичного потенціалу і знань, роблять ставку на спільні інтереси. Формулюючи, обґрунтовуючи і коригуючи пов'язані з ними ідеї, публічна сфера перетворюється на відносно самостійного актора політичного і культурного життя, продукує соціальну рефлексію, не обмежуючись легітимними формами літературного виробництва, – науки, мистецтва та медіа, але й охоплюючи пересічних громадян.

Саме тут зароджується і форматується громадська думка, котра, як і публічна сфера, неофіційно опановує функцію критики і контролю державної влади, трансформуючи уявлення стосовно публічності як репрезентації панування, – чим вона, власне, й була, завдяки присутності публічних авторитетів абсолютизму, – у простір консолідації буржуазної публіки, здатної протиставити себе державному управлінню. І хоча до середини XIX століття цей багатообіцяльний дискурсивний суспільний ресурс почав згасати, Габермас знаходить у його проявах підстави для моделі, котра могла б бути доречною і прийнятною в процесі вдосконалення політики демократичного менеджменту повоєнної Європи. Мабуть, не розв'язаним до повної ясності залишається також запитання, на яке Габермасу практично в усіх своїх дослідженнях, як і багатьом теоретикам і практикам сучасної деліберативної демократії (демократії обговорення, дорадчої демократії), доводиться знову і знову аргументовано відповідати. Але й нині це питання не знімається з порядку денного. Йдеться про можливу сумісність і несуперечливість, визнання «спорідненості», як називає цю співвіднесеність Ш. Муф [Муфф, 2004], основних прав особистості, особистих свобод, власності, з одного боку, і народного суверенітету, демократичної участі, формування колективної волі – з другого; тобто про встановлення непорушного зв'язку між ліберальними інституціями і демократією, легітимність яких сьогодні вочевидь не надто переконлива [Муфф, 2004]. Та й як загалом сприймати асиметрію, наявну між нашими приватними інтересами й універсальною раціональною ідентичністю, зацікавленістю в досягненні спільного блага.

Публічну сферу, за Габермасом, можна розглядати, поряд із «системою» і «життєвим світом», як структурну складову соціуму, котру, втім, вичерпно можна подати не стільки у звичних термінах соціального порядку, скільки концептами теорії комунікативної дії. Власне, «публічна сфера», як роз'яснює Габермас у праці «Між фактами і нормами», – феномен доволі невизначений, позаяк не є ані інститутом, ані організацією, ані навіть сукупністю норм і цінностей. Це аж ніяк

не система, хоча в ній є внутрішні межі, зовнішньо вона відкрита, проникна, її обрії рухливі [Habermas, 1996: p. 360].

Функціональність публічної сфери забезпечується нормативними вимогами, яким надають вирішального значення. Комунікативний акт, у якому зливаються воедино мова і дія, зорганізуючи публічний простір, можливий лише тоді, коли відбувається компетентно, тобто коли відповідає правилам відтворення «ідеальної мовної ситуації» з її претензіями на дотримання істини у ставленні до світу, правильності у встановленні легітимних інтерперсональних контактів за посередництва мови і щирості як експресивної презентації суб'єктивності в акті мовлення [Habermas, 1979: p. 29]. Відповідати таким претензіям непросто, і досягнення «раціонального консенсусу», більш упевненого, ніж «проста згода», назагал сприймається як регулятивна ідея. Її реалізація інвестується рухом до взаємного розуміння учасників комунікації, здійснюваної без жодного примусу, *комунікативною раціональністю*, підтримуваною дискурсивним потенціалом повсякденної мови, що мобілізує царину знань і відносин.

Конституційована комунікативною дією, публічна сфера залишається дорадчим конструктом, не висуває завдань ухвалювати конкретні рішення, покладаючи їх на інституціональні структури управління або громадянського суспільства, але здатна справляти суттєвий вплив на їхні дії. І якщо цей вплив сприйнятий наділеними статусом влади політичними суб'єктами, котрі переконливо аргументують ці свої дії, то є підстави витлумачувати «народний суверенітет» термінами інтерсуб'єктивних взаємодій – як владу, породжувану комунікативними засобами, як *комунікативну владу* [Habermas, 1996: p. 362–364]. Однак це можливо лише за досконального дотримання правил комунікативної раціональності, процедур комунікативної дії і, відповідно, процедуральної демократії. Або, як інтерпретує публічну сферу в якості дієвого сегмента громадянського суспільства Ч. Тейлор, її контрольні функції зумовлені тим, що через неї відбувається трансмісія спільних умонастроїв, очікувань і думок, які тут кристалізуються, у царину сприйнятливості соціально і громадянськи чутливих політичних інстанцій [Taylor, 1995: p. 260–261].

Комунікативні дії, спрямовані на розуміння, генерують особливий соціальний простір, що має як видиму локацію (місця повсякденної інтеракції, а також суспільні майданчики-форуми), так і абстрактний територіальний образ – аудиторія медіа, включно з віртуальними утвореннями соціальних мереж, де «неспотворена комунікація», що існує в життєвому світі, видається принципово можливою. Дотримуючись комунікативної раціональності, публічна сфера здатна до самовідтворення і протистояння маніпуляції з боку різного роду політичних акторів, таких

як партії, групи інтересів, окремі лідери та мас-медіа, що намагаються використовувати публіку у прагматичних, корпоративних цілях.

Звісно, формація буржуазної публічної сфери, прихильним до якої хотів би залишатися Габермас, відсилає радше до ретроспективи модерної нормативності. Сучасна людина, постійно перебуваючи «всередині медіа», як це помітив ще МакЛуен, за максимальної медіатизації соціального і приватного життя добре поінформована щодо якості медіапрезентацій важливих для соціумів спільних проблем, що маніфестуються від імені публіки.

Схоже, що очікування від медіа повноцінних форматів «infotainment», серед яких частина точно призначена для оприлюднення подій публічної політики, публічних висловлювань, що претендують на генералізовану значущість, істотно знизилася в різновікових і різних за статусом аудиторіях. Габермас, наприклад, із жалем констатує убування можливості «раціонального консенсусу» в медіа, що не ладні звертатися до незручного для них інтелектуала в якості популярного персонажа, здатного «першим відчутти важливе» [Хабермас, 2006]. На недоречності індивідуального судження, що суперечить узвичаєним у масовому суспільстві, наголошувала і Г. Арендт, засуджуючи останнє за утвердження конформізму, підтримуваного, зокрема, принципом рівності, та скорочення шансів на вільний політичний вчинок. У цьому масове суспільство вочевидь поступається античному полісу, де «відкритий, публічний простір був відведений саме для безпосереднього, для індивідуальності; це було єдине місце, де кожен мав уміти показати, чим він вибивається з пересічності, чим він насправді у своїй незамінності є» [Арендт, 2000: с. 55]. Питання про те, наскільки сьогодні медіа здатні зорганізувати умови для продуктивної соціальної й політичної рефлексії, залишається відкритим, хоча й вимагає знов і знов до нього повертатися.

Публічна сфера, за термінами Габермаса, як і громадська думка, мабуть, найбільш запитувана в соціології конструкція цього предмета, завдяки її теоретичній обґрунтованості й визнанню науковою спільнотою свого часу [Юдин, 2017]. Водночас подібно до інших «незавершених планів модерну» публічна сфера, публічне в опозиції до приватного, у версії Габермаса чи Арендт, неминуче піддаються якщо не перегляду, то коригуванню, пошукам комплементарності з оновленими уявленнями щодо того, якими є механізми суспільної участі у владі та управлінні соціумами. Критика Габермаса, як і Дж. Ролза та інших прихильників деліберативної політики з інтенціями морального дискурсу, добре відома і, як правило, приймається, коли йдеться про те, як поза публічним раціональним обговоренням залишаються інтереси дискримінованих соціальних і культурних спільнот, ціннісне розмаїття, екзистенційні

відмінності. Тобто коли пропонується вийти за межі себе, щоб перемогти всі ті установки на виключення та емпіричні відмінності, здатні відволікти, відхилити від універсальної раціональної перспективи загальної згоди.

Примиритися з такою перспективою в сучасному світі доволі важко, оскільки його вочевидь помітними координатами є множинність і одночасність, що проектується на всілякі просторово-часові конфігурації, взаємодії та відносини будь-якого масштабу. Про публічну сферу дедалі частіше говорять у множині, як про різномірні, суперечливі й зовсім не єдині локалізації та фрагментарності.

Саме так її трактувати закликає теоретик мистецтва С. Шейх: «...Ми маємо розуміти публічну сферу як роздрібнену й утворену з кількох просторів і/або формацій, які іноді поєднуються, іноді скасовують одна одну або ж перебувають у відносинах конфлікту» [Шейх, 2018], іншими словами, як потенційну множину різноманітних сфер, що перетинаються і взаємодіють. Публічні простори утверджують «контрпубліки», що трансформують ці простори згідно із власними думками, уявленнями та смаками, звертаючись до уявного іншого і певною мірою його формуючи. Щонайменше, як вважає Шейх, саме так мають бути влаштовані художні інституції, що дають змогу реалізовувати альтернативні концептуальні проекти у сфері мистецтва, дискурси та практики, що опонують інституціональній нормативності [Шейх, 2018]. Таким формаціям властива самолегітимація й аутопоезис, але говорити про їхню повну автономність було б перебільшенням, оскільки їхнє функціонування зумовлене іншими сферами – культурною індустрією, ринком, інформаційними й комунікаційними технологіями, культурною політикою.

Ш. Муф розвиває ідею щодо «агоністичного плюралізму», що має втілюватися в публічній сфері демократій, де для відтворення прихильності до своїх інститутів потрібна вільна суспільна полеміка, зіткнення політичних позицій, не заперечуваних перспективою раціонально і процедурно прийнятої згоди. Потрібна «наявність суперечливих форм громадянської ідентифікації. Вони створюють царину, в якій пристрасті можуть бути мобілізовані навколо демократичних цінностей та антагонізму, перетвореного на агонізм» [Муфф, 2004: с. 196], тобто шляхом руху від ворожнечі до легітимного суперництва.

Наскільки цей шлях тернистий, напрочуд явно демонструє наша власна публічна сфера, збуджена виборчою кампанією поточного року. Напевно, Муф має рацію, коли говорить про те, що надмірна артикуляція раціонального консенсусу здатна обертатися незадоволеністю, байдужістю до участі в політичному житті, втратою довіри, а отже, й сумнівом щодо легітимності чинної влади, зростанням антагонізмів. Усе це з очевидністю спостерігалось у недавній електоральній поведінці українських громадян.

*Bodies That Matter*⁶

Власне, про множинність у зв'язку із виникненням «простору появи» говорить і Г. Арендт, маючи на увазі множинність дії і мовлення, що зорганізовує і заповнює проміжки, де розгортається територія спільності, де виникає можливість бачити і чути інших так, як і інші сприймають тебе з різних позицій огляду і пунктів резонансу. «Спільний світ зникає, коли його бачать вже тільки в одному аспекті; він взагалі існує тільки в багатоманітті своїх перспектив» [Арендт, 2000: с. 75]. Утім, на зборах поліса серед цих перспектив перевагу віддають тій, що визнається пріоритетною основою згоди, спільного рішення, ухвалюваного на майдані вільною публікою. Класична концепція поліса залишається радше однією з ідеальних конструкцій функціонування публічної сфери, позаяк сам публічний характер простору, де сьогодні декларують ставлення до політичного режиму і висувають претензії владі, обстоюється, дискутується і потребує визнання матеріальних умов його втілення. Що тут суттєво – це не тільки творення архітектури й дизайну об'ємів (видимих чи віртуальних), а й *тіла*, що рухаються і говорять разом, що маркують публічну топографію.

Дж. Батлер рішуче вводить цей конструкт у «простір появи», яким експлікується реконфігурація публічного і приватного, спростування усталених чи встановлених між ними відмінностей [Butler, 2011; Батлер, 2018]. Обов'язковість тілесної візуалізації публічності вочевидноється у разі множинного скупчення тіл у формі вуличних демонстрацій, народних зборів і процесій. Поза сумнівом, щось суттєво вислизатиме з поля зору, якщо ми розумітимемо публічну сферу як похідну суто або переважно від раціональної комунікації та комунікативної влади, без залучення до її конституювання матеріальних акторів і посередників.

«Щоб мала місце політика, має з'явитися тіло», – констатує Батлер [Butler, 2011], однак воно діє не на самоті; саме у спільній дії, що продукує зазори між тілами, виникає простір появи, перформатив публічності, що розгортається візуально, відчутно, у звуках, враховуючи матеріальну історію реального місця чи надаючи йому нову. Батлер акцентує думку Арендт, розвиваючи ідею тілесної присутності в онтологічному контексті. Тіла претендують на публічність своєю множинністю, реформатуючи матеріальне середовище, в якому вони локалізуються і пересуваються, і висувають сумніви у чинній диференціації публічного і приватного, коли прилюдно ночують на мостовій, споруджують пункти харчування для учасників, інші служби забезпечення побутових, суто приватних, інтимних потреб і повсякденних практик. Тіла, підтримувані різного роду non-human агентами, виставлені напоказ, маніфестують колективні

⁶ Назва відомої книги Дж. Батлер [Butler, 1993].

вимоги, зазвичай куди ефективніше транслюючи семантику протесту, ніж резонансні політичні висловлювання. Альянс співвідносних одне з одним і взаємозалежних тіл виробляє спільну енергію, волю, потенцію, зміцнює солідарність і проектує патерни можливого соціального порядку у змінених, як видається, відтепер і назавжди темпоральності і топографії⁷.

Переглядаючи класичну концепцію поліса, що надихнула Г. Арендт, Батлер дуже скептично оцінює її гендерний аспект, що передбачає доволі строге, таке, що сприймається як даність і не потребує обговорення, статусне розмежування публічних сфер і приватних анклавів, приписуваних відповідно чоловікам і жінкам, вільному і репродуктивному, політичному і дополітичному. Ясна річ, це стосується й інших спільнот, що зазнають ексклюзії. Якщо є винятки з порядку денного політики, то для Батлер важливо зрозуміти, яким є статус груп, позбавлених різною мірою політичних і соціальних прав, яких форм набуває сьогодні вихід їх із приватного ув'язнення в публічну явленість і як при цьому відбувається розмивання меж примусового розрізнення в рамках даної онтологічної, правової та культурної дихотомії.

Дж. Агамбен, відштовхуючись, подібно до Арендт, від концепції поліса, розглядає такі ексклюзивні групи як «включені виключення», маючи на увазі, що практикою і правом виключення закон і суверен реалізують владу вписувати це виключення у сферу свого контролю, надаючи йому політичного виміру, але залишаючи у статусі «голого життя». Запроваджуване Агамбеном поняття зіставне із *zoe* у греків, простим фактом життя, спільним для всіх живих – тварин, людей і богів, на відміну від *bios*, що означало форму чи спосіб життя, характерний для окремої істоти чи групи [Агамбен, 2011].

Секуляризовану форму «голого життя» нині представляє артикульований у парадигмі біополітики концепт біологічного життя, яке, за Агамбеном, вирізняється «тією самою невимовністю і непроникністю, – утворює, таким чином, реальні форми життя лише у формах виживання, залишаючись у них нездоланною прихованою загрозою, що раптово може реалізуватися в насильстві, чужості, хворобі, катастрофі» [Агамбен, 2011]. Архаїчний *Homo Sacer*, котрий за римським правом міг бути безкарно убитим, але не міг бути принесеним у жертву, тобто був виключеним одночасно зі сфер легітимної законності та релігійних

⁷ Властивість тіла виходити за межі своїх очевидних можливостей, об'єднуючись у цільові союзи з іншими тілами, артикулюється багатьма дослідниками, котрі реагують на тренди перегляду філософсько-правових кодів тіла, що тривають від часів Дельоза. Скажімо, Роберто Еспозито, дотримуючись переосмислення опозиції суб'єкта та об'єкта, вважає, що тіло може поновити свою гідність, якщо воно розглядається як «живе тіло», як актуальний вектор трансіндивідуалізації індивіда, відкритості до спільного, публічного і комунітарного виміру [Esposito, 2015; Serafini, 2017].

кодексів, – цей Homo Sacer якнайкраще символізує «голе життя». Цю семантичну перспективу Агамбен продовжує через вигнаних із общини, позбавлених світу людей (Єринг), перевертнів, витіснених на межу міста і лісу, упосліджених різного роду – аж до сучасного «мусульманина з табору біженців» [Агамбен, 2011а: с. 132–136; Кобылин, 2011].

Проте ще у 1970-х, розмірковуючи про народження біополітики, М. Фуко наполягав на оприявнених згодом суттєвих змінах у підвалинах регуляторної функції влади стосовно людського життя⁸. Відома формула Фуко, неодноразово цитована в контексті досліджень біовлади, дуже точно фіксує такі зміни (у механізмі захоплення владою «голоного життя», за термінологією Агамбена), що відбулися наприкінці XVIII–XIX століть і уможливили утвердження етатизації біологічного. Ідеться про доповнення спрямованих на індивідуальне тіло, виробництво індивіда дисциплінарних технік влади (розподіл множинності тіл у просторі, вишкіл, дресура, нагляд) технологіями звернення до людини як живої істоти, людини-роду, покликаними функціонально оптимізувати, як сказали б сьогодні, життя населення – за параметрами пропорції народження і смерті, рівня відтворення, зростання населення, а також старіння, хвороб, довілля. Фуко, наголошуючи у своїй лекції з приводу «державного расизму», що життя і смерть підданих стають правами тільки за рішенням суверенної волі, вказує на теоретичний парадокс, асиметричну концептуалізацію такого правового постулату. Якщо в домодерній історії існувало право суверена – *змусити померти чи дозволити жити*, то модерн виробляє нове право – *змусити жити і дозволити померти* [Фуко, 2005: с. 255]. Ми з легкістю знайдемо безліч прикладів застосування цієї формули в сучасному світі, включно з нашою власною локальністю, політично, соціально і по-людському збуджену в останні роки. Втім, це стосується і всіх інших локальностей у глобальному масштабі, котрі здебільшого перебувають у стані «emergency», надзвичайних обставин, де правила соціального порядку можуть бути призупинені або піддані сумніву, а винятки трансформуються в норму [Adey, Anderson, Graham, 2015; Костенко, 2016]. Таким чином, «голе життя, що було прихованою підставою суверенності, повсюдно стало домінантною формою життя» [Агамбен, 2011].

Для Дж. Батлер такої констатації недостатньо. Її не задовольняє концепція поліса у версіях Арендт чи Агамбена як пояснювальний

⁸ Відмінність у підходах Фуко та Агамбена до визначення часу утвердження біополітики роз'яснюється дослідниками, у тому числі в контексті «різноманітних модальностей тематизації історичного», важливості для археологічного проекту Фуко сингулярних практик в їхніх унікальних об'єктиваціях, з одного боку, та актуальності пошуку засад їхньої нескінченної повторюваності й відтворення традиції для Агамбена, зорієнтованого на Беньяміна і Гайдегера, – з другого [Кобылин, 2011].

інструмент щодо агентності соціально вразливих спільнот за відсутності жодних правових гарантій, не передбаченої цією концепцією через невидимість, непрозорість цих спільнот для пильного політичного розгляду і приреченість на проживання і виживання. Відповідно, не вироблена й мова для опису статусу такої «неприйнятно вразливості», – мова, запровадження якої у політичний дискурс не погіршувало б і без того тяжке становище тих, кому цей статус приписують.

Можна сказати, що в лекції «Союз тіл і політика вулиці», вперше прочитаній 2011 року у Венеції, Батлер активно шукає таку мову, зазнаючи, як видається, ілюктивної сили висловлення та ефектів її сприйняття, мову, яка б не поступалася теоретичними дефініціями, але була виразною і точною стосовно предмета [Butler, 2011]. У книжковому варіанті перформативність тіла в реконфігурації публічного і приватного просторів залучається у дослідження соціальних рухів, народного суверенітету, що цікавить, зокрема, й соціологічну аналітику [Батлер, 2018].

Батлер концептуалізує людські, а відтак, тілесні, поєднані з дією, протести в термінах спротиву зростанню *прекаризації* в сучасному світі – негарантованості, ризикованості існування в сенсі роботи, їжі, мобільності, доступу до благ. У її огляді – протести проти тиранічних режимів у Північній Африці 2011 року, на підтримку державної освіти у США та в Європі, за безпеку гендерних груп і сексуальних меншин, мігрантів та інших знедолених, – тих груп, що нерідко зазнають насильства у вуличних інцидентах з боку поліції та влади, попри наявність різних правових та етичних підстав або виправдувати, або засуджувати такі акти. Український досвід Майдану 2013 року багато в чому підтверджує теоретичні міркування, запропоновані в «Нотатках до перформативної теорії зборів». Прекаризація поглиблює нерівність стосовно багатьох колективних і тілесних прав і передусім претензії будь-яких людських життів не тільки на якийсь абстрактний віталізм, а й на те, щоб стати життєствердними, зарадити нежиттєспроможності дискримінованих на різних підставах ідентичностей [Батлер, 2018: с. 69–77].

Напевно, політика вулиці, коли важливість тіл спільної множинної дії артикульована максимально, оскільки так само значущими виявляються умови їхньої зятягості та спротиву тим, хто намагається ці умови монополізувати, – інший граничний випадок втілення публічної сфери як тілесного і лінгвістичного досвіду права [Butler, 2011], явно альтернативний тому зразкові, що легітимно продукується й репродукується соціально спроможною публікою.

Медіа дають відкоша

Перефразовуючи Латура, який приписує цю здатність дії у відповідь речам, матеріальним об'єктам, резонно віднести її й до медіа, гібридного поєднання human і non-human, людського і технічного, незалежно

від того, який із двох елементів у цій неподільності ми вважаємо першорядним. Медіа можуть не виправдовувати домагання значущості найрізноманітніших гравців глобальних і локальних комунікацій як із боку їхніх ініціаторів—читовласників, владних інституцій, груп інтересів, різноманітних media-bodies чи персоніфікованих комунікаторів, так і серед тих, хто до них залучається, – диференційованих аудиторій, реципієнтів, активних користувачів. При цьому – нерідко погіршуючи непевні позиції статусів та ідентичностей, оминаючи невірніважені суспільні стани та ситуації всілякими медіа-ефектами або, навпаки, продукуючи несподівану імпресію чи формуючи порядок денний з іншими акцентами для публічного обговорення. У будь-якому разі навряд чи можливо сьогодні розглядати публічну сферу, не апелюючи до медіа, хоча онтологічне і функціональне здійснення їх далеке від якогось єдиного і несуперечливого розуміння.

Ю. Габермас визначав медіа термінами стратегічної дії, «маніпуляцій» чи «систематично спотвореної комунікації», малоприсадиної для формування «справжньої» публічної сфери, яка б відповідала всім вимогам обґрунтованості й конституювалася як продуцент раціонально опосередкованої соціальної рефлексії та суспільної злагоди [Habermas, 1979: p. 209–210]. Діалог у розумінні Бахтіна або Гадамера тут узагалі неможливий. Проте медіа у змозі зорганізувати простір презентації думок і точок зору і, цілком можливо, компетентно їх аранжувати, бо є радше інструментом розширення дискусійного комунікативного середовища.

Водночас частіше відбувається по-іншому. Сучасні медіапродукти, як відомо, розраховані не так на повноцінний комунікативний акт, як на успішне, тобто таке, що відбулося в установлених форматах, проговорювання, що збільшує масу висловлень у зв'язку з цим та з цієї нагоди і транслює їх далі. Тим самим запускаються механізми аутопоезису вже неодноразово інтерпретованих, усталених у громадській думці смислових конфігурацій, а також надається місце адвертисментові різноманітного роду ідентичностей, кожна з яких прагне захопити публічність, «простір появи» цілком.

Н. Больц, звертаючись до німецької інтелектуальної традиції, співвідносить цей самовідновлювальний потік послань із «говорінням» у Гайдегера, за посередництва якого das Man розмовляє сам із собою, відтворюючи та продовжуючи «прилеглу комунікацію» (Луман). Іншими словами, до говоріння долучається говоріння [Больц, 2011: с. 25], і цінністю стає саме зв'язок (linking value), процес інтеракції та комуніціювання [Больц, 2011: с. 95]. Але навряд чи медіа претендують на досягнення якогось нового або уточненого знання стосовно тематичного предмета [Beck, Levy, 2013] або на плідний публічний дискурс. Тим часом їхня участь у встановленні суспільного клімату залишається вельми суттєвою,

адже звичність, рутинність, з якою медіа присутні в нашому житті, давно вже привчили публіку до «медіатизованої соціальності» [Frosh, 2011].

Для цього медіа мають різноманітні привілеї та операційні системи. Медіа в змозі транслювати й генералізовані образи, тотальні картини світу з його глобальним охопленням, і фрагментарні іміджі в межах національних мовленнєвих фреймів, інвестуючи афективні атмосфери невідкладності й очікування, темпоральної розосередженості, хиткої топології існування, репрезентуючи різні версії «дискурсу істини». Одне слово, каталог конфігурацій просторів прояву людей і подій, що їх медіа виносять на загальний огляд, великий, якщо не безмежний, але водночас і обмежений стратегічними, політичними, контекстуальними, технічними чинниками.

Питання щодо відповідальності медіа за збудливі для громадської думки реакції, що добре вдається їм через візуалізацію людей і подій, коли вони зорганізують і виносять їх у публічність, «простір появи», заручившись видимою «алібі-реальністю», про яку говорив Луман, – питання це залишається перманентно дискутованим [van Dijk, 1991; Silverstone, 2002]. Л. Чоуліаракі й Т. Столік, аналізуючи подання кризи із сирійськими біженцями в європейських новинах 2015 року, конструюють п'ять моделей її візуального втілення, «режимів видимості» її присутності, що впливають на різні диспозиції аудиторій. Якщо видимість як *біологічне життя* передбачає повчальні інтенції, видимість як *співчуття* – благодійні настанови, то видимість як *загроза* пов'язана з державною безпекою, видимість як *гостинність* спонукає до політичної активності й, нарешті, видимість як *саморефлексія* артикулює інсайт постгуманітарного зобов'язання стосовно людей, «подібних до нас» [Chouliaraki, Stolic, 2017]. Попри те, що спектр типів медіальної презентації кризи із біженцями значно ширший за домінуючі візуальні тропи жертви та загрози, медіа, відмовляючись зображувати їх як людей із власними життями, радше зазнають невдачі в проектуванні належного і відповідального ставлення до вразливих інших [Chouliaraki, Stolic, 2017: р. 1175–1177]. Без сумніву, схожі режими видимості «теми переселенців» легко виявити й в українських новинах, якщо взяти за мету проаналізувати їх під кутом зору взаємодії публічних і приватних просторів присутності переміщених осіб з Донбасу та з Криму.

Утім, максимальна політична мобілізація українських медіа напередодні президентських виборів з очевидністю надала нам зразок стратегічного впливу на громадську думку строго відповідно до структурної конфігурації власників провідних телеканалів з їхніми перевагами стосовно вищого керівництва держави та правлячих еліт. Як фіксує Моніторинг політичних новин, ґрунтований на контент-аналізі аудіовізуальної інформації, у простір просування каналами

кандидатів на посаду президента, аранжований як вочевидь публічний (повідомлення про кампанії претендентів, зустрічі з виборцями, їхні висловлення в прямому ефірі), впроваджуються приватні прошарки, що неоднозначно асоціюються з особистими інтересами власників [Моніторинг політичних новин, 2019].

Із підключенням новітніх медіа публічна сфера модифікується структурно і сутнісно. Саме такий її сучасний варіант, де вирішальна роль належить тілесній взаємодії людей з гаджетами онлайн-комунікацій, що миттєво зв'язують інформаційні мережі різними траєкторіями. Локальний «простір появи», що виникає між людьми, які зібралися разом, аби висловити претензії до чинного соціального порядку, набуває шансу розширитися до глобальних масштабів завдяки смартфонам із виходом в Інтернет, транспортуватися у світову публічність, принаймні в миготливому ритмі. У зборах на майдані, як говорить Батлер, неможливо помислити транслювання дієвих тіл без медіа, без рук, що виставляють для зйомки телефон чи мобільну камеру, перетворюючи цей спільний human–non human акт на реалізацію права на свободу і незнищенність, здійснюючи контроль активності лояльного і нелояльного оточення і повідомляючи про це світові. «Щоб відбулася подія, медіа потребують цих тіл на вулиці, навіть якщо тіла на вулиці потребують медіа, щоб бути присутніми на глобальній арені» [Батлер, 2018: с. 94–95]. Режими видимості й акустики, забезпечені мобільним інтернетом для уявлення тіл у громадянській події та повсякденних ситуаціях, що її супроводжують, зміщують уявлення про межі спільного і приватного простору, реконфігурують його – не тільки на певний час поступившись приватним на користь публічного, а й оперуючи ним як значущим колективним. Події зими 2013–2014-го це добре продемонстрували, можливо, вперше в Україні забезпечивши досвід настільки масштабної добровільної мобілізації, ґрунтованої на медійних інверсіях публічного і приватного.

Поряд із тим поширення нових медіа і загалом стрімкий розвиток інформаційних технологій продукують також особливі ризики генерування контрольованих суспільств «програмувальників» і «програмованих» (В. Флюсер). Зокрема, активно використовувати всілякі практики «вірусного зараження як способу діяти за допомогою інфекції, мутації й колонізації різноманітних мереж» [Parikka, 2016: р. 66–67], тобто контролювати індустрію комунікації. Відповідно, залишаючи незахищеними і піддаючи деформації як публічні сфери, так і приватні території, а також заохочуючи переосмислювати проблему співвіднесеності ідей транспарентності суспільств і безпеки.

1.4. Історичне становлення та інституціональний розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні

Соціологічний підхід до громадянського суспільства в Україні передбачає дослідження його історичного розвитку та трансформацій. Таке дослідження також зумовлює дві вихідні тези, які характеризують саме соціологічне розуміння громадянського суспільства як сукупності реальних самоорганізованих практик добровільного, громадянського активізму, що характеризуються спрямованістю на суспільне благо та цивільними нормами взаємодії і відбуваються в публічній сфері.

Отже, вихідними тезами історичного дослідження громадянського суспільства у його соціологічному розумінні є такі:

1. «Громадянське суспільство» є історичним феноменом не лише у сенсі тривалого історичного розвитку цього дискурсу та його сучасної актуалізації від періоду демократичних східноєвропейських революцій 1980-х років, а й як історична динаміка та трансформації відповідних суспільних практик і відносин. Поняття «розвиток», «становлення», «формування», які часто вживаються у таких дослідженнях, якраз і реферують до характеристик і оцінок щодо трансформацій, позицій, владних конфігурацій суспільних практик громадянського активізму та змін цивільних відносин.

2. Історичне розуміння громадянського суспільства зумовлює також і визнання його соціально контекстуального характеру. Громадянське суспільство – це цілком конкретний спосіб організації солідарних взаємин, практик громадянського активізму та певного дискурсивно нормативного порядку зі своїми особливостями. Подібний алгоритм соціологізації підходу до реальних громадянських суспільств та проблем їх інституціоналізації пропонує Дж. Александер [Alexander, 1998]. Водночас окреслення соціокультурної контекстуальності (а відтак – і особливостей) громадянського суспільства у різних його національних проявах не виключає визнання універсальних типологічних рис та закономірностей модерного процесу суспільної емансипації. Останній є пов'язаним із історичною практикою громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це історичний продукт модерну і його сучасного розвитку. А глобалізація є однією із ознак цього розвитку і відтак сучасні громадянські суспільства також залучені більшою чи меншою мірою у цей новий контекст глобальної взаємодії. Наприклад, українські демократичні рухи та громадянська активність від середини 1980-х років, ще до проголошення державної незалежності України,

були невід'ємною складовою єдиного процесу східноєвропейських демократичних революцій та трансформацій, формування активного громадянського суспільства у суспільній політиці Східної Європи цього періоду. В обох вітчизняних Майданах 2004–2005 і 2013–2014 років також цілком поєднувались національні особливості громадянської активності та глобальний суспільно-політичний вимір цих подій, включаючи також участь міжнародних акторів та представництво міжнародних громадських інституцій.

Враховуючи ці методологічні орієнтири, спробуємо запропонувати перспективу дослідження історичного становлення громадянського суспільства в новітній історії України. Розвідки первинних витоків вітчизняного громадянського суспільства – це окрема тема фундаментальних історичних досліджень, що не входить до мети цієї роботи.

Однак коротко варто зазначити, що перші історичні прояви громадської самоорганізації простежуються задовго до здобуття Україною державної незалежності у 1991 році. І не буде перебільшенням стверджувати, що ці прояви хронологічно зіставні з епохою та ідеями природного права європейського Просвітництва від XVII сторіччя у таких історичних практиках в Україні, як демократичні вольності та автономія козацьких республік, існування магдебурзького права та практики міського самоврядування від Львова до Глухова, історія різних неформальних об'єднань, товариств і братств – Кирило-Мефодіївське товариство, декабристські осередки, масонські ложі й інші самоорганізовані об'єднання політичного, просвітницького та культурологічного спрямування, досвід самоврядування сільських громад та в інших історичних прикладах суспільної самоорганізації. Усі ці історичні традиції боротьби за вольності і державну незалежність України можна назвати проявами вітчизняного *протогромадянського* суспільства.

У сучасний період вітчизняна історична демократична традиція набувала своєї нової значущості вже з активізацією суспільних демократичних ініціатив, а також руху за державну незалежність у пізньорадянський період. Цей період ми і будемо розглядати як важливий історичний час становлення сучасного громадянського суспільства в Україні. Від середини 1980-х років до сучасності – можна говорити про процес сталого формування та нарощування потенціалу громадянського суспільства в країні. Водночас ці складні інституційно-структурні процеси не є прямолінійним розвитком і мають свої особливості на різних часових відтинках, зокрема, важливі моменти прискореного розвитку під час двох потужних вибухів суспільно-політичної активності громадян у 2004–2005 та 2013–2014 роках. Особливості громадянської

активності руху за демократизацію та державну незалежність від кінця 1980-х років є також відмінними у багатьох аспектах від сучасного стану вітчизняного громадянського суспільства та викликів, що стоять перед ним після Євромайдану та Революції Гідності 2013–2014 років.

З урахуванням цих і деяких інших чинників глобального контексту розвитку вітчизняного громадянського суспільства, а також внутрішньої логіки та особливостей його динаміки можна окреслити **дві основні стадії** розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітньому історичному контексті державної незалежності України:

1) стадію становлення у період з кінця 1980-х років до Помаранчевої революції 2004–2005 років і

2) стадію інституціоналізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та Революції Гідності 2013–2014 років і подальший розвиток та сучасні виклики громадянського суспільства.

Варто наголосити, що розрізнення цих стадій не є жорстким, адже процеси формування громадянського суспільства не припиняються, змінюються також і обставини та конфігурації його проявів. Водночас стадія інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства означає здебільшого завершення формально організаційної підготовки та правового забезпечення умов щодо створення та функціонування недержавних громадських організацій та їх мереж і перехід до нового якісно нового рівня розвитку, а саме – утвердження громадянських активістських мереж як впливового актора суспільно-політичної життєдіяльності в країні. Власне, і саме поняття «інституціоналізації» у широкому соціологічному контексті слід розуміти не лише як оформлення організаційних утворень, а радше як продукування смислів і структурування дій, що визначають сталі соціальні патерни та моделі поведінки через формальні й неформальні практики, дискурси, конвенційні системи уявлень, цінностей та ідей, які сприймаються як норми організаційних утворень [Панина, 2008: с. 64].

Загалом обидва поняття «становлення» і «інституціоналізація» є концептами розвитку. Водночас, як уже зазначалось, між ними є важливі змістові, і, як правило, послідовно історичні відмінності, зокрема щодо розвитку вітчизняного громадянського суспільства. Ці відмінності є важливими у підкресленні відмінності історичних вихідних позицій і стану громадянського суспільства, наприклад, у періоди до і після 2004 року. Йдеться також про важливий історичний досвід успішної та активної громадської мобілізації, розвитку практик низової самоорганізації, формування горизонтальних соціальних мереж і солідарності великих груп людей у Помаранчевій революції 2004 року, а також і в Революції Гідності 2013–2014 років.

Але головне – відмінними є завдання громадянського суспільства на стадіях становлення та інституціоналізації. На стадії свого становлення вітчизняне громадянське суспільство вирішувало первинні проблеми правового забезпечення діяльності громадських організацій, формувало свої організаційні структури та намагалось, з різним ступенем успішності, здобувати своє суспільне та владне визнання. На стадії інституціоналізації завданням громадянського суспільства стало вже не просто формальне існування доволі численної та розгалуженої мережі громадських організацій, а й перетворення громадянського суспільства та його аргументів на впливовий фактор публічної політики, розширення її простору, зміщення умовно демаркаційного розмежування поміж масовим «негромадянським» суспільством і суспільством активної громадянської участі на користь останнього та вкорінення практик та цінностей громадянського суспільства у норми повсякденної суспільної життєдіяльності. І це вже завдання не стільки нарощування кількості НУО, а якісних змін самого громадянського суспільства, трансформації інституціонального середовища від переважно патерналістського і патронально-клієнтелістського до домінуючого етосу відповідального громадянства. Його характерними рисами є повага до закону та сприйняття громадянами верховенства права, солідарність, взаємодопомога, толерантність, визнання відмінностей та інші повсякденні поведінкові індикатори того, що в сучасній соціальній теорії позначається концептом цивільності (*див. 1.2*).

Іншим важливим критерієм розрізнення двох запропонованих стадій (і відповідних викликів) розвитку вітчизняного громадянського суспільства – становлення та інституціоналізації є також трансформація його взаємин з державою. Ці взаємини, цілком у дусі концепції А. Грамші, можуть бути охарактеризовані як «боротьба за позиції», а відтак – зміни конфігурацій влади і домінації поміж державою і громадянським суспільством [Степаненко, 2015]. Для розвитку вітчизняного громадянського суспільства у новітній історії України характерні такі владні конфігурації у їх послідовних трансформаціях, як: 1) *громадянське суспільство до держави* (з кінця 1980-х років до проголошення державної незалежності у 1991 р.), 2) *держава понад громадянським суспільством* (від 1991 до Помаранчевої революції 2004 р.) і 3) *громадянське суспільство поруч з державою* (від постпомаранчевого періоду до Революції Гідності 2013–2014 рр. і подальший розвиток). Ця остання сучасна конфігурація також відповідає стадії інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства (*табл. 1.1*).

**Стадії розвитку громадянського суспільства
в новітній історії України**

Стадії розвитку	<i>Конфігурації влади між державою і громадянським суспільством</i>
I. Становлення	Громадянське суспільство до держави (з кінця 1980-х до проголошення державної незалежності у 1991 р.)
	Держава понад громадянським суспільством (з 1991 до Помаранчевої революції 2004 р.)
II. Інституціоналізація	Громадянське суспільство поруч з державою (Євромайдан і Революція Гідності 2013–2014 рр.), сучасні виклики

Коротко окреслимо ці владні конфігурації поміж громадянським суспільством і державою в їх послідовних історичних трансформаціях, позначених вище.

Становлення громадянського суспільства (кінець 1980–2004 р.)

Сучасна українська держава не відбулася б з 1991 року без активної участі громадянського суспільства – патріотично налаштованих та соціально активних громадян. Вітчизняне громадянське суспільство у різних його формах і проявах, становлення якого розпочалося ще в радянській Україні, розвиток громадських самоорганізацій та їх діяльність наближали падіння комуністичної системи й здобуття країною державної незалежності, а відтак – стало реальним фактором державотворення. У цей період вітчизняне громадянське суспільство у своєму історичному значенні активного чинника посткомуністичних демократичних революцій та їх ідеологічних легітимацій формально мало чим відрізнялось від своїх центральноєвропейських аналогів.

Від кінця 1980-х років радянська «перебудовна» лібералізація дала поштовх виникненню нових, цілком автономних громадських організацій, уже не керованих партією та не контрольованих державою⁹, та розширила публічне поле громадянської альтернативної політики в Україні, представлене до того переважно підпільними дисидентськими та правозахисними групами. Основною мотивацією громадян щодо створення та участі у цих нових незалежних організаціях, об'єднаннях

⁹ Порівняно розгалужену систему офіційних громадських організацій у колишньому СРСР навряд чи можна характеризувати як автентичні інституції громадянського суспільства. У кращому разі це були квазі-громадські організації, адже формувались вони згори, контролювались владою, а отже, можливо, за рідкісним винятком, не являли собою інституції автономної громадської самоорганізації.

і рухах було їх невдоволення функціонуванням системи в різних сферах: у політиці – невдоволення формальною та суперечливою демократизацією, в екологічній сфері, після Чорнобильської катастрофи 1986 року – протест проти політики закритості щодо аварії, а також привертання уваги до кричущих проблем довкілля, у сфері культури та національного відродження – захист і популяризація української мови, боротьба проти русифікації та рух за відродження національних традицій, у сфері молодіжної політики – маніфестації нових неформальних практик самоорганізації молоді, невдоволення соціальною політикою держави та офіційних профспілок стимулювало і виникнення перших незалежних профспілок та страйкомів.

Особливістю становлення українського громадянського суспільства було поєднання ідеї демократизації країни та боротьби за здобуття Україною державної незалежності й суверенітету. Наприклад, у екологічному русі ці дві мотивації органічно поєднувались у процесах суспільної самоорганізації, й громадські організації, навіть не політичної спрямованості, ставали ефективними ресурсами та соціальною базою мобілізації політичної опозиції до комуністичної влади та курсу на державну незалежність країни [Стегній, 2001]. І в цьому сенсі українське громадянське суспільство жило не лише вельми потужним національно-демократичним рухом, а й уже спиралось на вікові історичні традиції та практики народу в боротьбі за державну незалежність.

Вельми показовим тут є порівняння досвіду і мотивацій паростків громадянського суспільства пізньорадянського періоду в Україні та Росії. В останній переважна більшість політичних «неформалів» не ставили за мету розвал СРСР, а радше мріяли про реальну та послідовну лібералізацію його політичної системи. Як зазначає мемуарист радянського неформального руху О. Шубін, який висловлює щирий жаль з приводу «розпаду простору СРСР», «відроджений союз без авторитарного партійного режиму – народна мрія, і в неї є шанс колись стати дійсністю» [Шубин, 2006: с. 332]. Власне, сьогодні ми і спостерігаємо, як Росія після спроб демократичних змін так і не позбулась тягаря свого історичного великодержавницького спадку, який нині трансформується в агресію імперського шовінізму щодо країн «близького зарубіжжя», до яких російська держава відносить і Україну, і значна частина колись ще радянських російських лібералів та представників «системної опозиції» кінця 1980 – початку 1990-х років навіть сприяла цій трансформації.

Отже, громадянське суспільство в різних формах і проявах почало своє становлення ще в радянській Україні, а розвиток громадських самоорганізацій та їх активність наближали падіння комуністичної

системи й здобуття країною державної незалежності. Одна із яскравих політичних маніфестацій громадянського суспільства того часу – студентська Революція на граніті у жовтні 1990 року не лише стала катализатором громадської політичної мобілізації та подальших кроків до державної незалежності, а й розпочала традицію протестних Майданів у Києві в новітній історії України.

З проголошенням державної незалежності країни у 1991 році тривало і становлення вітчизняного громадянського суспільства, але вже в нових політико-правових умовах незалежної держави. У перші роки державної незалежності був здійснений важливий крок для цього процесу, а саме – законодавча легітимація та забезпечення правових основ діяльності добровільних, неурядових організацій та об'єднань громадян з прийняттям Закону про «Про об'єднання громадян» у 1992 році.

Проблемою українського суспільно-політичного розвитку початку 1990-х років було також ігнорування владою необхідної взаємозумовленості та паралельності завдань розбудови держави, модернізації нації у напрямі її розвитку в сучасну громадянську та сприяння становленню громадянського суспільства [Степаненко, 2015]. У сенсі практичної офіційної політики радше відбувалось розведення цих завдань за пріоритетами, де першим і головним пріоритетом була «розбудова держави». При цьому всі влади в новітній Україні розуміли під цією тезою радше зміцнення своїх владних позицій.

Як наслідок такої політики перших років незалежності соціальна енергія суспільства та активність державного апарату спрямовувались переважно на формування та зміцнення державних інституцій, аніж на сприяння громадським ініціативам і практикам суспільної самоорганізації. А відтак проблеми та аберації демократичного процесу в Україні – такі, наприклад, як корупція, непрозорість прийняття політичних рішень, невідповідність влади громадянам тощо – були пов'язані не лише із інституціональною інерцією та практиками бюрократичного адміністрування, а й з підміною концептуальних стратегій (а також і відповідних логік політичних рішень): «демократизація» (оптимальний рівень якої мав би визначатись, контролюватись та за необхідності регулюватись самою владою) заміщала політику сприяння розвитку громадянського суспільства. Останнє вже сприймалось як потенційна противага (ба навіть, у офіційній політиці, загроза) владі авторитарного типу, яка почала формуватись у країні за часів президентства Л. Кучми (1994–2004 рр.). Ознаками цієї політики, принаймні до кінця 1990-х років, були нерозвиненість і блокування (свідоме й несвідоме, об'єктивне та суб'єктивне) розвитку як структур, так і практик, а також адекватного дискурсу громадянського суспільства в публічній політиці та в медіа-просторі країни.

Вже на початковому етапі державної незалежності з прийняттям Верховною Радою у 1992 році Закону «Про об'єднання громадян» була успішно закладена законодавча легітимація основ існування та розвитку громадянського суспільства в Україні. Відповідно до цього Закону об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) визнається громадською організацією або політичною партією. І хоча у Конституції України не згадується саме поняття «громадянське суспільство» як орієнтир суспільно-політичної трансформації, важливо підкреслити, що право громадян на свободу об'єднань було проголошене їх конституційним правом, передбаченим і гарантованим статтею 36 Основного Закону. Ця стаття закріплює право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних, професійних та інших інтересів. При цьому згідно з Конституцією ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

У цьому випадку, на відміну від багатьох інших сфер української соціальної реальності, закон у цілому відповідає його імплементації – принаймні численні громадські організації створювались і продовжують створюватись. Однак це не означає, що політичні декларації й законодавче забезпечення були співвідносні політичній практиці, принаймні у період 1994–2004 років. Відносини органів державної влади і неурядових громадських організацій у цей час відзначались суперечливістю і навіть конфліктністю. З початку 2000-х років стійке глузливе журналістське кліше *грантоїди* було активно взяте на озброєння всіма провладними критиками громадянського суспільства та громадських організацій.

Суспільно-політичний контекст періоду 2000–2004 років означився гострою політичною боротьбою напередодні парламентських 2002 року і президентських 2004 року виборів. Саме в цей період взаємини влади і громадянського суспільства, яке найактивніше репрезентувалось опозиційними громадськими організаціями, вже відзначаються гострими суперечностями та навіть відкритими політичними конфліктами.

З вересня 2000 року, часу зникнення опозиційного журналіста Г. Гонгадзе і розгортання «касетного скандалу», опозиційне владі громадянське суспільство стає доволі дієвою та мобілізованою політичною силою, яка проявила себе у протестних громадських рухах початку 2000-х років «Повстань, Україно!» та «Україна без Кучми». Своєрідним визнанням владою дієвості та ефективності потенціалу громадянського суспільства у цей період було створення наприкінці 2003 року тимчасової слідчої комісії

Верховної Ради з «питань встановлення фактів закордонного втручання у фінансування виборчих кампаній в Україні через недержавні організації, що існують на гранти іноземних держав».

Водночас навіть у цей період гострого політичного протистояння влада сама намагалась використовувати громадські організації для посилення свого впливу на суспільство, контролювати його, використовувати ресурси, вплив і риторичку громадянського суспільства в політичному маневруванні, зокрема також через створення клонів та квазі-громадських організацій. Зокрема, політичною спробою налагодження «містків» поміж владою і громадянським суспільством (а отже, визнанням його потенціалу) можна вважати й Указ Президента України від 31 серпня 2004 року «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Керівники органів виконавчої влади всіх рівнів згідно з Указом покликані були вести активний діалог з громадськістю щодо актуальних питань. Утім, відносини між владою та громадськістю були нерівноправними, адже за владою залишалось право на формування порядку денного та на добір учасників такого «діалогу». Будь-яких проявів суспільної ініціативи та реальних механізмів участі громадськості у прийнятті рішень цей Указ не передбачав.

Поряд з тим, незважаючи на всі складності та суперечності історичних обставин цього періоду, вже у перші роки державної незалежності був здійснений важливий крок для становлення громадянського суспільства в Україні, а саме – його легітимація та забезпечення правових основ подальшого розвитку громадянського суспільства як мережі добровільних, неурядових організацій та об'єднань громадян. На цій ранній стадії становлення громадянське суспільство являло собою доволі розгалужений і чисельний, принаймні статистично, «третій сектор», який здебільшого складався із неурядових організацій напівпрофесійного менеджерського типу, основна активність яких була зосереджена на лобюванні суспільно-політичних та модернізаційних змін у країні. Такі особливості активності цієї мережі та в цілому громадської самоорганізації цього періоду давали підстави говорити про розподіл поміж громадянським суспільством як доволі вузьким сегментом громадських активістів і менеджерів агенцій з розвитку, з одного боку, та широким сегментом «негромадянського» суспільства – з другого [Полохало, 2000; Резнік, 2003; Степаненко, 2004].

Важливе методологічне поняття «негромадянського суспільства», популяризоване у вітчизняному суспільному дискурсі В. Полохалом, артикулювало увагу на аномійному стані суспільної свідомості, стійких патерналістських настроях, відчуженості та зосередженості переважної більшості суспільства на життєвих стратегіях виживання в умовах склад-

них соціально-економічних обставин того часу. Формування патронально-клієнтелістських мереж і «майже тотальна тінізація суспільства» стали однією із «найістотніших характеристик негромадянського вектора в пострадянському розвитку» [Полохало, 2000].

Такі стратегії виживання та відстороненого спостереження «середнього» українця за політичними процесами хоча і свідчили про все ще домінування посткомуністичного типу політичної культури неучасті водночас, як слушно зауважує О. Резнік, виконували і важливу соціально захисну адаптивну функцію [Резнік, 2003: с. 32]. До того ж зовнішнє відсторонення людей від політичної активності зовсім не означало, як свідчили емпіричні дослідження, задоволеності ситуацією переважно більшістю громадян і не заперечувало накопичення протестного потенціалу серед «мовчазних і незадоволених», який почав активно проявлятися від початку 2000-х років. Радше це було свідченням зневіри людей у свою здатність щось змінити на краще.

Стан свідомості «середнього» українця від середини 1990-х до початку 2000-х років можна охарактеризувати як переважно аномійно адаптивний із відповідною життєвою позицією, згідно з якою життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин, а не від зусиль самої людини. І такий соціальний тип особистості, який переважав в українському суспільстві, звичайно, не можна було охарактеризувати як наблизений до самодостатньої («медулярної», за Е. Гелнером) людини, яка оптимально відповідала історичним викликам суспільної модернізації та формування європейського громадянського суспільства. Втім, показово, що частка респондентів, які вважали, що життя залежить від зусиль самої людини, дещо збільшилась саме у період з початку 2000-х років і Помаранчевої революції 2004 року: коли у 1992 році так вважали лише дещо більше 6 % респондентів, то у 2005-му таких людей стало вже удвічі більше [Степаненко, 2015].

Утім, патерналістський соціальний клімат був доволі типовим і для інших посткомуністичних країн початкового періоду їх трансформації. Загальними проблемами діяльності посткомуністичних НУО 1990-х років були прояви скепсису та недовіри до їх діяльності, невиразний суспільний імідж громадських організацій у нових економічних умовах, брак сталих традицій філантропії приватного бізнесу щодо фінансової та організаційної підтримки таких організацій, а відтак, їх велика залежність від фінансової фортуни донорських (переважно зарубіжних) фондів та інституцій та інші гострі проблеми їх розвитку.

Навіть у країнах успішних демократичних революцій, зокрема в Польщі, з кінця 1990-х років дослідники фіксували тенденції розчарування громадян у їх ставленні до діяльності громадських організацій як один із аспектів кризи інституціональної довіри

перехідного суспільства [Sztompka, 1999]. Ця тенденція, що була охарактеризована Дж.Александром як «парадокс становлення громадянського суспільства», полягає в тому, що «навіть групи, які віддані ідеалам громадянського суспільства, можуть бути не готовими, культурно чи інституціонально, до того, аби втілювати ці ідеали в своїй реальній практиці» [Alexander, 1998: p. 16].

Бюрократизація мережі усталених НУО, формування свого кола «олігархів», «експертів» та «клієнтів» вітчизняного «третього сектору» були (і досі залишаються) гострими проблемними питаннями організаційного розвитку громадянського суспільства в Україні. Тенденції бюрократизації сектору публічної політики свідчили не лише про непрості амбівалентні відносини між державою та громадянським суспільством, вони були проявом структурного ізоморфізму різних соціальних інститутів та сфер української соціальної реальності. У цьому сенсі цілком зрозумілим є те, що коли структури, логіки та алгоритми функціонування авторитарної влади були продовженням і водночас відображенням кланово корпоративного капіталізму та нецивільної економіки, то такий структурний ізоморфізм мав свої наслідки і в організаційних аспектах «третього сектору».

Проблеми становлення громадянського суспільства, зокрема в його організаційно-структурних вимірах, доволі часто підсумовуються поширеною тезою про слабкість громадянського суспільства в посткомуністичних країнах [Ховард, 2009]. Цим універсальним вердиктом дослідники загалом справедливо пояснювали (а політики часто виправдовували) деформації реформування економіки та політичної системи в багатьох східноєвропейських перехідних країнах, зокрема в Україні. Теза слабкості посткомуністичного громадянського суспільства в різних інтерпретаціях зводиться до референцій щодо браку традицій політичної культури населення та практик політичної участі громадян, відсутності історично стабільних і розвинених демократичних інституцій, відсутності верховенства права та незалежного суду, слабкого розвитку (або навіть відсутності) системи та механізмів зовнішнього громадського контролю за владою тощо.

Не заперечуючи загалом ці пояснення і визнаючи їх правомірність (хоча і для дуже загального політологічного аналізу), необхідно все ж зазначити методологічну та евристичну поверховість тези «слабкості» для досліджень реальних посткомуністичних громадянських суспільств у їх конкретно-історичних умовах становлення. У соціологічній перспективі дослідження суспільно-політичного та національно-культурного контекстів становлення громадянських суспільств у посткомуністичних країнах неминуче фокусує увагу дослідника на культурно-інституціональну релятивність, семантичну чутливість та

історичність підходу до будь-якого громадянського суспільства, зокрема пострадянського українського.

Як наголошувалось, від початку посткомуністичних інституціональних трансформацій у Східній Європі відмінність соціально-історичного досвіду нерадянських східноєвропейських країн порівняно зі своїм колишнім геополітичним патроном є доволі суттєвою. І хоча в більшості країн колишнього СРСР все ще зберігаються спільні радянські генеалогічні характеристики соціального розвитку, вже також виразно проявляються їх національно-культурні та соціальні особливості. У цьому сенсі можна погодитись з твердженням про те, що пострадянське громадянське суспільство є все ще «слабким», але вже варто конкретизувати – воно є слабким по-своєму в різних країнах та культурних контекстах.

У західно-центричних координатах порівняно «слабке» українське громадянське суспільство навіть на ранньому етапі свого становлення все ж позитивно відрізнялось як якісними, так і кількісними характеристиками від решти слабких пострадянських громадянських суспільств, наприклад білоруського, молдовського, казахського чи російського. Щодо останнього імперська модель сучасного російського розвитку неминуче негативно впливає і на певні особливості формування російського громадянського суспільства порівняно з українським.

Вихідною тезою для соціологічного аналізу стану посткомуністичного громадянського суспільства, зокрема українського, на ранньому етапі його становлення може бути не стільки узагальнений, а тому не конкретизований висновок про його «слабкість», скільки актуалізація таких проблем становлення громадянського суспільства, як неповна відповідність суспільним очікуванням практичних ефектів його діяльності, проблеми довіри та представництва в практиці громадських організацій інтересів та потреб широкого «негромадянського» суспільства, а також часто неадекватність і суперечливість розуміння цінностей та практик громадянського суспільства в різних формах посткомуністичного дискурсу, про що йшлося вище¹⁰.

Отже, особливий виклик української трансформації від проголошення державної незалежності полягав у її поліморфності, політично практичними наслідками якої були розведення та ієрархізація стратегій «розбудови держави» – з одного боку, і процесів суспільної модернізації – з другого. Останні якраз передбачали суспільну емансипацію через роздержавлення суспільного життя, а також розвиток суспільної самоорганізації та ініціатив. Відтак, у відносинах держави та

¹⁰ Конкретизація цієї тези здійснена нами на прикладі соціологічного аналізу важливої структурної ланки громадянського суспільства – громадських неурядових організацій [див. Степаненко, 2015: с. 256–284].

громадянського суспільства, що формувалось, склалась суперечлива і складна конфігурація взаємооберту панування, спротиву та політичної конкуренції. На відміну від східноєвропейських демократичних революцій, у яких енергія соціального спротиву громадянського суспільства була спрямована проти панування комуністичної держави, в Україні мейнстрім суспільно-політичної активності спрямовувався спочатку на здобуття, «розбудову» та утвердження незалежної держави, а згодом – на зміну державних керманців з представників нової політичної еліти. Остання переважно склалася з представників ще радянської державної та партійної бюрократії, управлінців-господарників та нових олігархічних кланів.

Відтак почала формуватись особливість вітчизняного громадянського суспільства з його переважно «боротьбистською» парадигмою розвитку, яка полягала в концентрації його активності у сферах державотворення та владно політичних процесів. При цьому всі бюрократичні деформації та системно інституціональні дисфункції держави могли виправдовуватись самою необхідністю її існування. Особливості та взаємодія цієї складної конфігурації, їх циклічна конвертація та взаємооберт почасти пояснюють і тривалість та незавершеність процесів суспільної модернізації, що були відтерміновані в Україні більше ніж на двадцятиріччя, а також – циклічність протестних політичних стратегій громадянського суспільства у його практиках громадських повстань.

Помаранчева революція як досвід незавершеної суспільної модернізації

«Кольорові» революції, зокрема українська Помаранчева 2004 року, стали не лише кошмаром автократичних режимів, а й стимулювали численні дослідження та реконцептуалізації багатьох аспектів у теоретичних студіях демократизації та суспільних рухів, поставторитарних трансформацій, глобального громадянського суспільства, студій сучасних соціальних медіа та інших напрямів сучасного суспільствознавчого дискурсу. Помаранчева революція 2004–2005 років стала важливим етапом у становленні вітчизняного громадянського суспільства у різних його проявах, зокрема, у формуванні соціального капіталу горизонтальних неформальних мереж, у практиках солідарності та мобілізацій із залученням технологій цифрової ери, врешті – в успішному досвіді низової суспільної мобілізації та самоорганізації й означенні нових масових форм громадянської активності.

Водночас історичні наслідки цих подій є суперечливими. З одного боку, масові громадянські акції завершилися успіхом – у результаті додаткового туру президентських виборів перемогу таки здобув

опозиційний кандидат В. Ющенко, були сформовані «помаранчева» парламентська коаліція і уряд. Влада змінилась, і з цією зміною були пов'язані сподівання і надії багатьох людей щодо реформування суспільства, утвердження в ньому справедливості та верховенства права, а також змін на краще відповідно з усіма «помаранчевими» деклараціями («жити за законом, а не по поняттях», «бандитам – тюрми!») та іншими привабливими гаслами).

З другого боку, Помаранчева революція так і не стала початком системної модернізації країни, всі вади та деформації кланово-олігархічної системи не лише збереглися, а й, як виявилось, пройшли адаптацію у численних маневрах і перегрупованнях політичних еліт, включаючи колишніх опозиціонерів, у нових проявах системної корупції як уже політичної, у численних декларативних обіцянках та програмах влади, які не мали практичного втілення, зокрема щодо корупції та верховенства права. Чи не єдиними досягненнями періоду президентства В. Ющенка у 2005–2010 роках стала відносно розвинена свобода слова та певна лібералізація політичного та економічного життя країни.

Цілком природно, що реальні результати Майдану, з якою були пов'язані сподівання щодо реформування країни та змін на краще, не виправдали, можливо, зависокої планки цих масових очікувань. І симптомом цього стало поширення розчарування та критичних настроїв вже до нової влади. Вітчизняний соціолог А. Ручка наочно продемонстрував цю «динаміку затухання позитивних відчущань» і зростання особистісних розчарувань «постпомаранчевого відлуння» на матеріалах опитувань Інституту соціології НАН України [Ручка, 2008]. Однак, незважаючи на всю суперечливість своїх результатів, непослідовність і відвертий опортунізм «помаранчевої» політичної еліти і бездарно розтрачений нею соціальний капітал популярної довіри, події 2004–2005 років стали важливим етапом становлення вітчизняного громадянського суспільства. Варто окреслити деякі позиції набутого політичного досвіду «помаранчевих» акцій та їх уроків для громадянського суспільства.

Досвід революції переконливо довів, що статистика громадських організацій, показники їх членства та організаційні структури громадянського суспільства є, звичайно, важливим, але недостатнім чинником, який сам по собі не робить громадянське суспільство дієвим та ефективним. До того ж, вітчизняним громадським організаціям з різних причин бракувало суспільної підтримки та довіри населення. І важливе значення Помаранчевої революції для становлення громадянського суспільства та розвитку його практик полягало у тому, що це – не була революція агенцій з розвитку та численних професійних НУО. Хоча, очевидно, і те, що внесок таких організацій, як «Пора», «За чисту

Україну», «Знаю як» та інших у підготовці «революційного ґрунту» та запуску механізмів громадянської мобілізації був безперечним і важливим.

Варто нагадати також, що «спусковим гачком» протестної мобілізації та акцій стало оприлюднення результатів альтернативного екзит-полу, цифри якого заперечували офіційно проголошену електоральну перемогу провладного кандидата. Цей альтернативний екзит-пол був проведений професійними недержавними соціологічними центрами – по суті, недержавними громадськими експертними організаціями, які також були сегментом організаційних структур громадянського суспільства.

Однак, як засвідчував попередній досвід формування численних передвиборчих НУО-коаліцій, лише поверхове лобіювання політичних змін, без залучення до широкої політичної участі тисяч звичайних людей не могло бути успішним. До того ж, політична участь і громадянська активність багатьох громадян не була пасивно статистичною, а привносила багато низових ініціатив і прикладів спонтанної суспільної самоорганізації в усіх аспектах «помаранчевих акцій» – від сплеску креативного народного гумору до побутових і мотиваційно політичних аспектів, які проявлялися поза наявними організованими структурами. Наприклад, сумський регіональний досвід самоорганізації та формування суспільної коаліції громадян за чесні вибори «Нічна варта» виявився ефективнішим, а головне – більш авторитетнішим серед місцевого населення, аніж деякі політичні штаби та організаційні структури професійних НУО.

Помаранчева революція, таким чином, актуалізувала більш важливі засади громадянського суспільства, аніж його організаційні виміри. Адже громадянське суспільство в адекватному розумінні – це не сфера політичних маневрів та взаємостосунків політичних еліт, принаймні не лише це. Це – передусім також повсякденні рутинні практики соціальної взаємодії громадян або, як сказав би П. Бурдьє, певні особливості «фабрик соціальності», які дають змогу (чи не дають) оцінювати певне суспільство як громадянське. Або точніше, враховуючи важливу методологічну позицію, що обговорювалась раніше щодо української ситуації, дає змогу зсувати умовну демаркаційну лінію між суспільством масовим «негромадянським» і громадянським на користь розширення публічного простору останнього.

Одним із потужних сучасних технологічних способів такого розширення публічної сфери та водночас ефективним засобом мобілізації стали сучасні електронні медіа, зокрема Інтернет і стільниковий зв'язок та їх активне використання у протестному «помаранчевому» русі. Інтернет і численні «помаранчеві» веб-сайти не лише одразу позбавили офіційні владні канали їх звичної монополії на інформацію, а й формували активні та численні соціальні горизонтальні мережі, які

були дієвими в питаннях побутового розміщення учасників протестів, розв'язання проблем логістики та координації протестних акцій.

Не менш важливим, але все ще не сповна оціненим у наших теперішніх обставинах, проявом громадянського суспільства, який проявився під час Помаранчевої революції 2004 року, була реальна практика толерантного співіснування різних політичних та соціокультурних відмінностей. Українське суспільство продемонструвало тоді високий рівень цивільності та великий потенціал у цьому відношенні, на практиці втілюючи гасло «схід і захід разом!». За напруженості гострих політичних протистоянь і непримиренності на вищих щаблях політичних угруповань саме так звана «вулиця» та Майдан (тисячі звичайних людей, непрофесійних політиків) своїм толерантним спілкуванням і братаннями «західників» та «східняків», «помаранчевих» та «блакитних» на вулицях Києва демонстрували кращі зрізці толерантності та громадянської єдності країни.

Але те, що наслідки і результати Помаранчевої революції не були реалізовані, великою мірою також відображало не лише особливості українського суспільства, зокрема його стійкий патерналізм і сподівання на сильного лідера, а й недостатньо зрілий рівень самих громадських організацій, які не спромоглися у постпомаранчевий період адекватно виконувати функції громадських контролерів влади, надаючи перевагу іншій стратегії подальшого розвитку. Як слушно зазначає П. Д'Аньєрі, «молодіжні групи, які так яскраво проявили себе під час революції, тепер самі намагались трансформуватись у політичні партії, однак переважно втратили свій вплив, політичні ж партії продовжували бути радше елітарними, аніж масовими, а корупція і надалі процвітала» [D'Anieri, 2010: p. 2].

Ці проблеми інституціоналізації громадянського суспільства, зокрема суспільного впливу громадських організацій, набули своєї актуальності й у постпомаранчевий період, особливо в подіях Євромайдану та Революції Гідності 2013–2014 років.

Громадянське суспільство в постпомаранчевий період

Після Помаранчевої революції, під час якої мережі громадських організацій були доволі активними акторами й ефективними агентами громадських мобілізацій, вітчизняне громадянське суспільство мало доволі сприятливий період (принаймні до 2010 р.¹¹) для подальшого розвитку та інституціоналізації. За цей період, щоправда, не відбулося

¹¹ Період з 2010 по 2013-й – часу президентства В. Януковича – означився згор-танням демократичних прав і свобод, дедемократизацією політичного режиму та суспільного життя країни. Ці негативні суспільно-політичні тенденції формували суспільно-політичний фон розгортання Революції Гідності 2013–2014 років.

суттєвих якісних змін у вітчизняному «третьому секторі», зокрема щодо зростання суспільного впливу громадських організацій, суттєвих зсувів у розв'язанні проблеми сталості розвитку їх мережі та консолідації громадянського суспільства.

Однак суттєвою відмінністю цього періоду було те, що владні інституції вже вимушені були, принаймні декларативно, рахуватись з громадянським суспільством як важливим чинником суспільно-політичного життя країни. Про це свідчить низка декларацій різних гілок влади та спільних програмних (щоправда, також доволі декларативних) документів співпраці влади та представників громадянського суспільства. Зокрема, вже новий президент видає Указ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 року. І хоча такі загравання влади щодо громадянського суспільства були, як зазначалось, і на початку 2000-х років, цей Указ все ж передбачав певні механізми забезпечення участі громадськості в ухваленні рішень.

Варто згадати також такі владні заходи щодо впровадження політики публічності, як створення громадських консультативних рад при виконавчих органах центральної та місцевої влади, впровадження інтернет-технологій зворотного зв'язку, створення відділів по роботі з громадськістю у структурі виконавчих органів влади, зокрема Кабміні, усталені практики парламентських слухань, прецеденти реальних громадських слухань бюджетів і соціальної політики місцевої влади, зростання потоку продукції неурядових соціальних експертиз, а також бум опитувань громадської думки (втім, не завжди професійних та коректних), обговорення політичних і державних програм експертами та громадськістю тощо. Однак водночас проблеми реальної участі громадянського суспільства у прийнятті рішень, а також використання існуючих законодавчих та інституціональних можливостей для цього самими НУО, зокрема щодо практики громадських рад, є й досі актуальними.

Особливість постпомаранчевого розвитку громадянського суспільства в країні у період 2005–2010 років можна було б охарактеризувати метафорою А. Грамші про «боротьбу за позиції» між державою та громадянським суспільством. Ця боротьба не припиняється, хоча вже і не у формі відкритого протистояння. Після 2004 року проявляється також відносно нова тенденція, а саме: активний взаємообмін (аж до різних форм конвертацій соціального капіталу) позицій громадянського суспільства і влади (втім, цей процес є характерним для будь-якої демократії). Владні структури в Україні вже доволі ефективно брали на озброєння принципи громадянського суспільства, зокрема згадувану

публічність, хоча часто деформуючи її суть через імітацію в популістській риторичі, клонування штучних НУО та громадських ініціатив як свій спосіб збереження соціального контролю, а також як засіб у конкуренції за ресурси (фінансові, організаційні, кадрові, ідейні тощо) з «третім сектором». Водночас представники та лідери громадянського суспільства активно інкорпоровались у владу. Привабливість ідеї і формату «громадянського суспільства» для боротьби за владні повноваження підтверджувалась і тим, що деякі претенденти президентських виборів 2009–2010 років обрали своїми передвиборчими платформами не політичні партії, а саме громадські об'єднання.

«Боротьба за позиції» поміж державою і громадянським суспільством у зрілій ефективній демократії передбачає також не лише диспозицію взаємного протистояння та критики, а й водночас партнерство, здатність до консенсусу та порозуміння поміж сторонами. Тенденції розвитку українського громадянського суспільства у постпомаранчевий період 2005–2010 років свідчили про доволі сприятливі умови щодо його поступової трансформації (або радше – опанування ним) не лише «боротьбистської» стратегії, що майже вичерпала себе історично в успішних демократичних трансформаціях, а й політичної логіки співпраці й партнерства з владою та бізнесом.

Очевидно й те, що доволі розгалужена мережа НУО в постпомаранчевий період постала також перед низкою викликів, пошук адекватних відповідей на які сприяв би процесу інституціоналізації громадянського суспільства. Серед цих викликів були вже традиційні для вітчизняного «третього сектору» проблеми: розвиток системи представництва та участі громадян у НУО (нагадаймо, що переважна більшість населення – понад 80 % – не належить до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів) і пов'язана з цим – проблема завоювання довіри громадян, утвердження своєї ролі та функцій ефективних структур-посередників у системі взаємодії держави, бізнесу та широкого суспільства, а також потреба у формуванні нових стратегій і тактик розвитку НУО після певної «демобілізації» громадянського суспільства (як ідейної, так і кадрової) у постпомаранчевий період.

Отже, у постпомаранчевий період 2005–2010 років політичний алгоритм функціонування мереж громадських організацій, зорієнтованих здебільшого на *боротьбу проти*, повинен бути доповнений і певною конструктивною програмою – *боротьбою за* в усіх сферах суспільного життя. Основний вектор діяльності громадських організацій у цей період міг би бути також спрямований на координацію та мобілізацію наявного доволі високого потенціалу та зацікавленості суспільства у різного роду соціальної активності навіть на волонтерських засадах – від участі в

озелененні місць безпосереднього проживання до обстоювання своїх прав та інтересів у різних сферах, а отже, у допомозі трансформації позитивних суспільних настроїв щодо самоорганізації громадян у здобуття ними практичних навичок та досвіду такої активності [Степаненко, 2015].

Фінансово-економічна криза, яку країна болісно переживала з початку 2009 року, загострила ще один, призабутий з початку 2000-х років, чинник, а саме: добровільна громадська активність обмежує свій соціальний маневр для громадян, які змушені більше концентруватись на своїх соціально-економічних проблемах та інтересах. Власне, у такій ситуації громадські організації і могли б доводити свою потрібність суспільству, насамперед через свою ефективність у обстоюванні суспільних, соціальних та економічних інтересів різних груп населення. Для громадських організацій це був також перспективний шлях підвищення рівня довіри серед громадян та стимулювання ширшого громадянського залучення до своєї активності.

В умовах погіршення соціально-економічної ситуації в країні на фоні світової фінансової кризи позначились також деякі інституціональні вади розвитку вітчизняного громадянського суспільства, а саме – суттєві прогалини у досвіді НУО щодо захисту та лобювання соціально-економічних прав громадян, причому не лише перед державою, а й перед приватними власниками підприємств. Фактично і малодієві профспілки усіх форм організації (офіційні та альтернативні) тут показовий приклад – сфера захисту соціально-економічних прав та інтересів громадян у стратегіях розвитку НУО була і досі залишається занедбаною. Адже політичний посткомуністичний алгоритм їх розвитку і досі фокусується у площині здебільшого політичних, а не інституціональних змін. До того ж самі такі зміни, як уже зазначалось, часто розуміються як механічна зміна політичних еліт, зокрема, через конвертацію політичного капіталу лідерами «третього сектору» для забезпечення їх переходу у «велику» політику, що спостерігалось після Помаранчевої революції 2004 року.

У постпомаранчевий період розвитку громадянського суспільства також позначився та актуалізувався ще один важливий аспект інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства, а саме – його спроможність і ефективність виконувати контрольні функції щодо влади та прийняття рішень. Адже причинами масового розчарування відсутністю реальної практичної реалізації декларацій «помаранчевого» проекту оновлення країни були не лише брак політичної волі «помаранчевої» влади, а й те, що суспільство у традиціях все ще стійкого патерналізму переклало на владу всю відповідальність у здійсненні завдань реформування країни.

Поряд з тим дієвого громадського контролю за владою щодо виконання своїх обіцянок майже не існувало, а конструктивний тиск на владу з боку громадянського суспільства, яке перебувало почасти в «демобілізованому» стані, щодо практичного втілення декларацій «помаранчевої» програми був у кращому разі малоефективним. Більше того, фактично енергія громадянського суспільства у цей період було використана здебільшого в технологічних розбірках, маневрах і боротьбі за позиції різних угруповань політичних еліт, а не для формування реформістського порядку денного щодо стратегічних завдань публічної політики.

Отже, як показав постпомаранчевий досвід розвитку країни, відсутність розвинених інститутів громадянського контролю за владою, реальних механізмів, які забезпечують її дієвість та вплив, а також брак режиму публічності щодо прийняття важливих рішень стали чинниками, які спричинили декларативність усього «помаранчевого» проекту. Водночас, як довів цей суспільний досвід, становлення і розвиток дієвої системи громадянського контролю за владою є важливим функціональним завданням громадянського суспільства, а боротьба громадянського суспільства за формування такої системи є також важливим аспектом його інституціоналізації.

Громадянське суспільство як головний актор у Революції Гідності 2013–2014 років

Характеризуючи стан громадянського суспільства в Україні у постпомаранчевий період, американський дослідник Пол Д'Аньєрі вживає таку формулу: «Від відчаю до надії...і назад» [D'Anieri, 2010]. Ця формула циклічності розвитку вітчизняного громадянського суспільства є схематичним, але доволі точним концептуальним зліпком тієї суспільно-політичної ситуації, в якій перебувала країна у період 2010–2013 років за часів президентства Януковича.

Авторитарний реверс суспільно-політичного розвитку країни з 2010 року мав під собою фундаментальні причини, пов'язані насамперед із непослідовним і суперечливим характером поліморфної пострадянської трансформації в Україні, незавершеністю процесів суспільної і політичної модернізації та наростанням нових системних деформацій, набутих уже у процесі самої цієї трансформації. І повертаючись знову до метафори циклічності, пов'язаної з непослідовністю та суперечливістю української суспільно-політичної трансформації, можна сказати і про неминучість відповіді громадянського суспільства – нового Майдану та нового вибуху протестної енергії у 2013–2014 роках, десятиріччя поспіль Помаранчевої революції 2004 року.

Значення, уроки та подальші наслідки історичного ефекту масового протестного євромайданного руху та його кульмінації – громадянського

повстання у лютому 2014 року в Україні все ще потребують повного та ґрунтового осмислення. Тим паче, що подальша швидкоплинна динаміка розвитку суспільно-політичних подій, сконцентрованих у короткому історичному проміжку часу, і досі є незавершеним процесом інституціональних зрушень з невизначеними для країни та суспільства наслідками. Рівень соціально-революційних потрясінь та нові, невідомі з часів проголошення незалежності у 1991 році історичні виклики – анексія частини території та війна за територіальну цілісність країни – підірвали консервативно-еволюційну трансформацію українського суспільства. Зазнала краху і своєрідна модель половинчастої та непослідовної української еволюції, представлена у дискурсах «стабільності та порядку» і «покращення». Утім, як і була поставлена під сумнів сама концепція посткомуністичної трансформації, зокрема у її пострадянській варіації, яка позначила своє переродження у новий тип гібридного режиму. Останній зберігав лише суто формальні ознаки демократії.

Глибинний смисл Євромайдану та наступної Революції Гідності полягав у вже третій (після проголошення незалежності у 1991 р. та Помаранчевої революції 2004 р.) спробі громадянсько активної частини суспільства завершити невиконані завдання української національно-демократичної революції щодо суспільної, політичної та економічної модернізації країни, утвердження її остаточного цивілізаційного вибору на користь європейської демократії, верховенства права та цивілізованого ринку. У цьому сенсі стратегічні завдання Євромайдану 2014 року відрізнялись від характеру «електоральної революції» 2004 року, адже йшлося про очікування та вимоги саме фундаментальних системних змін у країні. Для багатьох громадян гарантією невідворотності модернізаційних змін убачався політичний курс євроінтеграції країни, першим кроком якої мав бути договір про асоціацію між Україною та ЄС.

Важливо підкреслити, що перша ініціатива та спонтанні протестні акції маніфестантів виходили не із партійно-інституціональних структур, а були ініційовані активними громадянами та студентами. І цей алгоритм та особливість радше переважно самоорганізованих ініціатив, аніж акцій, організованих і керованих політичними елітами, зберігався упродовж усього тривалого протестного руху, включаючи його найдраматичніші епізоди. До слова, ця особливість більшої спонтанності, гетерогенності та самоорганізації Євромайдану 2013 року відрізняла його і від певною мірою «планового» характеру «помаранчевого» Майдану 2004 року. Адже у виборний 2004 рік політична опозиція та мережі громадських організацій задалегідь готувались (кадрово, організаційно та медійно) до вірогідного сценарію фальсифікації виборів та акцій протесту щодо цього.

Значною мірою спонтанність і здебільшого самоорганізований характер громадянської активності Євромайдану відображали також

важливі особливості вітчизняного суспільно-політичного процесу в період 2010–2013 років, зокрема, стало низький рівень суспільної довіри щодо державних і політичних інституцій, включаючи опозиційні політичні партії, та тенденції «департизації» протестних маніфестацій громадянського суспільства. Останнє у цей період консолідувалось радше навколо соціально-економічних протестів середнього класу та підприємців (так званий податковий Майдан) або в актуалізаціях тем верховенства права та справедливості, зокрема проти корупції та свавілля карально-репресивного апарату.

Говорячи про Майдан як маніфестацію громадянського суспільства і його важливу роль у розгортанні протестної хвилі та в наступному її переростанні у громадянське повстання, слід підкреслити, що Майдан не був гомогенною або ієрархічно організованою структурою. Це була радше відкрита громада, яка об'єднувала у своєму фізичному, а також і у віртуальному, публічному просторі різні групи протесту та людей, які з тих чи інших мотивів поділяли незадоволення станом та напрямом розвитку країни і вимагали кардинальних змін. Майдан, об'єднавши у своєму просторі різні соціальні групи та представників різних регіонів країни, – різноманіття, яке навіть візуально було репрезентоване його символікою, прапорами і гаслами наметів і барикад – представляв за своєю усередненою соціально-демографічною структурою найбільш активну та переважно високоосвічену частину українського суспільства.

Що ж об'єднувало цю масу різних людей у їх активній участі й підтримці Євромайдану та протестних акцій 2013–2014 років? Відповідь на це питання лежить у площині цінностей і щирих людських сподівань на реальну можливість змін на краще в результаті докорінної зміни системних основ функціонування держави та суспільства. Євромайдан увібрав у себе, а також і формував особливий громадянський етос, ціннісні орієнтири якого відрізнялись від усередненого та переважно домінуючого в країні аномійно цинічного інституціонального середовища. Ця нова комунікативна спільнота поділяла взірці інших цінностей та позначила певні перспективи розвитку громадянського суспільства щодо формування інституціонального клімату цивільності та громадянського етосу довіри, відповідальності й взаємопідтримки – завдання і перспектива не менш актуальні та значущі, ніж громадянська активність. За результатами дослідження Є. Головахи, ініціаторами й найактивнішими учасниками Євромайдану були представники тих соціально-демографічних груп населення, які мали нижчі рівні соціального цинізму порівняно із його середньостатистичним інтегральним індексом по країні, який обчислювався за даними соціологічних опитувань [Головаха, 2014: с. 52]. Отже, у цьому сенсі Революція Гідності – це не лише метафорична назва протестів.

Чому Євромайдан та Революцію Гідності 2013–2014 років можна вважати важливим чинником інституціоналізації громадянського суспільства в країні? Справді, у деяких своїх проявах і маніфестаціях, зокрема: регіональні та етнокультурні особливості протестної активності, активне застосування сучасних засобів масової комунікації для мобілізації, використання публічного простору міста як своєрідного організаційного епіцентру протестів, Євромайдан 2013–2014 років нагадував «помаранчевий» Майдан 2004 року. Водночас були й різні відмінності поміж цими Майданами, а також і перебігом, характером та метою самих протестних акцій у ці періоди.

Суттєвими відмінностями поміж двома протестними Майданами є такі. По-перше, Євромайдан 2013–2014 років на відміну від електоральної Помаранчевої революції 2004 року відбувся у незручний для масових протестних мобілізацій час – не у рік чергових президентських виборів. Тому основною його рушійною силою була синергія самоорганізованих ініціатив громадянського суспільства, а не партійно-організаційна коаліція політичної опозиційної еліти та громадських організацій. Громадська спонтанність Євромайдану пояснює і відсутність єдиного політичного лідера, і політичну та соціальну гетерогенність майданної спільноти, і те, що політично партійні структури радше вже підлаштовувались під процес, а не керували ним. По-друге, більшою мірою самоорганізований характер Євромайдану, громадянське суспільство як його основна рушійна сила, а також нечутливість і непоступливість влади спричинили наростаючу динаміку протестної активності та реагування щодо протестних вимог. Це вже була суттєво відмінна спроба «перезавантаження системи», аніж у період передачі все ще «нічийної» влади у 2004 році. І по-третє, учасники Євромайдану після уроків 2004 року були значно рішучіше налаштовані та максималістськи безкомпромисними щодо виконання владою їхніх протестних вимог. Однак нечутливість і небажання влади щодо пошуку компромісу зумовили більшу тривалість, драматизм і насильство у розвитку конфлікту, в якому на відміну від безкровної Помаранчевої революції не обійшлося без людських жертв. І, нарешті, підсумовуючи викладене, Євромайдан та Революція Гідності 2013–2014 років стали найрішучішою спробою завершення завдань української національно-демократичної революції та суспільної модернізації, розпочатих у 1991 році зі здобуттям державної незалежності країни.

Протестний рух і подальше громадянське повстання початку 2014 року стали одночасно виразним проявом інституціоналізації громадянського суспільства і найрішучішими в новітній вітчизняній історії спробами деінституціоналізації пострадянського соціального порядку і,

зокрема, пострадянської політики як його аспекту. У широкій концептуальній перспективі цей взаємопов'язаний процес інституціоналізації громадянського суспільства та деінституціоналізації пострадянської політики полягав у трансформації асиметричних взаємин поміж владою та громадянським суспільством та у зсуві уявної демаркаційної лінії інституціональної архітекτονіки на користь останнього. Однак внутрішня суперечність, своєрідна інституціональна пастка, або, за термінологією Н. Брунсона, «інституціональне лицемірство» [Brunsson, 1989], цих процесів полягає у неминучому розходженні між ідеальними суспільними уявленнями та прагненнями і способами, а також результатами їх практичних реалізацій [Stepanenko, 2015].

Євромайдан і громадянське повстання 2013–2014 років стали, як зазначалось, третьою історичною спробою «перезавантаження» держави, її демократичного та модернізаційного оновлення у новітній історії незалежності країни. Рішучість і драматизм цієї спроби характеризуються не лише сотнями жертв, втратою частини території країни, неоголошеною війною зі збройним та агресивним сепаратизмом на Донбасі, підтриманим Росією, а й деякими ознаками деінституціоналізації пострадянського соціального порядку, зокрема внаслідок політики декомунізації у постмайданний період. Характеризуючи ці, концентровані у доволі нетривалому історичному часі, події та їх динаміку, можна говорити про ефект «інституціонального вибуху» (порівняного з ефектом розпаду СРСР) – здійснення чи принаймні спроби, всеохопної інституціональної реорганізації у найкоротші терміни та прийняття нових законодавчих основ соціального буття [Панина, 2008, с. 65–66]. Показово, що і в громадській думці в цей період цілком природно домінують оцінки тривожності щодо політичної ситуації в країні: за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у 2014–2015 роках переважна більшість респондентів (до 95 % опитаних) оцінювали цю ситуацію як «напружену», «критичну» та «вибухонебезпечну».

Виклики та перспективи розвитку громадянського суспільства у постмайданний період

Розв'язати, та ще й швидко, клубок накопичених проблем і завдань модернізації країни, яка не реформувалась понад 20 років – завдання складніше, аніж скинути з трону диктатора. І виклики оцивілення повсякденної рутини суспільного життя є не менш важкими, аніж героїчна протестна активність громадян проти авторитарного режиму. В останній принаймні було зрозуміло хто ворог і що робити. У ширшому контексті йдеться також про відмінності стратегій громадянського суспільства у протестному русі й у його інших суспільно-політичних

завданнях, серед яких – лобювання реформ, реальні кроки щодо здолання корупції, утвердження верховенства права та системи громадського контролю за владою, суспільно комунікаційна активність у здоланні регіональних розбіжностей у відновленні єдності країни та інші важливі виклики.

Після Революції Гідності Україна опинилась у зоні тривожної інституціональної турбулентності, коли йдеться вже не лише про розвиток політичних здобутків Євромайдану, а й про подальше існування країни, принаймні у територіальних кордонах, визнаних світом. Справді, коли і в мирний час реформування країни стикалося б із безліччю інституціональних пасток колишнього укладу, то виклики щодо реформ стали набагато проблемнішими за умов прямої та «гібридної» війни, яка була розв'язана Росією проти України.

Хитка ситуація суспільних очікувань щодо розв'язання комплексу проблем сучасного розвитку країни формують нові виклики та ризики не тільки для влади, а й для громадянського суспільства. По-перше, люди чекають уже від нової влади 2019 року реальних змін і актуальних дій щодо розв'язання військового конфлікту на Донбасі, але не ціною неприйнятних для громадянського суспільства поступок, зокрема щодо євроатлантичного курсу розвитку країни. І по-друге, новій владі треба на практиці доводити свою ефективність усьому суспільству реальними позитивними зрушеннями в економіці, зримими досягненнями у боротьбі з корупцією та реформуванні багатьох сфер суспільної життєдіяльності і водночас вибудовувати партнерські стосунки з мережами найбільш активних громадян – тим прошарком, який і називається «громадянським суспільством». Побудова містків довіри між владою й громадськими активістами, їх залучення до обговорення і прийняття рішень на центральному та місцевому рівнях, і ширше – розвиток і ефективне використання соціальної енергії Майдану та навичок самоорганізації людей у нових умовах – це одна з ключових умов успішної модернізації країни.

Для характеристики основних тенденцій розвитку постмайданного громадянського суспільства і нових викликів, що постали перед ним, варто означити дві методологічні позиції.

1. Будь-який протестний рух (і Євромайдан не є винятком) є лише одним із проявів чи маніфестацій громадянського суспільства, однією із його тактик. Утім, для дієвого та сталого громадянського суспільства завжди залишаються стратегічними питання «що далі після протесту?». Іншими словами, протест для демократичного громадянського суспільства є радше засобом, аніж метою. А його

мета-стратегія – дотримання нормативного балансу цивільності у взаємовідносинах між суспільством і державою та між різними групами інтересів самого суспільства. В українському контексті прагнення щодо цивільності включають потребу реформування, або, за термінологією Дж. Александера, «ремонту», безлічі соціальних пошкоджень та структурно системних деформацій суспільно-державного комплексу, насамперед здолання ефектів та причинних факторів відтворення системно корупційного інституціонального середовища.

2. Взаємовідносини держави та громадянського суспільства і конфігурації влади сторін є особливо мінливими та суперечливими в умовах драматичних трансформацій. Масовий протестний рух Євромайдану та його перемога привели до неординарного ефекту домінації сильного громадянського суспільства над слабкими та недієздатними державними інституціями. Більше того, саме суспільний ефект та інерція протестної хвилі Майдану забезпечили легітимність владі, новообраній у період 2013–2014 років. Утім, «боротьба за позиції» у постмайданній Україні не припиняється, хоча вже й не у формі відкритого протистояння між державою і громадянським суспільством. Проявляється і вже згадувана тенденція, яка означалась після Помаранчевої революції, а саме: активний взаємообмін (аж до різних форм конвертацій соціального капіталу) позицій громадянського суспільства і влади.

Драматичний розвиток подій у постмайданній країні, зокрема анексія Криму та збройний конфлікт на Донбасі, скоригували мирні умови, за яких можна було б спостерігати, як і в який спосіб трансформується суспільна енергія Майдану в інституціоналізацію громадянського суспільства в країні. Однак вітчизняне громадянське суспільство опинилось перед викликами не лише модернізації та оцивілення країни, а й захисту її суверенітету і незалежності. Можна виокремити принаймні три напрями, в які за цих обставин трансформувалась суспільна протестна енергія Євромайдану та спрямувалась активність громадянського суспільства: 1) добровольчі військові формування; 2) волонтерство та філантропія і 3) лобіювання та супроводження реформ [Степаненко, 2015].

Громадські добровільні ініціативи щодо захисту територіальної цілісності країни внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі були важливими не лише як приклад трансформації суспільної енергії громадянського суспільства, щоправда, не у властивих для себе функціях захисту країни в надзвичайних обставинах зовнішньої військової агресії. Ці події актуалізували й широкий спектр проблем патріотизму та громадянського обов'язку щодо захисту країни не в гіпотетичний, а у практичний спосіб для всього суспільства. І тут не

зайвим буде наголосити, що розвинене почуття патріотизму є однією із важливих складових етосу громадянського суспільства і, як свідчать результати соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 2015 року, цінності патріотизму, як правило, тісно пов'язані з активною учасницькою позицією та відчуттям суспільної відповідальності громадян [Степаненко, 2015].

Без перебільшення можна також сказати, що потужний сплеск волонтерського руху під час і після Євромайдану – один із найкращих проявів не лише соціальної відповідальності народу, а й виразна ознака тенденцій інституціоналізації громадянського суспільства в країні. Саме волонтерство та самоорганізація періоду Майдану та постмайданного розвитку, їх ефективність і жертовність значно розвинули сферу суспільної солідарності та формування позитивного соціального капіталу, ствердили суспільне та владне визнання чинника громадянського суспільства, актуалізувавши його автентичні і, так би мовити, «ідеально типологічні» ознаки – самоорганізацію, добровільність участі, суспільну відповідальність. І, врешті-решт, ці якісні зсуви значно підвищили суспільну довіру до громадських організацій в українському суспільстві: за даними моніторингу Інституту соціології, коли у 2013 році дещо більше 13 % респондентів довіряли громадським організаціям, то у 2015 році показник суспільної довіри до них зріс майже утричі. Самі ж волонтери, за результатами цих опитувань, мають надзвичайно високий рівень суспільної довіри – наприклад, у 2015 році їм довіряло до двох третин респондентів. Волонтерський рух і різні форми допомоги багатьох громадян армії та вимушеним переселенцям стали у період 2014–2015 років не лише важливим напрямом трансформації соціальної активності після Революції Гідності, а й означили один зі стратегічних напрямів інституціоналізації громадянського суспільства у таких його перспективах, як розвиток культури громадянської активності та участі і зростання довіри громадян до громадських організацій та волонтерів.

Третім, не менш важливим напрямом трансформації енергії громадянського суспільства та його інституціоналізації є активність громадських мереж і недержавних аналітичних центрів у розробці та впровадженні реформ, утвердженні верховенства права, боротьбі з корупцією та налагодженні громадського контролю за владою. Ця сфера активності є важливою тому, що вона позначає основний напрям зміни стратегії громадянського суспільства від протесту *проти* до конструктивної активності *за*, зокрема, модернізаційне оновлення країни. І, якби не особливі обставини зовнішньої агресії проти країни, саме у цій сфері могли б зосередитись основні зусилля громадських

активістів після Майдану. Водночас лобіювання та впровадження реформ – це діяльність, яка здебільшого потребує фахових експертних знань, активність у цій сфері не передбачає масовості та широкої участі всіх небайдужих громадян.

Роль громадських організацій, активістів та експертів тут може полягати не лише в пропозиції альтернатив публічної політики, а й у формуванні містків довіри між державою та суспільством, у просвітницькій роботі пояснення перспектив і результатів часто непопулярних реформ для широкого суспільства. Не менш важливий спектр завдань для громадянського суспільства полягає в необхідності налагодження конструктивних соціальних комунікацій у зусиллях щодо подолання регіональних розбіжностей задля збереження єдності країни, зокрема, через формування таких спільних програм, які підтримуються переважно більшістю громадян у всіх регіонах країни, як стратегії здолання бідності, розвиток малого та середнього підприємництва, боротьба з корупцією та утвердження верховенства права, розвиток місцевого самоврядування та активності місцевих громад.

Підсумовуючи бачення тенденцій і перспектив розвитку постмайданного громадянського суспільства, можна сказати, що нові стратегії його розвитку та інституціоналізації пов'язані з адаптацією мережі громадських організацій та об'єднань громадян до вимог часу і викликів модернізаційного розвитку країни, використанням їх можливостей у адекватному представництві суспільних інтересів і у ефективній координації, культивуванні та спрямуванні на нові завдання рутинного повсякденного оцивільнення навичок та досвіду самоорганізації громадян, здобутих, зокрема, у період масової громадянської активності, участі та волонтерства у період Революції Гідності та в подальшому постреволюційному розвитку країни.

Таке громадянське (цивільне) суспільство, максимально наближене до реальних, зокрема повсякденних соціально-економічних та інших проблем громадян і соціальних груп, буде здатне долати у своєму розвитку умовну демаркаційну лінію поміж організованим громадянським і спонтанним (у конвенційному уявленні) «негромадянським» суспільством, постійно розширювати публічне поле громадянської участі та тим самим формувати цивільний суспільний етос у країні. У цьому напрямі розвитку самоорганізованих мереж громадської участі буде корисним використання всіх надбань світового (і тут діяльність партнерських донорських організацій в Україні залишається актуальною), а також національного демократичного досвіду, комунальної культури та вітчизняних історичних практик самоорганізації громад.

Громадянське суспільство – соціально активні небайдужі громадяни, волонтерські самоорганізовані мережі, а також НУО, незважаючи на все ще існуючі їх організаційно-інституційні вади – є найбільш послідовним суспільно-політичним внутрішнім агентом модернізаційних змін у країні. У період після Євромайдану та початку російської військової агресії Росії проти України саме громадянське суспільство було вирішальним домінуючим політичним актором, частково перебираючи на себе від малоспроможної держави навіть невластиві для себе функції оборони і захисту територіальної цілісності країни. У післямайданний період «громадянське суспільство», а радше – мережа активістських НУО менеджерського типу доволі успішно конкурує з державою у боротьбі за ресурси і вплив на прийняття рішень, наприклад у розподілі коштів міжнародних донорських інституцій, спрямованих на розв’язання численних соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб, у контролі у сфері антикорупційних ініціатив та в інших важливих сферах суспільно-політичного життя.

І нарешті є ще один надважливий якісний соціологічний індикатор, який свідчить не лише про ствердження громадянського суспільства як впливового чинника вітчизняної публічної політики, а й про актуалізацію завдань і сучасних викликів його власної інституціоналізації. Йдеться про рівень суспільної довіри, динамічний потенціал якої у мереж громадянського суспільства (НУО та волонтери) у період 2015–2018 років був значно вищим, аніж у державно-владних інституцій та політичних партій.

Отже, можна сказати, що громадянське суспільство відбулося як впливовий актор політичної сцени та практики в Україні. Те, що громадянське суспільство як мережа недержавних громадських організацій, об’єднань та ініціатив є вже реальним суспільним явищем підтверджує і загострення питань ціннісного виміру і суспільного спрямування діяльності багатьох НУО. Адже, наприклад, нейтралізація небезпек екстремізму, насильства та ксенофобії, які можуть бути також представлені у діяльності деяких громадських організацій, також актуалізують питання так званого поганого або нецивільного громадянського суспільства. Але навіть ці негативні прояви якраз і підтверджують, що громадська активність у країні є реальним і різноплановим суспільним процесом, який не позбавлений своїх ризиків, небезпек та суперечностей. Це також свідчить про непрості виклики цивільної інституціоналізації вітчизняного громадянського суспільства, які є завданнями не менш складними та системними, аніж скинути з владного трону авторитарного диктатора.

Орієнтири інституціональної трансформації вітчизняного громадянського суспільства можуть мати такі напрями:

- формування програм та ініціатив оцивільнення суспільних відносин, розвиток соціальної солідарності, зміна інституціональних правил гри у бік їх прозорості, рівної участі та пріоритетів верховенства права;

- формування ефективної системи стримувань і противаг, зокрема інститутів контролю за владою та суспільно важливими рішеннями – це завдання є особливо актуальним після виборів та «перезавантаження» політичної влади з 2019 року;

- розширення соціальної бази громадянського суспільства, орієнтація діяльності НУО на практичні запити і потреби громадян, трансформація мережі НУО від переважно організацій менеджерського типу до координаційних центрів громадянської самоорганізації і волонтерських ініціатив;

- нейтралізація небезпек екстремізму, насильства та ксенофобії та можливих проявів «поганого» громадянського суспільства в обставинах зростання фізичних та символічних засобів насильства, зокрема оберту неконтрольованих збройних арсеналів;

- розвиток просвітницьких і соціально критичних функцій громадянського суспільства, реалізація його потенціалу як «захисного щита» проти нових загроз політичного популізму через набуття досвіду у практиках суспільної активності для багатьох громадян;

- формування та розвиток комунікаційних консенсусних практик загальнонаціонального та міжрегіонального форматів, ефективних медіативних структур для пошуку цивільних, ненасильницьких способів розв'язання та регуляції конфліктів.

Розділ II

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: СУБ'ЄКТИ, СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ, ЧИННИКИ

2.1. Громадянське суспільство в Україні: кількісне та змістове представлення активістів у соціологічних дослідженнях

Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про «добровільні асоціації», «товариства» чи «групи інтересів») як соціальній мережі є важливою складовою розвитку суспільства. Громадські організації переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Однак подеколи діяльність цих організацій поширюється на більш масштабні суспільні проблеми.

Ці групи історично стали виразниками ери модернізації та одним із головних способів структурування громадянського суспільства. У модернізованих суспільствах активність у добровільних асоціаціях пов'язується із високим ступенем соціальної диференціації. Саме тому, на думку С. Гантингтона, політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед кількістю, чисельністю та ефективністю наявних у ньому громадських організацій [Huntington, 1968: p. 89]. Мережа громадських об'єднань сприяє децентралізації політичної системи та урізноманітненню варіантів доступу до врядування для реалізації власних інтересів.

Акцент на добровільності є не випадковим, оскільки саме така група може бути осередком громадянського суспільства – група людей, які відносно вільно організуються для досягнення взаємних та особистих інтересів або для досягнення спільних і, як правило, неприбуткових цілей. Добровільні асоціації мають статут, кваліфікаційні критерії членства, певну ієрархію та посади, заповнені на виборчій основі. Функціонування добровільних асоціацій коригується періодичними зборами членів. У результаті взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їхні члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення. Якщо варіювати групи за мотивами об'єднання залежно від емоційного

наповнення, то асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягти конкретної мети.

У соціологічній літературі існує багато аспектів оцінки участі в добровільних асоціаціях. Теорія добровільних організацій передбачає їх типологію за такими критеріями: ступінь доступності членства, статус набутої спроможності організації та спрямування організаційних функцій. Зокрема, високий ступінь доступності передбачає, що членство майже не потребує попередньої підготовки, організації зазвичай мають велику кількість членів і є доволі відкритими. Низький ступінь доступності передбачає, що членство обмежене або високими відбірними критеріями досягнень і здібностей, або ж об'єктивними чинниками соціальний клас, етнічна належність, раса тощо. Статус набутої спроможності визначається як накопичені авторитет і престиж організації, що є корисними для нового члена. Організації можуть також класифікуватися за функціями їхніх членів [Gordon, Babchuk, 1959].

Часто рівень розвитку громадянського суспільства визначається кількістю громадських об'єднань, у яких люди мають членство. Теоретично одна особа може бути членом кількох об'єднань. Адже ще Г. Алмонд і С. Верба відзначали кумулятивний вплив залученості особи до кількох об'єднань на її громадянську компетенцію [Almond, Verba, 1963: р. 264–265]. Поряд з тим участь у об'єднанні може охоплювати важливі аспекти залученості: тривалість кожного членства; частоту відвідуваності зборів цього об'єднання; кількість часу, що витрачається на кожних зборах об'єднання; періодичність виконання посадових обов'язків; сплата внесків тощо.

Такі, здавалося б, методологічні та методичні дрібниці у дослідженні участі у добровільних об'єднаннях є важливим інструментом вимірювання різних аспектів розвитку громадянського суспільства. Прикладом цього слугує ситуація, яка склалася у другій половині ХХ століття в американській прикладній соціології, коли загальнонаціональні опитування, що регулярно проводилися з 1950-х років у США, не відображали зростання участі громадськості у добровільних асоціаціях. Проблема полягала у використанні традиційних форм запитань щодо участі у добровільних асоціаціях.

Водночас у 1980-х роках американські дослідники Ф. Баумгартнер і Дж. Волкер переглянули версію запитання, враховуючи фінансові внески та багаторазові зв'язки в групах. Крім цього, щодо кожного типу асоціацій, які надавались у переліку, респондентам пропонували номінальну шкалу з варіантами відповідей «1 – активний член; 2 – неактивний член; 3 – тільки давали гроші». Це дало змогу зафіксувати

значно більшу кількість залучених у громадянське суспільство США. Така методика виявила ступінь важливості окремих типів асоціацій: з'ясувалося зниження залученості у профспілки, натомість зросла залученість до груп, які займалися благодійністю [Baumgartner, Walker, 1988].

Важливим аспектом дослідження громадянського суспільства є тип громадської організації – основне призначення об'єднання чи асоціації, з якими людина є афільованою. Зокрема, за рівнем політичної участі може трактуватися диференціація об'єднань у впливі на політичну інституціоналізацію суспільства. З одного боку, формально неполітичні об'єднання, як-то професійні, спортивні, мистецькі чи релігійні, можуть лише дотично бути афільовані з політичною діяльністю, однак, з другого – соціальні компетенції та практики взаємодії, які формуються у процесі активного членства, стають у нагоді за умов політичної активізації суспільства.

За даними Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey), країни суттєво відрізняються за типами асоціативної діяльності, до якої задіяні їхні громадяни. Так, рівень участі громадян у США є особливо високим для релігійних асоціацій і «нових» соціальних рухів (такі як екологічні або організації з прав людини та жінок). Натомість колективна діяльність у такій країні, як Німеччина, більше зосереджена на «старих» асоціаціях, таких як профспілки та традиційні політичні партії [Schofer, Fourcade-Gourinchas, 2001].

Найдовшу традицію вивчення участі населення у громадських організаціях мають соціальні дослідники США. У своїх опитуваннях американці набули досвіду включення в анкетування переліку добровільних організацій, які б найповніше відобразили кількісне наповнення активістів громадянського суспільства (*табл. 2.1*).

Така практика була перенесена в соціологічні опитування в Україні, коли на початку 1990-х років анкетне запитання про участь у громадських і політичних організаціях стало усталеним у дослідженнях соціологічних організацій. Проте актуальні на початок 1990-х років практики залучення до такого роду організацій видозмінилися. Крім цього, останніми роками виникли феномени на хвилі політичних і збройних загострень в Україні: волонтерство, самоорганізація у середовищі переселенців, ветеранів АТО.

Одним із критичних аспектів оцінки потенціалу громадянського суспільства є кількісний і змістовий зрізи участі у громадській роботі. Як свідчать дані ЄДРПОУ Державної служби статистики України, за останнє десятиліття відбулося суттєве зростання кількості об'єднань громадян (*табл. 2.2*). У нас склалася ситуація, коли в публічній сфері є певна кількість ефективних волонтерських і громадських об'єднань

**Еволюція типології добровільних організацій
у соціологічних опитуваннях США**

1924	1948	1967	1984
Атлетичні Добродійні Бізнес, фахові Релігійні Літературні, музичні, освітні Військові, патріотичні Соціальні Громадянські Юнацькі Профспілки	Спорт, хобі, відпочинок Ложі, братства Економічні, фахові, професійні Релігійні Культурні Військові, патріотичні, ветерани каральні, карткові клуби, дискусійні Громадянські Політичні, партійні Службові	Спорт Братства Професійні, академічні Релігійні Література, мистецтво, дискусії, навчання Ветерани Хобі, садівництво Молодіжний клуб Профспілка Політичні Службові Фермерські організації Національні групи Шкільні братства, жіночі Шкільні служіння	Благодійні Профспілки Фахові Ветеранські Релігійні Братства Культурні Організації, що опікуються людьми, які потребують допомоги Соціальні проблеми (зниження податків, екологія і т. д.) Місцеві (покращення добросусідства, спорт, школи, молодіжні групи та інші спільноти) Інші

Джерело: [Baumgartner, Walker, 1988: p. 913, 918].

і водночас безліч формально зареєстрованих громадських організацій (понад 80 тис. у 2018 р.) з мільйонним членством. Причому, попри об'єктивне зниження цієї кількості у 2015–2016 роках унаслідок незарахування об'єднань на окупованих територіях АР Крим і Донбасу, у 2017 році кількість громадських організацій, профспілок та органів самоорганізації населення зрівнялася з «дореволюційним» часом, а число благодійних організацій та ОСББ навіть зросло.

Однак, якщо брати до уваги реальне членство в зареєстрованих організаціях, то ці дані викликають сумнів. За поданими до ЄДРПОУ Державної служби статистики України у 2015 році звітами громадських організацій, які перебували на обліку, чисельність їхніх членів дорівнювала 25,7 млн осіб. Тобто, якщо вважати ці дані точними, на обліку громадських організацій, які подали звіти до ЄДРПОУ, перебував кожен другий громадянин України, включаючи неповнолітніх

Динаміка кількості громадських об'єднань в Україні

Об'єднання громадян	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	2017*	2018*
Громадські організації та їхні осередки	54862	59321	63899	67696	71767	74500	77286	64526	70321	75988	80461
Профспілки та їхні місцеві об'єднання	20405	22678	24649	26340	27834	28852	29274	25853	26321	27070	27601
Благодійні організації	10988	11660	12267	12860	13475	14055	14999	13579	15384	16837	17726
Об'єднання співласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	6848	8549	10329	11956	13872	15018	16213	15719	17109	26080	27999
Органи самоорганізації населення	–	–	1152	1210	1306	1426	1503	1358	1415	1494	1552

Примітка. * – без урахування анексованої території АР Крим та м. Севастополя.

Джерело: [Єрмолаєв, Горелов, Корнієвський та ін., 2012: с. 7; Яблонський, Балакірева, Бондар та ін., 2017: с. 15; Яблонський, Андріученко, Бекешкіна та ін., 2018: с. 37].

[Яблонський, Балакірева, Бондар та ін., 2017: с. 16]. Так само за поданими звітами громадських організацій та їхніх місцевих осередків до Державної служби статистики України наприкінці 2016 року, які перебували на обліку, чисельність їхніх членів становила 24,4 млн осіб [Яблонський, Андріученко, Бекешкіна та ін., 2018: с. 41]. І якщо поділити цю кількість членів на кількість зареєстрованих організацій, то виходить, що в середньому в одній громадській організації повинно бути близько 320 членів.

Зрозуміло, що ці цифри є сумнівними. Саме це змусило в черговому опитуванні 84 лідерів громадських організацій, яке провів фонд «Демократичні ініціативи» у лютому 2019 року, поставити запитання «На Вашу думку, яка мінімальна кількість осіб потрібна для ефективного функціонування громадської організації?». Виявилося, що майже половина опитаних, а саме 41 респондент вказали оптимальну кількість членів організації – до 20 осіб. Менше половини (38 респондентів) зазначили, що це залежить від специфіки діяльності організації.

Насправді, попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань, кількість людей, залучених у роботу організацій, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (табл. 2.3). Попри незначні коливання істотних зрушень упродовж десятиліття не відбулося. До того ж, маємо помітне зниження чисельності в нетрадиційних

профспілках. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів», то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17 % дорослого населення України.

Таблиця 2.3

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?» (%)**

Організації	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Клуб за інтересами	2,0	1,6	1,3	2,5	1,2	1,7	1,7	2,2	1,1	1,8	1,6	2,4	3,1	3,4
Політична партія	0,7	0,5	0,9	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8	3,0	2,2	1,4	1,4	1,1	1,3
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,8	0,7	0,4	0,3	0,9	0,6	1,1	1,4
Екологічний рух	1,3	0,9	1,5	1,1	2,0	1,3	0,9	0,7	1,1	1,1	0,6	1,2	1,1	1,8
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,6	0,8	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2	0,6	1,1	1,9	1,7	1,7
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,0	1,4	1,5	0,3	0,4	0,2	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3	0,1	1,0
Творча спілка	1,2	0,4	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8	0,4	0,8	0,7	1,1	1,2	1,1
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,7	2,8	2,0	2,1	1,8	2,4	3,0	2,5	1,4	2,8	3,6	3,0
Об'єднання за фахом	2,7	2,3	2,0	2,9	2,8	2,9	1,9	2,6	2,6	2,0	1,8	2,8	1,7	2,8
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,6	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,6	2,0	1,5	1,1	1,4	1,6	2,0
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,3	3,9	5,2	4,0	4,2	2,6	2,8	3,6	2,6	2,7	4,6	2,9	2,8
Об'єднання фермерів	0,7	0,2	0,3	0,7	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4	0,6	0,2	0,3	1,0	0,6
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,1	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8	1,2	1,6	1,1	1,1
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,7	86,6	82,9	83,9	83,8	83,6	83,3	83,6	85,9	86,9	82,1	83,1	82,7
Не відповіли	0,9	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0

Дещо інший розподіл участі у громадських організаціях, об'єднаннях, партіях дає динаміка опитувань Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (табл. 2.4). Однак у цілому кількість залучених у громадянське суспільство суттєво не відрізняється від даних Інституту соціології НАН України – приблизно ті ж самі 11–17 % дорослого населення України можна віднести до залучених у громадянське суспільство.

Таблиця 2.4

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи є Ви членом якихось громадських організацій,
об'єднань, партій?» (Фонд «Демократичні ініціативи») (%)**

	Червень– липень 2007	Травень 2013	Грудень 2017	Травень 2018	Грудень 2018	Серпень 2019
Громадська організація	2,1	4,2	2,9	5,2	3,8	2,6
Політична партія	3,5	3,2	1,5	1,2	1,4	2,1
Релігійне об'єднання, громада	3,0	2,8	2,9	2,8	2,0	2,3
Профспілка	8,4	4,6	4,9	3,6	4,8	2,7
Наукове, освітнє об'єднання	1,4	0,9	0,8	0,9	1,2	0,7
Творча спілка	1,0	1,1	0,8	1,7	0,9	0,5
Інше	0,4	0,7	2,0	0,4	2,6	0,2
Ні, я не є членом жодного з громадських об'єднань	82,2	85,5	85,3	86,6	83,3	90,4

Джерело: [Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2013; Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2018; Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2019].

Можна було б припустити, що стабільна кількість членів у організаціях і зростання кількості самих організацій свідчить про те, що люди перебувають одночасно в кількох організаціях. Якщо поррахувати суму усіх членств, то ця частка є майже рівнозначною кількості залучених у громадські організації у цілому, що є свідченням переважання одиничного членства.

Якщо взяти критерій активного/неактивного членства, то дані Всесвітнього дослідження цінностей дають змогу показати реальний стан залученості в добровільні організації (табл. 2.5). Дані за 2011 рік свідчать, що активними членами таких організацій є мізерна кількість населення України. Показовими є частки залученості у профспілки, коли більшість членів виявилися залученими формально.

Таблиця 2.5

Залученість населення України до добровільних організацій
(World Values Survey, 2011 р.) (%)

	Активний член	Неактивний член	Не належить
Релігійні або церковні організації	4,3	7,6	88,1
Спортивні або дозвілєві організації	3,7	3,7	92,6
Мистецькі, музичні, освітні спілки	1,6	2,8	95,6
Профспілки	2,7	11,8	85,5
Політичні партії	1,2	3,5	95,4
Екологічні організації	0,3	1,1	98,7
Професійні об'єднання	0,7	2,5	96,8
Благодійні або гуманітарні організації	0,8	2,0	97,2
Організації споживачів	0,8	1,2	98,0
Групи самопомоги, взаємодопомоги	0,8	1,3	97,9
Інші організації	0,8	2,1	97,0

Примітка. Розраховано за: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>.

Якщо припустити, що активне членство в окремій організації притаманне лише одній особі, то кількість активних членів громадянського суспільства становила у 2011 році близько 17 %, що є наближеним до попередніх цифр.

Критерій активності теж має відносне значення, оскільки кожна людина включає різне розуміння власної активності. Дані Європейського соціального дослідження показали мізерну кількість дорослого населення України, яка залучена в регулярну громадську діяльність (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Розподіл відповідей громадян України на запитання
«За останні 12 місяців, як часто Ви були залучені в роботу
добровільних або благодійних організацій?» (%)

	ESS 2006/07	ESS 2012/13
Раз на тиждень	1,8	1,3
Раз на місяць	4,3	3,0
Раз на три місяці	3,6	3,1
Раз на шість місяців	6,6	5,6
Ще рідше	6,0	7,6
Ніколи	77,7	79,4
Загалом	100,0	100,0

Однак, якщо брати за критерій прийнятної активності для функціонування організації залученість у роботу добровільних або благодійних організацій не менше разу на шість місяців, то загальна кількість активних членів громадянського суспільства становитиме 13–16 % дорослого населення, що загалом відповідає кількості членства українців у громадських об'єднаннях, які фіксують попередні дослідження. Порівняльний аналіз в обох обстеженнях виявив, що найбільша частота залученості в роботу добровільних або благодійних організацій представлена переважно в розвинених (західно- та північноєвропейських) країнах. Найменша частота – у постсоціалістичних і південноєвропейських країнах (див. докл. [Reznik, 2016]).

Отже, попри різноманітні виміри в соціологічних дослідженнях участі населення України у громадських організаціях – тип об'єднання, активність/неактивність, частота залученості – вказують на стабільну кількість людей, задіяних у громадянське суспільство. Приблизно шоста частина дорослого населення України тією чи іншою мірою задіяна в роботу добровільних об'єднань.

2.2. Соціологічний портрет членів громадських організацій в Україні

Одним із важливих завдань дослідження громадянського суспільства є визначення того, хто є ті люди, які є членами громадських організацій і, відповідно, рушійною силою розвитку громадянського суспільства. Іншими словами, визначити соціологічний портрет членів громадських організацій. Щоб відповісти на це запитання, необхідно було звернутися до емпіричних даних і надати визначення поняття «члени громадських організацій».

В анкеті моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України є запитання про належність до громадських або політичних організацій, об'єднань чи рухів: клуб за інтересами, політична організація, суспільно-політичний рух, екологічний рух, громадська організація, фонд, асоціація, нетрадиційна профспілка, творча спілка, спортивний клуб, товариство, професійне об'єднання, студентське товариство, молодіжна організація, релігійна організація, церковна громада, об'єднання фермерів або інша не зазначена в переліку організація/об'єднання/рух. Запитання щодо належності використовувалося як критерій розділення «членів» і «не-членів» громадських організацій (ГО). В аналізі групу респондентів, які є членами принаймні однієї з зазначених організацій, об'єднань чи рухів, позначено як «члени ГО», а групу тих, хто не є членами жодної, визначено «не-членами ГО».

Для того, щоб більш ґрунтовно дослідити соціологічний портрет членів громадських організацій, була розглянута динаміка відповідей респондентів, які належать до цієї групи з використанням даних останніх років, а саме – 2016, 2018 та 2019 років. Це ті роки, що ознаменувалися великою кількістю соціальних перетворень і активізацією громадянського суспільства в країні загалом. Це дало змогу визначити сталі зразки і варіації у портреті членів громадських організацій в Україні.

Показники, за якими можна розглядати соціологічний портрет членів громадських організацій, можна умовно поділити на (1) соціально-демографічні характеристики та (2) позиції та погляди.

Серед першої групи індикаторів використовувалися стать, вік, освіта, статус зайнятості та регіон проживання респондента, а також оцінка фінансового становища респондента. Включення до аналізу останнього є важливим з огляду на перевірку гіпотези про те, що люди з вищими рівнями доходу більш вірогідно беруть участь в організаціях громадянського суспільства. Фінансовий стан респондента тут розглядався через призму матеріального стану родини респондента.

У другій групі індикаторів були обрані ті, які свідчать про позицію респондента та його настанови на активність: від чого залежить жит-

тя (локус контролю); політична орієнтація (респондент називає або ні певну політичну течію, що вважає найближчою собі, у запитанні «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам»); задоволеність своїм життям загалом; міра пристосування до теперішньої життєвої ситуації, а також погляд на ситуацію, що склалася в країні.

Аналіз таблиць двовимірних розподілів за групами членів ГО та не-членів ГО було доповнено перевіркою статистичної значущості відмінностей відсотків (табл. 2.7).

За демографічними характеристиками групи членів ГО та не-членів ГО є дещо різними. Лише за статтю не спостерігаються відмінності між досліджуваними групами: жінки і чоловіки пропорційно однаково беруть участь у громадських організаціях, об'єднаннях та рухах.

Водночас за віком спостерігається певна очікувана тенденція: представники старших вікових груп є більш представленими в групах не-членів ГО, і навпаки, серед молодших вікових груп спостерігається більша частка серед членів ГО. Поступово зростає частка представників вікової групи 30–39 років серед членів ГО упродовж 2016–2019 років.

Стосовно освіти простежується чітка тенденція протягом усіх трьох років спостережень, узятих до аналізу: респонденти з вищою освітою становлять більшу частку групи членів ГО, аніж не-членів ГО. Респонденти з середньою спеціальною освітою значно частіше зустрічаються в групі не-членів ГО.

За статусом зайнятості серед членів ГО вища частка самозайнятих, тоді як у групі не-членів – непрацюючих. Відсоток роботодавців серед членів ГО поступово зростає.

Цікавим і доволі різноплановим є членство в громадських організаціях з огляду на регіональну належність у спостереженнях за три роки. У 2016 та 2018 роках частка респондентів з Заходу країни була значуще більшою у групі членів ГО, але у 2019 році цього не спостерігається. На відміну від цього на Донбасі у 2018 та 2019 роках порівняно з 2016 роком частка членів ГО зростає.

Якщо розглядати матеріальну оцінку стану сім'ї респондента, то помітно, що серед членів ГО в кожному з трьох замірів є більшою частка тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень. Натомість серед не-членів ГО порівняно з членами ГО більше тих, кому вистачає лише на продукти харчування.

Щодо позицій і поглядів членів і не-членів громадських або політичних організацій, об'єднань чи рухів також спостерігаються доволі очікувані, проте важливі відмінності (табл. 2.8).

Значна частка населення України (42,6 %) вважає, що його життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин. Серед членів ГО таких

Таблиця 2.7

Соціально-демографічні характеристики членів і не-членів громадських або політичних організацій, об'єднань чи рухів (%)

Характеристики		2016		2018		2019	
		Члени ГО (n=322)	Не-члени ГО (n=1480)	Члени ГО (n=304)	Не-члени ГО (n=1496)	Члени ГО (n=312)	Не-члени ГО (n=1490)
Стать	Чоловіча	44,1	45,5	47,0	44,9	45,2	45,3
	Жіноча	55,9	54,5	53,0	55,1	54,8	54,7
Вік	18–29 років	24,5	20,7	24,7*	20,4	23,1*	15,6
	30–39 років	19,9	20,3	22,0	22,1	26,6^	23,0
	40–49 років	17,4	15,6	13,8	14,1	14,4	13,5
	50–59 років	19,9	20,1	21,1	21,1	18,9	23,4*
	60–69 років	13,4	14,7	12,5	15,3	11,9	17,2*
	70 років і більше	5,0	8,6*	5,9	7,0	5,1	7,4
Освіта	Початкова, неповна середня	4,0	5,0	3,9	3,7	2,2	3,2
	Середня загальна	12,5	13,2	11,2	12,2	13,8	13,6
	Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	33,3	46,5*	40,1×	47,3*	30,8	41,4*
	Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	10,9*	7,2	8,2	8,2	9,9	8,0
	Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	39,3*	28,1	36,5*	28,7	43,3*×	33,8
Статус зайнятості	Роботодавець	2,5	1,6	3,6*	1,7	6,1^	3,8
	Самозайнятий	11,8*	6,6	12,2*	7,2	12,2*	8,2
	Найманий працівник	50,3*	43,7	49,7	48,0	51,9	49,9
	У даний час не працюю	33,2^	46,5*	31,9	41,7*	27,2	36,2*
	Важко відповісти	2,2	1,6	2,6	1,3	2,6	1,9
Регіон	Захід	27,0*	19,6	21,8*	16,4	24,0	21,8
	Центр	41,9*	35,5	35,8	40,8	38,5	34,9
	Південь	10,9	10,7	10,7	10,9	11,5	13,5
	Схід	16,5	23,9*	21,6	27,3*	19,4	23,7
	Донбас	3,7	10,4*	10,2*	4,6	6,7^	6,1
Оцінка матеріального стану сім'ї	Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	2,9*	0,8	2,0	1,2	1,7	1,9
	Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	2,9	4,9	3,0	3,2	3,4	4,4
	Вистачає лише на продукти харчування	41,0^	49,1*	23,4	34,2*	25,6	33,5*
	Вистачає загалом на прожиття	33,2	31,9	34,9	41,2*	37,0	38,3
	Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	15,2*	10,9	28,9*	16,0	25,6*^	16,1
	Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,2*	1,9	4,9	3,7	6,1	5,2
	Живемо в повному достатку	0,6	0,4	3,0*×	0,5	0,7	0,6

* Різниця між групою членів ГО і не-членів ГО статистично значуща мінімум на рівні 5 % (у межах одного й того самого року опитування, позначка розміщена поруч із більшим значенням).

^ Різниця між групами членів ГО у 2016 і 2019 роках статистично значуща мінімум на рівні 5 % (позначка розміщена поруч із більшим значенням).

× Різниця між групами членів ГО у 2018 і 2019 роках статистично значуща мінімум на рівні 5 % (позначка розміщена поруч із більшим значенням).

**Позиції і погляди членів і не-членів громадських
або політичних організацій, об'єднань чи рухів (%)**

Характеристики		2016		2018		2019	
		Члени ГО (n=322)	Не- члени ГО (n=1480)	Члени ГО (n=304)	Не- члени ГО (n=1496)	Члени ГО (n=312)	Не- члени ГО (n=1490)
Від чого залежить життя (локус контролю)	Здебільшого від зовнішніх обставин	12,8	19,5*	13,8	17,0	13,5	18,1
	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31,8^	31,8	25,7	28,5	20,5	26,5*
	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	33,6	31,4	30,9	28,5	38,8*×	30,8
	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13,1	11,4	15,8	13,8	18,9^	14,6
	Здебільшого від мене	8,7*	6,0	13,8×	12,1	8,3	10,1
Політична орієнтація	Визначена	64,2*	44,6	62,2*	38,6	74,7*^×	48,4
	Не визначена	35,8^	55,4*	37,8×	61,4*	25,3	51,6*
Задоволеність своїм життям загалом	Зовсім не задоволений(а)	8,7	15,8*	7,9	11,7*	11,2	11,1
	Скоріше не задоволений(а)	32,4^	37,4*	24,0	34,7*	24,0	25,2
	Важко сказати, задоволений(а) чи ні	16,2	16,0	23,4	20,7	21,8^	23,1
	Скоріше задоволений(а)	34,6*	27,8	40,5*	29,7	37,2	36,9
	Цілком задоволений(а)	8,1*	3,0	4,3	3,1	5,8*	3,7
Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?	Активно включився(лась) у нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	26,2*	17,6	29,6*	19,1	27,9	24,9
	Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	33,3	30,1	31,9	27,7	42,6*^×	34,1
	Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	24,9	33,9*	19,1	31,9*	20,8	26,2*
	Важко відповісти	15,6^	18,5	19,4×	21,3	8,7	14,8*
Що найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?	Усе не так погано, і можна жити	13,0*	7,7	13,5*	7,7	26,6*^	19,2×
	Жити важко, але можна терпіти	40,7	37,4	43,4*	34,8	40,4	46,2*
	Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	41,0^	49,8*	36,8×	48,1*	28,8	27,2
	Важко відповісти	5,3	5,0	6,3	9,4*	4,2	7,3*

* Різниця між групою членів ГО і не-членів ГО статистично значуща мінімум на рівні 5 % (у межах одного й того самого року опитування, позначка розміщена поруч із більшим значенням).

^ Різниця між групами членів ГО у 2016 і 2019 роках статистично значуща мінімум на рівні 5 % (позначка розміщена поруч із більшим значенням).

× Різниця між групами членів ГО у 2018 і 2019 роках статистично значуща мінімум на рівні 5 % (позначка розміщена поруч із більшим значенням).

людей менше – громадсько активні люди більшою мірою вважають, що здатні самі впливати на своє життя. Це відповідає попереднім дослідженням стосовно того, що особи з більш активною життєвою позицією більш схильні приєднуватись до неурядових організацій [Gatskova, Gatskov, 2015: р. 9]. Ця ж думка має додаткове підтвердження у тому, що на запитання «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?» у 2016 та 2018 роках більше членів ГО, ніж не-членів, відповідали, що вони активно включились у нове життя, ринкові відносини видаються їм природним способом життєдіяльності. Треба відмітити, що у 2019-му серед членів ГО суттєво зросла кількість тих, хто «перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті» за рахунок невизначених щодо оцінки власної адаптації до теперішньої ситуації. А серед не-членів значно частіше отримує згоду твердження, що вони не мають бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живуть як доведеться, чекають змін на краще.

Загалом члени ГО, на відміну від не-членів, частіше повідомляють про задоволеність власним життям і ситуацією, що склалась у країні. Так, вони частіше погоджуються, що «усе не так погано, і можна жити», тоді як не-члени ГО більше схильні поділяти думку, що «жити важко, але можна терпіти» або «терпіти тяжке становище вже неможливо». Крім цього, респонденти з визначеною політичною позицією становлять значно більшу частку серед групи членів ГО, ніж не-членів ГО. Така тенденція спостерігається у всіх трьох роках, що взяті до аналізу, а також у минулих подібних аналізах [Нікітіна, Любива, 2016].

Те, як і з яким співвідношенням різні характеристики впливають на членство в громадських організаціях, об'єднаннях і рухах, можна дослідити за допомогою регресійного аналізу. В якості залежної змінної виступатиме дихотомічна змінна членства у громадських організаціях. У якості незалежних змінних були обрані: стать, вік, освіта, матеріальний стан сім'ї та політична орієнтація¹. Коефіцієнти регресійної моделі представлені у *таблиці 2.9*.

¹ У модель не були включені змінні стосовно поглядів респондентів, крім його/її політичної орієнтації, яка показала себе одним із ключових визначальних чинників. Усі змінні, включені у модель, можуть вважатися аскриптивними (притаманними респонденту). Перш ніж спинитися на моделі, що описана в цьому розділі, було досліджено кілька моделей, частину з яких включали регіон проживання, але за незначущості регресійного коефіцієнта цієї змінної, у подальшому її було виключено з моделі. Змінні у моделі закодовані так: стать: 1 – жінка, 0 – чоловік; вік: повні роки; освіта: 1 – вища, 0 – не вища; матеріальний стан: семібальна порядкова шкала від 1 «Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо» до 7 «Живемо у повному достатку»; політична орієнтація: 1 – респондент називає політичну течію, що вважає найближчою собі, 0 – не називає такої течії.

Незважаючи на низьку пояснювальну силу моделі (мізерна наповнюваність R^2), очевидно, що значуще впливають на членство в громадських організаціях такі чинники, як (у порядку зниження сили впливу): визначена політична ідентифікація, молодший вік та вища освіта.

Стать не має значущого впливу у цій моделі (хоча при залежній змінній «кількість ГО, в яких респондент є членом», стать є значущою, а саме – жінки більш схильні бути членами більшої кількості організацій, об'єднань і рухів одночасно). Матеріальне становище сім'ї також не є визначальним чинником (так само як і власний прибуток).

Таблиця 2.9

**Чинники членства в громадських організаціях,
лінійна регресія, 2019 р.**

Чинники	<i>B (нестандартизовані коефіцієнти)</i>	<i>Стандартна похибка</i>	<i>β (стандартизовані коефіцієнти)</i>	<i>Значущість</i>
Стать	0,026	0,019	0,034	0,170
Вік	-0,002	0,001	-0,102	0,000
Освіта	0,047	0,019	0,062	0,013
Матеріальне становище сім'ї	0,000	0,000	0,050	0,054
Політична ідентифікація	0,147	0,018	0,193	0,000
Константа	0,151	0,036	–	0,000
R^2	0,058			

Отже, аналіз детермінант членства у громадських і політичних організаціях, об'єднаннях чи рухах в Україні дає підстави констатувати, що визначальними чинниками є наявність певної політичної ідентичності, належності до молодшої вікової категорії та освічених верств. Таким чином, якщо молода, освічена особа має визначені політичні преференції, то вона більш вірогідно проявлятиме громадську активність, вступаючи у формальні та неформальні організації. Можна аргументувати це тим, що політична небайдужість провокує активність, що, своєю чергою, сприяє членству в громадських і політичних організаціях.

Крім цього, як свідчить аналіз, соціологічний портрет членів громадських організацій, на відміну від портрета не-членів, характеризується вищим рівнем задоволеності і включеності в соціальне життя. Це люди, які краще пристосовані до сучасних умов, більше покладаються на свої сили, ніж на зовнішні обставини.

Питання про те, що чому передує – членство в громадських і політичних організаціях чи активність і краще самопочуття в суспільстві – важко визначити лише з використанням кількісних даних. Можливі два варіанти. Перший – люди вступають у громадські організації з певних причин («за компанію», «бо покликали», «захотіли спробувати» тощо), і вже в їх складі, беручи активну участь і бачачи результати своєї діяльності, краще сприймають ситуацію в країні та власне життя і роль у суспільстві. Другий варіант (більш вірогідний) – це активні люди, які добре розуміють, чому вони стають членами громадських організацій, і, будучи членами таких організацій, посилюють свою активну громадську позицію. Обидва варіанти є можливими. Важливим тут також є можливість розвивати громадянську активність населення, оскільки реальна, а не номінальна участь сприятиме більшій включеності в громадянське життя, а відповідно й впевненості у своїх силах на противагу зовнішнім обставинам життя.

2.3. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян

Загалом громадянське суспільство має чимало визначень. Проте в усій різноманітності цього явища є спільне, що визначає суть громадянського суспільства. Це – спільна активність громадян, спрямована на реалізацію певних суспільних інтересів та цілей. Громадянське суспільство – це активне суспільство, яке виконує функцію рушія суспільного розвитку.

Активні громадяни для більш ефективного обстоювання певних суспільних інтересів об'єднуються у громадські організації, які не є ані структурним елементом держави, ані бізнесовим утворенням. Якщо громадянське суспільство вважати авангардом суспільства, то організоване громадянське суспільство – це авангард авангарду.

Загалом громадянське суспільство відіграє роль рушія в будь-якому суспільстві, особливо демократичному. А в незалежній Україні роль громадянського суспільства на певних етапах її історії була вирішальною. Часто висловлюється теза, що незалежність Україна отримала випадково, завдяки провалу путчу в Москві й прагненню Єльцина позбутися двовладдя в особі конкурента – тодішнього президента СРСР Михайла Горбачова. При цьому чомусь забувається, що на той час в Україні був створений і активно діяв Народний Рух України, який проводив чимало заходів та агітаційної роботи і який підтримувала значна частина населення. У переконливому голосуванні за незалежність України 1 грудня 1991 року очевидно була значна підготовча роль Руху.

Активне громадянське суспільство принаймні кілька разів рятувало країну – від загрози встановлення авторитарного режиму (Помаранчева революція), від зміни проєвропейського вектору розвитку (Революція Гідності). І після агресії Росії Україна за повної неготовності армії, паралічу державних інституцій навряд чи змогла б відстояти свою незалежність без активізації громадянського суспільства, без волонтерського руху, добровольців на фронті, збирання коштів для армії тощо.

Усі ці приклади успішності громадянського суспільства ґрунтуються на тому, що активних громадян підтримує більшість населення. Так, у Помаранчевій революції загалом брали участь 15 % дорослого населення, проте більшість населення, за даними опитувань, були впевнені в тому, що вибори були сфальсифіковані на користь Януковича, і це надавало легітимності Майдану.

В усіх подіях Революції Гідності брали участь, за даними опитувань 15–18 % громадян, а от підтримували Майдан та його вимоги – 50 %.

Що з цього випливає? Громадянське суспільство лише тоді зможе виконувати свою роль авангарду, рушія розвитку суспільства, агента змін, якщо за ним буде підтримка більшості суспільства. Тому питання ставлення суспільства, пересічних громадян до громадянського суспільства – громадських організацій, активістів, волонтерів – є вельми важливим.

Питання оцінки громадянами різних питань щодо громадянського суспільства та його організованої частини – громадських організацій неодноразово ставало предметом соціологічних досліджень, що дає підстави зробити певні висновки.

Особливо важливим є порівняння громадської думки до та після Революції Гідності, до та після президентських і парламентських виборів. Ці події ознаменували істотні соціальні зміни, які, своєю чергою, зумовили зміни у громадській думці. А як ці зміни відбилися на ставленні громадян до громадянського суспільства, до громадських організацій, до перспектив власної активності?

Загалом слід зазначити, що порівняно з вкрай низькою довірою до майже усіх державних інституцій довіра до громадських організацій у всі попередні роки виглядала значно краще, хіба що за винятком поствиборчих президентських рейтингів, які, втім, трималися не більше року. Загалом державних і недержавних інституцій, яким би громадяни стабільно переважно довіряли, було лише кілька: серед державних інституцій – армія, серед недержавних передусім – церква, яка усі роки (до 2014 р.) була безумовним лідером довіри і ще – українські засоби масової інформації та громадські організації, де довіра коливалася навколо умовного нуля (кілька відсотків переважання довіри чи кілька відсотків переважання недовіри). Єдиною державною інституцією зі стабільно позитивним балансом довіри – недовіри була армія, лідером довіри виступала церква.

Надзвичайні події 2014 року – Революція Гідності, агресія Росії, піднесення волонтерського руху – спричинили зміни в рейтингах довіри. Найбільшою довірою стали користуватися волонтери, значно зросла довіра до армії, зросла довіра й до громадських організацій. Натомість рейтинги державних інституцій, за винятком армії, залишалися вкрай низькими і мали тенденцію до подальшого зниження (*табл. 2.10*). Президент П. Порошенко мав позитивний баланс довіри після обрання, проте вже до кінця 2014 року його втратив.

Наслідком такого розподілу довіри стало те, що громадяни втратили надії та сподівання на офіційні державні інституції (Президента, Верховну Раду, уряд), натомість переклали сподівання на недержавні інституції – волонтерів та громадські організації.

Показовими є відповіді на запитання щодо рушіїв та гальм реформ (*табл. 2.11*).

**Динаміка рейтингів довіри – недовіри до державних
і соціальних інституцій, 2013–2018 рр. (%)**

	Грудень 2013	Грудень 2014	Грудень 2015	Листопад 2016	Травень 2017	Червень 2018	Березень 2019
Президент України*	-27	+5	-40	-42	-50	-67	-46
Верховна Рада України**	-54	-26	-74	-66	-78	-75	-69
Уряд України***	-36,5	-18	-67	-57	-69	-65	-55
Збройні Сили України	-1,5	+25	+22	+27	+18	+23	+32
Суди	-52	-72	-72	-69	-80	-77	-63
Прокуратура	-48	-64	-66	-64	-55	-66	-55
Церква	+40	+45	+46	+32	+36	+35	+37
Засоби масової інформації України	+19	+13	0	+6	+3	-6	+6
Громадські організації	+2	+9	+10	+19	+3	+6	+7
Волонтери	-****	-****	+49	+44	+42	+44	+49

* Президент України: грудень 2013 – Віктор Янукович; грудень 2014 – березень 2019 – Петро Порошенко.

** Верховна Рада України: грудень 2013 – XII скликання, грудень 2014 – березень 2019 – XIII скликання.

*** Уряд України: грудень 2013 – уряд М. Азарова; грудень 2014 – грудень 2015 – уряд А. Яценюка; листопад 2016 – березень 2019 – уряд В. Гройсмана.

-**** Запитання не ставилося.

Як свідчать результати опитування, у 2018 році до головних рушіїв реформ майже рівною мірою відносили уряд, Президента, країни Заходу, Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, населення, громадські організації та волонтерів. Проте і уряд, і Президента такою ж мірою вважали й гальмом реформ. Отож за співвідношенням «рушій – гальмо» найбільшу підтримку як рушійна сила реформ мали громадські організації, волонтери (+22 %), країни Заходу (21 %), Міжнародний валютний фонд та Світовий банк (21 %), населення (20 %).

Ряд результатів у опитуваннях теж засвідчували сподівання громадян не на державні керівні інституції, а на громадянське суспільство та ще західних партнерів.

Зокрема, в опитуванні, проведеному у травні 2018 року, було запитання щодо того, хто найбільш активно бореться з корупцією. Передусім варто зазначити, що значна частина населення (48 %) взагалі не бачила жодної інстанції, яка б активно боролася з корупцією в Україні. Решта населення активних борців з корупцією вбачає насамперед у засобах масової інформації, журналістах (26 %), антикорупційних

Таблиця 2.11

**Динаміка громадської думки щодо того, хто є головними рушієм,
а хто – гальмом здійснення в Україні необхідних реформ
(не більше п'яти відповідей) (%)**

	Липень 2015 ²		Травень 2018 ³		
	Рушій	Гальмо	Рушій	Гальмо	Баланс
Президент	36,8	39,1	24,1	26,3	-2,2
Уряд*	32,0	51,5	31,4	31,0	-1,0
Громадські організації, волонтери	22,4	0,5	24,7	2,6	+22,1
Політичні сили, що складають коаліцію більшості у Верховній Раді**	22,1	44,5	9,5	16,7	-7,2
Населення	18,5	2,6	24,9	5,2	+19,7
Країни Заходу	11,5	2,4	24,7	3,3	+21,4
Влада на місцях	9,0	17,5	10,7	11,2	-0,5
Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	-	-	24,2	3,3	+21
Вчені, науковці	8,3	0,5	15,2	1,7	+13,5
Олігархи	6,9	51,5	6,4	39,0	-32,6
Опозиція (Опозиційний блок та ін.)	6,2	17,2	7,3	13,4	-6,1
Політичні сили, що вийшли з коаліції («Самопоміч», «Батьківщина», «Радикальна партія» Ляшка)	-	-	11,3	7,1	+4,2
Бюрократія, чиновники	5,5	44,0	3,0	39,2	-36,2
Правоохоронні органи (прокуратура, суди, міліція)	3,6	21,4	2,9	10,3	-7,4
Росія	1,3	12,0	0,6	14,0	-13,4
Інші	2,7	1,4	1,4	1,2	-
Важко сказати	22	6,9	14,9	14,1	-

*У 2015 році – уряд А. Яценюка, у 2018-му – уряд В. Гройсмана.

** У 2015 році – партії «БПП», «Народний фронт», «Батьківщина», «Самооборона», «Радикальна партія Олега Ляшка»; у 2018-му – партії «БПП» та «Народний фронт».

² Загальнонаціональне опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова, проведене з 22 по 27 липня 2015 року. Було опитано 2011 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим і окупованих територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки не перевищувала 2,3 %.

³ Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищувала 2,3 %.

громадських організаціях (18 %). Далі йдуть Національне антикорупційне бюро України (11 %), населення (10,5 %), окремі політики, громадські діячі (10 %), країни Заходу (6 %). Дуже незначний відсоток населення серед активних борців із корупцією вказували ті державні інституції, які й мають боротися з корупцією: СБУ (5 %), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (5 %), Національну агенцію запобігання корупції (4 %), Генеральну прокуратуру (4 %), Президента (4 %), поліцію (3 %), уряд, міністерства (2 %), Верховну Раду (2 %), владу на місцях (1,5 %), суди (1 %).

Під час затяжного і болісного процесу ухвалення/неухвалення Закону про антикорупційний суд соціологи спитали у громадян, кому вони готові довірити його формування. Як засвідчують дані, наведені в таблиці, довірою громадян користуються дві інстанції – представники від антикорупційних громадських організацій і експерти із західних країн (табл. 2.12). Причому показово, що довіра до антикорупційних громадських організацій зросла, не зважаючи на інтенсивну пропагандистську кампанію, яку розгорнули певні політичні сили у ЗМІ в першій половині 2018 року проти активістів антикорупційних організацій.

Таблиця 2.12

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Кому б Ви довірили формування антикорупційного суду?
Хто має входити в конкурсну комісію?» (%)***

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Грудень 2017</i>	<i>Травень 2018</i>
Представники від антикорупційних громадських організацій	41,7	47,6
Експерти із західних країн	40,6	38,3
Депутати від різних фракцій Верховної Ради	9,9	12,8
Судді – від органів суддівського самоврядування	9,7	9,3
Представники Президента	5,8	5,5
Інші	2,7	2,5
Важко сказати	27,1	24,8

*Можна було обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

Позитивне ставлення до громадських організацій виявилось й у інших питаннях. Більшість громадян стабільно висловлюють думку, що в їхніх містах і селах потрібні громадські організації. Щоправда, порівняно з травнем 2018 року у серпні 2019-го відсоток громадян, які убачають потребу у громадських організаціях, зменшився на 10 % (табл. 2.13).

Загалом майже в усіх регіонах більше половини громадян висловили потребу в існуванні в їхніх містах і селах громадських організацій (58 % на Заході, 52 % у Центрі, 54 % на Сході), за винятком Південного регіону, де таку потребу відчувають значно менше – 36 %.

Таблиця 2.13

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Як Ви вважаєте, чи потрібні у Вашому місті (селі)
громадські організації?» (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Травень 2013</i>	<i>Травень 2018</i>	<i>Серпень⁴ 2019</i>
Так	57,7	60,0	50,4
Ні	18,2	17,7	19,9
Важко сказати	24,2	22,3	29,7

Визнаючи потребу в громадських організаціях, абсолютна більшість громадян (77 %) вважають, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства (не згодні з цим лише 9 %). Причому в цьому питанні солідарні усі регіони: і Захід (79 %), і Схід (72 %), і Центр (83 %), і Південь (70 %).

Більше того, значна частина громадян (41 %) висловили бажання спрямувати частину своїх податків на підтримку громадських організацій, із них 16 % – на підтримку громадського сектору загалом, а 25 % – певній громадській організації. Третина населення (32 %) на це не згодна, вважаючи за краще, щоб ці кошти йшли до бюджету. Серед регіонів найбільше згодні спрямовувати частину податків на підтримку громадських організацій на Заході (47 %) та в Центрі (48 %), дещо менше – на Сході (39 %) та істотно менше – на Півдні (26 %).

Позитивно більшість населення (65 %) ставиться й до того, що до Верховної Ради потрапило чимало громадських активістів: 32 % певні, що ці громадські активісти зможуть здійснювати реальний вплив на ситуацію в країні, а 33 % вважають, що саме так може відбутися якісне оновлення політики. Противників участі громадських активістів у політиці значно менше – 16 %, свою позицію вони аргументують тим, що скоро громадські активісти набудуть негативного досвіду і стануть такими самими, як і старі політики (9 %), і що у громадській діяльності активісти зможуть принести більше користі (8 %). Найбільш позитивно до громадських активістів у Верховній Раді ставляться на Заході (74 %) та в Центрі (73 %), позитивно також на Сході (62 %) і менш прихильно – на Півдні (47 %), де 18 % певні, що в громадській діяльності ці новообрані депутати принесли б більше користі.

⁴ Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року. Для порівняння змін громадської думки долучаються результати опитувань, проведених у різний час Фондом ДІ разом зі своїми партнерами – Центром Разумкова та Київським міжнародним інститутом соціології.

Таким чином, можна стверджувати, що ставлення громадян до громадянського суспільства загалом і громадських організацій зокрема є стабільно позитивним. А в умовах вкрай низького рівня довіри до державних інституцій саме на громадянське суспільство громадяни покладають сподівання щодо необхідних зрушень у суспільстві.

Водночас, як свідчать результати моніторингових соціологічних досліджень, позитивне ставлення до громадянського суспільства не трансформується у власну громадянську активність громадян.

Попри піднесення масової активності під час подій Революції Гідності, у яких, за даними опитувань, брали участь 15–18 % населення, далі активність повернулася до вже стандартних показників (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Динаміка відповідей населення України на запитання «Чи можете Ви сказати, що Ви залучені до активної громадської діяльності?» (%)

Варіанти відповідей	Травень 2013	Грудень 2017	Травень 2018	Грудень 2018	Серпень 2019
Так	8,1	6,6	7,4	9,8	7,5
Ні	85,2	87,1	88,0	83,4	88,6
Важко відповісти	6,7	6,2	4,6	6,8	3,9

Як свідчать наведені у таблиці дані, загалом відсоток тих, хто вважає себе активним, залишається стабільним. Очевидно, зростання в суспільстві активності відбувається за рахунок активізації активістів і волонтерів, а не масового залучення громадян до громадської діяльності. Щодо регіональних відмінностей, то вже стабільно найбільш активні громадяни у Західному регіоні, де 13 % громадян вважають себе долученими до активної громадської діяльності, у Центральному регіоні – 7,5 %, Східному – 7 %, а у Південному найменше – лише 4 %. Здавалося б, молодь, повна сил та енергії, має бути більш активною, але ні – майже в усіх вікових категоріях відсоток долучених до активної громадської діяльності майже однаковий – 8–9 %, за винятком найстарших, віком старше 60 років, де, природно, цей відсоток менший – 4,5 %.

В опитуванні ставилося запитання – а чому громадяни не беруть участі у діяльності громадських організацій? Як на основну причину своєї неучасті у 2019 році громадяни посилаються на те, що подібна діяльність їх узагалі не цікавить: на це вказали 38,5 % – істотно більше, ніж у 2018 році (22 %) та 2013-му (23 %). Решта причин важить значно менше, особливо порівняно з попередніми роками, коли більше посилалися на відсутність часу (27 % у 2018 р. і 23 % у 2013-му). Причому у 2019 році стало помітно менше тих, хто не знає, як можна долучитися до участі у діяльності громадських організацій – 13 %, тоді як у 2018 році на це вказували 16 %, а у 2013-му – 21 % (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Якщо Ви не берете участі у діяльності громадських організацій,
то чому? Оберіть дві основні причини» (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Травень 2013</i>	<i>Травень 2018</i>	<i>Серпень 2019</i>
Мене взагалі не цікавить така діяльність	22,7	22,1	38,5
Я вважаю, що моя участь нічого не змінить	23,3	23,0	16,4
Я не знаю, як це реально зробити, мені ніхто цього не пропонував	21,2	16,0	13,2
У мене немає часу на таку безоплатну роботу	23,0	27,7	17,0
Я боюся переслідувань з боку влади	2,9	2,9	0,8
Інше	4,0	2,9	3,3
Я беру участь у діяльності громадських організацій	7,4	8,7	7,8
Важко відповісти	8,2	13,2	13,5

Результати опитування засвідчують різке падіння інтересу громадян до участі в діяльності громадських організацій – якщо в попередні роки опитувань – 2018-го і навіть 2013-го не відчували такого інтересу 22 %, то у 2019 році, після виборів – уже 38 %. Вочевидь, це пов'язано з новими очікуваннями громадян, які вони покладають уже на новообрану владу.

Радикальні зміни, що відбулися в українському суспільстві у результаті президентських і парламентських виборів, істотно змінили політичний ландшафт. Уперше за всю історію виборів новообраний президент отримав у другому турі 73 % і став переможцем майже в усіх областях (за винятком Львівської), в усіх вікових та освітніх групах. Уперше за всю історію незалежної України політична партія (по суті, новоутворена) отримала монополю більшість у Верховній Раді та монополю сформувала уряд.

Нарешті, уперше новообраний президент мав довіру 70 % і тримає її майже півроку. І вперше позитивний баланс довіри має і новообрана Верховна Рада, і новопризначений уряд.

Як ці зміни відбилися на ставленні громадян до громадянського суспільства? На перший погляд довіра до громадських організацій не зменшилася та, як і раніше, громадяни вважають, що громадські організації потрібні й що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства.

Але якщо раніше при втраті довіри до всіх державних інституцій (за винятком армії) громадяни покладали свої надії на недержавні інституції – волонтерів, громадські організації, медіа, наших західних партнерів, то після виборів всі сподівання зосереджені насамперед на президенті, його більшості у Верховній Раді та створеному ним уряді. Показовими є зміни у відповіді на запитання, кого громадяни убачають рушієм змін у суспільстві (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Динаміка відповідей населення України на запитання «На кого Ви покладаете головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ?» (не більше п'яти відповідей) (%)

	Травень 2018	Червень 2019	Серпень 2019
Президент Петро Порошенко	24,1	–	–
Президент Володимир Зеленський	–	61,5	65,6
Більшість у Верховній Раді (2014–2019)	9,5	–	–
Новобрана Верховна Рада	–	45,8	43,4
Уряд (2014–2019)	31,4	–	–
Майбутній уряд	–	42,5	35,5
Громадські організації, волонтери	24,7	21,5	8,7
Населення	24,9	23,9	17,4
Країни Заходу	24,7	7,3	5,9
Влада на місцях	10,7	16,9	12,0
Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	24,2	6,8	2,5
Вчені	15,2	11,4	2,1
Олігархи	6,4	3,2	0,7
Бюрократія, чиновники	3,0	0,9	0,4
Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	2,9	8,0	2,7
Росія	0,6	0,3	0,3
Інші	1,4	1,8	1,1
Важко сказати	14,9	5,7	10,7

Як бачимо, після виборів сподівання людей сконцентрувалися виключно на президенті, новобраній владі та уряді, який на час проведення опитування навіть ще не був призначений. І різко втратили у вазі як можливі рушії реформ громадські організації та волонтери, країни Заходу, Міжнародний валютний фонд та Світовий банк і навіть учені. Патерналізм набув свого класичного вигляду – сподівань, що усе потрібне зробить новообрана та новопризначена влада.

Чому ми говоримо про патерналізм? Тому що сподівання громадян не підкріплені готовністю до власної участі, до власної активності. Так, у серпні 2019 року різко зменшилась кількість громадян, які протягом року займалися безоплатною роботою задля суспільних потреб – до рівня 2012 року (табл. 2.17).

У серпневому опитуванні 2019 року було також запитання, за яких умов люди були б готові взяти участь у роботі громадських об'єднань. Так от, порівняно з опитуванням, проведеним у травні 2018 року, істотно збільшився відсоток громадян, які взагалі не збираються брати участі в роботі громадських організацій – з 36 % до 51 %.

Також у 2019 році різко зменшився відсоток громадян, які надавали благодійну допомогу людям чи громадським організаціям – до рівня, що був до Майдану та Революції Гідності (табл. 2.18).

Таблиця 2.17

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи займались Ви волонтерською діяльністю
(безоплатною роботою задля суспільних потреб) протягом року?» (%)

	Грудень 2012	Листопад 2015	Грудень 2016	Грудень 2017	Грудень 2018	Серпень 2019
Так	10,2	13,0	14,0	12,3	18,3	9,3
Ні	87,9	86,8	85,9	87,4	81,4	90,7
Не відповіли	1,9	0,2	0,1	0,3	0,2	0,0

Таблиця 2.18

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи надавали Ви протягом останнього року якусь благодійну грошову
або матеріальну допомогу (наприклад, одяг чи їжу) людям
чи громадським організаціям, які вирішують певні проблеми?» (%)

	Грудень 2012	Листопад 2015	Грудень 2016	Грудень 2017	Грудень 2018	Серпень 2019
Так	28,9	47,0	41,6	41,4	38,5	25,1
Ні	70,7	52,4	58,1	58,5	60,9	74,9
Не відповіли	0,4	0,1	0,3	0,1	0,6	0,0

Цілком імовірно, що це пов'язано зі сподіваннями, що всі проблеми здатна вирішити нова влада, і вже немає потреби турбуватися про соціальні потреби пересічним громадянам.

Отже, констатуємо, що період визнання суспільством вирішальної ролі громадянського суспільства як авангарду перетворень, цілком можливо, завершився. Колишня влада, яка не користувалася довірою громадян, так чи інакше рахувалася з громадськими активістами – або співпрацюючи, або імітуючи співпрацю, або репресуючи, особливо антикорупційних розслідувачів.

Наразі, коли громадяни саме в новобраній владі убачають головного рушія змін, виникає проблема пошуку громадянським суспільством свого місця в здійсненні необхідних перетворень та реформ. Очевидно, що єдиним раціональним шляхом була б максимальна співпраця влади передусім з організованим громадянським суспільством, яке, своєю чергою, залучало б до громадської активності пересічних громадян.

А щоб ці процеси були ефективними, потрібні наукові дослідження взаємовідносин у трикутнику влада – активне громадянське суспільство (громадські організації, волонтери) – українське суспільство, виявлення тих мотивацій, які могли б стимулювати активність громадян, з одного боку, та потребу влади у співпраці з громадським сектором – з другого.

2.4. Громадянські практики в Україні: способи реалізації та поширеність у суспільстві

У перехідних суспільствах участю у громадських організаціях охоплена невелика частка населення, натомість доволі поширеною є громадсько-політична активність різного змісту та тривалості. Це пов'язано з тим, що інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на першій план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та часу. Саме у країнах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, ці дії переважно зосереджені у громадсько-політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір. Тому вивчення поширеності громадянської поведінки та типів її реалізації є важливим для відстеження перспектив становлення громадянського суспільства.

Попередні дослідження вказують на те, що громадянське суспільство у перехідних країнах формується через складну конфігурацію демократичних цінностей і громадянських практик як сукупності *відтворюваних, постійних та усталених дій*, які є втіленням прагнень активної частини населення здійснювати демократичні перетворення та бути їхньою соціальною основою [Резнік, 2011]. Йдеться як про політичну участь, так і про неполітичні типи поведінки, які можуть бути ефективними в публічному просторі. Власне, практика відрізняється від активності, участі чи просто поведінки тим, що активність, участь чи поведінка можуть бути випадковими, часто зумовленими зовнішніми чинниками, натомість практика – це тривала поведінка, яка в силу своєї відтворюваності зумовлюється переважно внутрішніми чинниками.

Оскільки структура і форми громадянських практик зумовлені специфікою перехідних суспільств, де утвердження демократії часто здійснюється через масові протести, для операціонального визначення було використано розроблену Н. Паніною методику вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП) [Головаха, Панина, 1999]. Водночас наявний перелік методики було доповнено деякими іншими формами конвенціональної та неконвенціональної поведінки, що використовуються у більшості світових досліджень.

Емпіричною базою аналізу стали результати здійснюваних Інститутом соціології НАН України чотирьох загальнонаціональних репрезентативних опитувань «Громадська думка в Україні 2006», «Гро-

мадська думка в Україні – 2007», «Громадська думка в Україні – 2009» та моніторингового дослідження за 2013 рік, до програми яких були включені авторські запитання. Отже, результати чотирьох обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик за мірою протестного потенціалу в роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?» (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	2006	2007	2009	2013
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	12,5
Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	2,6
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3	2,6
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7	4,1
Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–
Брав участь у роботі громадських організацій	-	2,9	2,4	3,1
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,7
Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4	3,1
Не купував певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	2,9
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	2,8
Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,2
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,5
Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,2
Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	–
Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	–
Інше	0,7	0,7	0,1	0,2
У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7	80,0
Громадянські практики загалом	35,3	20,1	16,3	20,0

Примітка. Сума відсотків перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

У цей період політичного розвитку серед населення України найбільш поширеними були практики, які пов'язані з політичними дискусіями та виборчими кампаніями. Політичні дискусії з найближчим оточенням стали найпростішим способом донести свою думку, оскільки соціальна взаємодія з цією категорією людей передбачає загалом адекватні реакції співрозмовника і слугує своєрідним первинним майданчиком для «відточення» власних громадянських здібностей. Парламентські вибори 2006 року певною мірою продовжили змагання політичних сил після Помаранчевої революції і відтворювали попередні методи агітації. Однак уже наступного, 2007 року політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не була вже такою масовою. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів істотно знизилася – майже удвічі. Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконування інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 році дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 рік засвідчили невелике зростання майже по всіх позиціях конвенціональних форм громадянських практик. Загалом структура розподілу участі у громадсько-політичних заходах зберігалася протягом усього періоду спостережень.

Показово, що напередодні подій Євромайдану знижувався рівень практик протестного характеру. Це пов'язано з тим, що існують відмінності між мотивацією участі у масових протестах та локальних протестах. Участь у локальних протестах пов'язана насамперед з депривацією та відновленням економічної та соціальної справедливості. Йдеться про короткострокові акції, мотив долучення до яких має переважно раціональне підґрунтя: учасники локальних протестів структуруються переважно за групами інтересів.

Аналіз мотиваційних механізмів участі у масових протестах в Україні засвідчив, що емоційні настрої напередодні таких акцій набувають екзистенціональних форм: йдеться про страх і загрози майбутньому життю, переживання безвиході. Моральні мотиви набувають рис делегітимації: існування чинної ситуації не вписується у картину ціннісної системи індивіда, коли моральна нестерпність зумовлює індивіда на соціальні взаємодії, які є нетиповими у звичайній ситуації. У рамках цієї системи простежується солідаризація на ідеологічній основі (наприклад, політичний і геополітичний вибір). І найхарактерніше, до цих мотивів додається чіткий ідентифікаційний мотив, коли приєднання до протестувальників мотивоване тим, що вони – «свої», а їхні опоненти – «чужі» [Резнік, 2017].

Якщо представлена методика вивчення громадянських практик була зосереджена на мірі дестабілізаційності протестного потенціалу, то при підготовці нового показника основний акцент був зроблений на зміст громадянського активізму. Зокрема, серед варіантів відповідей був запропонований перелік громадсько-політичних заходів, які за змістом на момент опитування (2019 р.) були актуальними та відображали різні типи активізму. Послідовність варіантів у анкеті була представлена для респондента за мірою складності кожної дії. Таким чином, використання показника участі у громадсько-політичних заходах передбачало номінальну ознаку з переліком необхідних відповідей для охоплення різних варіантів активізму. Було сформульоване запитання для анкети «*У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?*» (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

**Відповіді населення України на запитання
«У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?», 2019 р. (%)**

<i>Громадсько-політичні заходи</i>	N	%
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	410	22,8
Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах	226	12,5
Носив символіку політичного характеру	68	3,8
Не купував певні товари з політичних міркувань	201	11,2
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	143	7,9
Брав участь у доброчинних акціях	140	7,8
Збирав підписи під колективними зверненнями, у тому числі в Інтернеті	66	3,7
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	49	2,7
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	58	3,2
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	59	3,3
Брав участь у протестних акціях	36	2,0
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	69	3,8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	70	3,9
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО (ООС), підтримкою переселенців	46	2,6
Інше	1	0,1
У жодному із таких заходів участі не брав	1064	59,1

Примітка. Сума відсотків перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Найбільш поширеними є дискусійні практики громадянського активізму, адже ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, тим більше в соціальних мережах, не потребує особливих організаційних чи психологічних зусиль, як, наприклад, збір підписів чи звернення до органів влади. Крім цього, тут великий вплив мали дві виборчі кампанії 2019 року, коли загострення політичних пристрастей призвело до поширення політичних дискусій до максимальних значень – 22,8 % населення. Подібна ситуація була зафіксована у далекому 2006 році, коли виборча парламентська кампанія вплинула на поширеність такого роду практик. Поряд з цим відтоді відбулися технологічні зміни й з'явилися нові можливості для дискусійних практик, а саме застосування Інтернет-технологій, які здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних та активних громадян, нівелюючи традиційну нерівність.

Дещо меншої поширеності набули громадянські практики, пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань, перерахування грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям, участь у добродійних акціях є доволі індивідуалізованими практиками, які не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль. Такі дії, як т. зв. етичне споживання чи перерахування грошей, потребують певних фінансових витрат у житті людини, однак забирають менше часу та зусиль на відміну від участі в організаційній чи колективній роботі.

Водночас такі дії вимагають певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такі люди здійснюють споживчий вибір навіть всупереч раціональній вигоді щодо придбання дешевшого, але «неприйняттого» з політичної точки зору товару. Можна припустити, що фінансова допомога волонтерам і благодійним організаціям також певною мірою передбачає, що донори уникають клопотів організаційної роботи і таким чином делегують свою волю «професіоналам». Зрозуміло, що така класифікація громадянського активізму за складністю дії певною мірою є умовною, оскільки деякі дії можуть вимагати різних зусиль з різних причин: заможній людині легше перерахувати гроші, ніж злиденній, натомість молодій людині легше захопитися вуличними акціями, ніж літній.

Значно менше українських громадян залучені в заходи, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збір підписів чи звернення до офіційних установ, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил потребує організаційних навичок. А вже громадська робота, волонтерський рух, створення ОСББ чи участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій обов'язково, крім організаційних навичок,

передбачає й групову взаємодію. Мізерна поширеність громадянських практик такого гатунку показує тенденцію, що чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менше вони поширені в українському суспільстві.

Виявлення диференціації за поширеністю в суспільстві громадянських практик за індивідуальними, колективними чи організаційними зусиллями, їхнього політичного або неполітичного змісту дало змогу висунути припущення про існування спорідненості певних типів громадянських практик. Реалізація узагальнення взаємозалежних ознак різних типів практик відбулася шляхом експлораторного факторного аналізу, а саме використання *методу головних компонент*. Цей метод дає змогу визначити сукупності ознак із подібним характером змінювання у разі переходу від одного об'єкта до іншого в перебігу класифікації типів активності за змістом. Раніше таким чином вдалося констатувати певну структурування громадянських практик в українському суспільстві за мірою протестного потенціалу. Зокрема, за допомогою факторного аналізу з переліку участі громадсько-політичних заходів були виокремлені такі сукупності ознак, як «політичне контактування», «радикальний протест», «громадянська непокора» та «економічний бойкот» [Резнік, 2011: с. 240–253].

Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованого в обстеженні 2019 року переліку громадсько-політичних заходів (крім відповідей «інше» та «у жодному із таких заходів участі не брав») дав змогу об'єднати різні вияви громадянських практик населення України (*табл. 2.21*). Критерій адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна дорівнює 0,793, що свідчить загалом про прийнятну адекватність цієї величини в контексті застосування факторного аналізу до вибірки. П'ятифакторна модель уможливила опис 50,4 % дисперсії результувальної ознаки.

Після проведення факторного аналізу структура участі у громадсько-політичних заходах нараховує такі типи громадянського активізму. Перший фактор об'єднує дії, які потребують організаційних і часто колективних зусиль для реалізації своїх інтересів у взаємодії з владними та політичними інститутами. Цей узагальнений тип активізму можна умовно позначити як «*громадсько-політичні практики*». Другий фактор об'єднує заходи, участь у яких можлива без організаційних чи колективних зусиль, однак потребує фінансово-економічних дій. Тому їх можна визначити як «*економіко-політичні практики*». У третьому факторі зосереджені індивідуалізовані дії, які можливі без організаційних чи колективних зусиль шляхом вербальної та візуальної комунікації, – «*вербально-демонстративні практики*». У четвертий

**Факторний аналіз участі населення України
у громадсько-політичних заходах, 2019 р.**

Громадсько- політичні заходи	Фактори				
	1	2	3	4	5
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	0,661				
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	0,569				
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО (ООС), підтримкою переселенців	0,562				
Збирав підписи під колективними зверненнями, у тому числі в Інтернеті	0,532				
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	0,468				
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям		0,634			
Не купував певні товари з політичних міркувань		0,632			
Брав участь у добродійних акціях		0,606			
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів			0,718		
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах			0,666		
Брав участь у протестних акціях				0,818	
Носив символіку політичного характеру			0,404	0,484	
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)					0,797
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами					0,544

Примітка. Аналіз головних компонентів; метод обертання: Varimax з нормалізацією Кайзера; перераховані лише ті факторні навантаження, які перевищують 0,4.

фактор, крім протестних дій, як і у попередньому випадку, також потрапило носіння політичної символіки, тому його можна визначити як «протестно-демонстративні практики». У п'ятому факторі об'єднано участь у створенні/діяльності ОСББ і звернення до влади зі скаргами. Ці заходи можна позначити як «цивільно-локальні практики», оскільки тут є як колективна, так і організаційна форми діяльності, які зосереджені у місці проживання людей, однак мають менш виражений політичний

контекст, оскільки звернення зі скаргою до влади на початковому етапі переважно не має політичного характеру.

Якщо дивитися на ставлення суб'єктів громадянських практик до актуальних проблем сьогодення, то їхні погляди дещо відрізняються від поглядів пасивних громадян. Вони дещо більше, ніж решта, оцінюють політичну ситуацію як напружену, є більш прозахідними (вступ до ЄС і НАТО) і негативніше ставляться до закріплення в Конституції України нейтрального, позаблокового статусу. Крім цього, громадські активісти більшою мірою, ніж пасивне населення, налаштовані на повернення Донбасу на українських умовах.

Отже, в українському суспільстві громадяни здатні обстоювати свої інтереси через дії, які вимагають подібних ресурсів чи вправності та форм взаємодії з політичними інститутами. Найбільш поширеними є вербально-демонстративні практики, які мають суто індивідуалізований характер, не вимагають особливих організаційних чи колективних зусиль і не потребують безпосередньої взаємодії з політичними чи владними інститутами. Подібні індивідуалізовані риси мають економіко-політичні практики, однак вони вимагають фінансових витрат чи вибіркового споживання, тому є менш поширеними в публічному просторі. Ще меншу поширеність мають ті громадянські практики, які потребують організаційних чи колективних зусиль. Ці практики виокремлюються як за конвенціональними формами взаємодії з політичними інститутами – громадсько-політичні та цивільно-локальні практики, так і за неконвенціональними формами – протестно-демонстративні практики.

2.5. Громадянська онлайн активність: динаміка та особливості зростання

Україна сьогодні шаленими темпами рухається в напрямі розвитку дигіталізаційних процесів і розширення використання онлайн можливостей у сучасному суспільно-політичному процесі. Така динаміка включення онлайн можливостей у сучасний громадянський процес зумовлена як широкими можливостями, які надає онлайн простір для розвитку та розширення громадянської активності, так і цілеспрямованим курсом держави на запровадження, формалізацію та розвиток громадянської онлайн-активності та онлайн-взаємодії в рамках реалізації відносин держава – громадянин. Такі ініціативи знаходять своє підтвердження і в законодавчих ініціативах держави – «Держава в смартфоні» та «Держава і Я» (ДіЯ).

Сьогодні постійний розвиток сучасних інтернет-технологій сьогодні детермінує появу нових можливостей реалізації громадянської активності в сучасному дигіталізованому світі та відкриває нові можливості для розвитку і функціонування громадянського суспільства. Поряд з тим можна констатувати, що громадянська онлайн активність – це доволі нове суспільно-політичне явище, на відміну від сталих офлайн форм громадянської активності, що мають багатовікову історію, як розвитку, так і наукового дослідження. Сьогодні спостерігається зростання інтересу, як громадськості, так і наукової спільноти, до висвітлення такої активності. У сучасному дигіталізованому світі Інтернет стає одним з основних ресурсів реалізації сталої інформаційної, комунікаційної, діяльнісної (дієвої) громадянської активності, формуючи усталені сучасні громадянські практики [Бойко, 2018].

Емпіричне дослідження базується на результатах моніторингу громадянської онлайн активності в сучасному українському суспільстві, здійснену в рамках проведення всеукраїнського соціологічного моніторингу, який проводиться Інститутом соціології НАН України.

Загальні тенденції дигіталізації сучасного українського суспільства наочно демонструють такі результати дослідження інформатизаційних процесів у країні, яке проводиться, починаючи з 2002 року (*табл. 2.22*).

Тенденції інтернетизації українського суспільства останніх років засвідчує, що основним трендом розвитку Інтернету в Україні сьогодні стає динамічний процес долучення українців до користування мобільним Інтернетом.

Дослідження засвідчує, що з кожним роком дедалі більше громадян України обирають Інтернет як ефективний засіб реалізації та захисту своїх інтересів. Сьогодні українські громадяни дедалі частіше розглядають Інтернет як новітній канал суспільного впливу на владу. Попри загальну доволі низьку оцінку різних можливостей впливу на владу, Інтернет як

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи користуєтесь Ви Інтернетом?»*(%)**

<i>Варіанти</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80,7	83,0	80,7	74,4	68,2	59,8	47,1	42,7	35,1	29,0	24,1	25,6	21,2	17,5
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13,0	9,1	9,3	10,7	8,8	9,8	8,4	8,3	5,6	6,7	3,7	5,2	2,1	3,9
Користуюся вдома	1,1	2,5	3,4	6,9	13,2	21,4	38,9	44,8	55,6	59,9	65,2	56,7	61,4	56,2
Користуюся на роботі	2,6	3,3	4,0	5,3	10,5	9,5	11,8	10,7	15,7	14,8	21,6	16,1	21,6	19,5
Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1,5	2,9	3,7	3,8	2,8	4,7	2,3	1,9	2,4	3,7	3,7	2,3	6,6	3,7
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19,6	28,6	35,6	48,4
Не відповіли	2,5	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,4	0,3	0,2	–	–	–	–

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас.

імовірний контрольний ресурс суспільства розглядається громадянами частіше, ніж такі ресурси впливу суспільства на владу, як міжнародні організації, політичні партії, суд та правоохоронні органи, громадські організації. Частіше, ніж Інтернет, розглядаються лише такі ресурси впливу громадянського суспільства, як ЗМІ та участь у виборах [Бойко, 2013]. У 2019 році українці визначають Інтернет серед одних із головних джерел отримання «інформації про політичні та економічні події в Україні» (34,5 %). Частіше українці отримують таку інформацію лише з «інформаційно-розважальних телеканалів» (44,3 %). При цьому слід наголосити, що рівень недовіри Інтернету серед українців значно нижчий, ніж «засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)». Так, тією чи іншою мірою Інтернету не довіряють 25,5 % українців, ЗМІ – 43,6 %.

Для аналізу особливостей громадянської онлайн активності українських користувачів Інтернету респондентам поставили запитання

«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?». Аналіз проявів громадянської онлайн активності українців за результатами дослідження 2019 року (табл. 2.23) показав, що мережу переважно використовують задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації, а

Таблиця 2.23

Громадянська онлайн активність українських користувачів мережі Інтернет, 2019 р. (%)

	N=1416
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	42,3
Відстежую новини суспільно-політичного життя	41,6
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	23,1
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	6,3
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	3,1
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	7,4
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	10,8
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	6,1
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	6,6
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	4,7
Отримую електронні державні послуги (е-реєстрація, е-довідка, е-черга тощо)	8,6
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (е-петиції, е-звернення, е-скарги тощо)	9,2
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (е-запити)	4,0
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (е-декларації, е-звіти)	4,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проектів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (е-бюджет, е-тендери, е-закупівлі за системою ProZorro)	5,5
Беру участь у е-тендерах, підтримую або ініціюю проекти бюджету участі онлайн тощо	2,0
Інше	–
Нічого з переліченого не роблю	33,5

Примітка. Сума відсотків перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

також реалізації тієї або іншої громадянсько-політичної неформальної онлайн комунікаційної активності.

Крім цього, відбувається активізація дієвого компонента онлайн комунікації, пов'язаного з використанням мережі задля контактування з владними та громадянськими структурами в рамках реалізації програми е-уряду, отриманням електронних державних е-послуг, у рамках реалізації елементів е-демократії, пов'язаних з контролем за владою, заходами щодо запобігання корупції та реалізації функцій громадянського суспільства онлайн, а також задля підтримки конкретних соціальних заходів, які ініціюють користувачі в мережі Інтернет.

Загалом, дослідження засвідчило, що сьогодні 66,5 % українців, які користуються Інтернетом, тією чи іншою мірою проявляють громадянську онлайн активність. І відповідно, лише 33,5 % українських користувачів не реалізують такої активності при перебуванні в мережі.

Результати моніторингового дослідження засвідчують, що кількість українців, які реалізують громадянську онлайн активність, з кожним роком збільшується. Протягом досліджуваного періоду кількість українців, які реалізують ту чи іншу громадянську онлайн активність, зросла більш як удвічі. Сьогодні вже більше половини дорослого населення України (52,2 %) реалізують громадянську онлайн активність. У 2013 році ця цифра становила 26,6 % від загальної кількості дорослого населення країни.

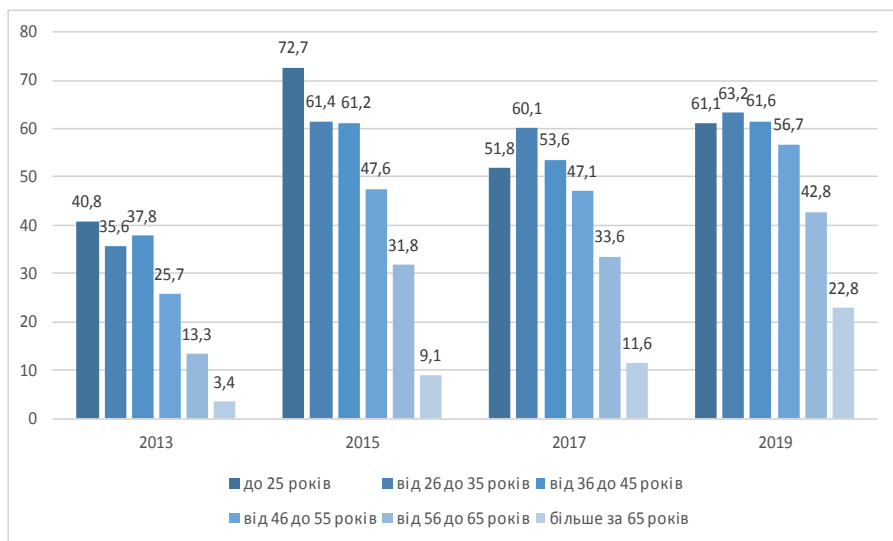

Рис. 2.1. Динаміка громадянської онлайн активності у різних вікових групах (%)

Цікавим виявився аналіз, як змінювались протягом досліджуваного періоду соціально-демографічні характеристики українців, які реалізували ту чи іншу громадянську онлайн активність, упродовж досліджуваного періоду. Розгляд характеристик *групи за статтю* засвідчує, що у 2013 році серед українців, які здійснювали громадянську онлайн активність, переважали чоловіки (31,3 %) проти 22,9 % серед жінок. У 2019 році цей показник практично нівелювався. Сьогодні таку активність у мережі реалізують 53,9 % чоловіків та 50,8 % жінок.

Активно нарощують громадянську онлайн активність представники усіх вікових груп (рис. 2.1).

Причому у старших вікових групах протягом досліджуваного періоду зростання такої активності відбувається потужнішими темпами порівняно з молодшими групами. Це свідчить про активне включення українців старших вікових груп у активне суспільно-громадянське онлайн життя. Проте, незважаючи на потужні зміни, що відбуваються у старших вікових групах (подекуди така активність збільшується втричі), вони все ще залишаються найменш активними віковими групами в онлайн.

Аналіз *поселенських характеристик* громадянської онлайн активності засвідчує поступове підвищення цих показників у всіх типах

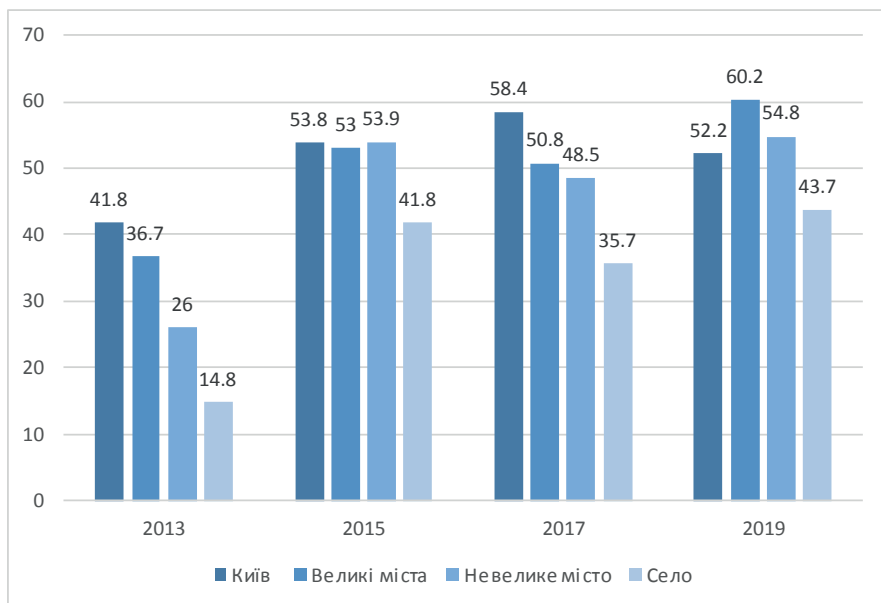

Рис. 2.2. Динаміка громадянської онлайн активності за типом поселення (%)

поселення та зменшення відмінностей між мешканцями міст різної величини (рис. 2.2).

Це демонструє доволі високий відсоток таких респондентів у всіх типах поселення за результатами 2019 року. Сьогодні найменший відсоток такої активності фіксується серед мешканців сільської місцевості (43,7 %), а найбільший серед мешканців великих міст (60,2 %).

Аналіз *освітніх* характеристик демонструє залежність такої активності від освітніх показників і виявляє найбільший відсоток респондентів, які виявляють громадянську активність онлайн серед більш освічених українців, а саме – громадян з повною вищою освітою (спеціалісти, магістри, аспірантура, вчений ступінь) та з неповною вищою освітою (62,7 % та 62 % відповідно). А найменше – серед мешканців України із середньою спеціальною 45,4 % та середньою загальною – 39,4 %.

Дослідження зафіксувало потужне зростання громадянської онлайн активності в усіх регіонах країни. Проте засвідчило й певні *регіональні* особливості такої активності. Причому, аналізуючи регіональну динаміку активностей, ми бачимо, що ситуація в державі 2014–2015 років потужно стимулювала збільшення громадянської онлайн активності в усіх регіонах. Протягом цього періоду така активність зроста майже удвічі. Результати дослідження 2019 року засвідчують найбільшу громадянську онлайн активність серед мешканців Західного регіону (59,5 %) та Сходу (54,4 %). Менш активними була решта регіонів – Центр (49,6 %), Південь (47,1 %), Донбас (48,7 %). Слід також наголосити, що протягом усього досліджуваного періоду Захід займає лідируючі позиції за показниками реалізації громадянської онлайн активності, порівняно з іншими регіонами країни.

Збільшення громадянської онлайн активності за соціально-демографічними показниками є запорукою успішної розбудови сучасного демократичного суспільства. Саме активізація громадянської онлайн активності в усіх соціально-демографічних групах населення країни дасть змогу ефективно впроваджувати ті урядові програми реалізації суспільно-політичних відносин, які держава сьогодні активно переміщує в онлайн простір задля підвищення зручності, ефективності, антикорупційності процедур взаємодії держави та громадянина в рамках розбудови потужної демократичної держави з дієвим та ефективним громадянським сектором.

Розділ III

УСТАНОВКИ НА ГРОМАДСЬКУ АКТИВНІСТЬ ЯК КОМПОНЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ІНДИВІДА

3.1. Вимірювальні властивості шкали громадської активності

Ми розглядаємо політичну культуру як «сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, яка визначає особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу в рамках конкретної політичної системи. Під стійкими формами політичної свідомості розуміються політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від мінливих думок, настроїв, оцінних суджень, які стихійно формуються). Стійкі форми політичної поведінки – це вироблені в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції (стійкі форми участі в певних політичних організаціях, кампаніях, акціях)» [Головаха, 2005: с. 5]. З огляду на це визначення увага нашого аналізу спрямована значною мірою саме на політичну свідомість у тій її частині, яка стосується установок на громадську активність. Для якомога повнішого розгляду цього аспекту політичної культури ми розглянули такі питання:

- 1) специфіка соціологічного вимірювання установок на громадську активність (методологічний вимір);
- 2) вираженість установок на громадську активність серед різних соціально-демографічних груп (онтологічний вимір);
- 3) місце установок на громадську активність серед інших складових політичної культури (аналітико-структурний вимір).

Як емпіричну базу використано результати трьох загальноукраїнських опитувань, проведених у 2006, 2016 та 2018 роках. У кожному з них вибірка є репрезентативною за основними соціально-демографічними параметрами. Кожна з них була побудована на основі стратифікації (регіон і тип населеного пункту) та квотування (стать і вік). Співвідношення чоловіків і жінок у опитуваннях 2006, 2016, 2018 років становить відповідно 44,2 % і 55,8 % (N=1800), 45,2 % і 54,8 % (N=1802), 45,0 % і 55,0 % (N=600). Середній вік респондентів дорівнює відповідно 44,9, 45,4 і 47,0 років. Усі опитування проведені ТОВ «Социс – Центр соціальних та маркетингових досліджень». Опитування

2006 і 2016 років здійснені в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (Інститут соціології НАН України), опитування 2018-го – наукового проекту «Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів» (Інститут соціології НАН України).

Під вимірвальними властивостями соціологічного тесту¹ ми розуміємо особливості його використання в масових опитуваннях. Такі особливості слід розглядати з точки зору показників теоретичної та емпіричної валідності тесту, а також особливостей інтерпретації його результатів. Оскільки шкала громадської активності була розроблена цілком у межах кількісної парадигми [Головаха, 2005: с. 24–34], для оцінки його вимірвальних властивостей звернемося до наших власних ідей щодо відповідної проблематики (прагматичний підхід до соціологічного вимірювання [Дембіцький, 2019: с. 38–52]).

Теоретична валідність методики

Теоретична валідація (досягнення очевидної, змістової та композиційної валідності²) шкали здійснена на основі аксіоматичних тверджень, згідно з якими двома найважливішими вимірами політичної культури індивіда є його ставлення до демократії, а також установки на громадську активність. Останні визначають міру готовності респондента брати участь у реалізації певної мети політичного характеру [Головаха, 2005: с. 24]. З огляду на те, що громадська активність, безперечно, є важливою політичною характеристикою індивідів та їх об'єднань, не викликає сумніву очевидна валідність шкали.

Змістову валідність методики автори забезпечили шляхом формулювання великої кількості тверджень (загалом 50), що охоплюють різноманітні аспекти громадської активності (участь у виборах, потреба у висловлюванні своєї позиції, участь у діяльності громадських організацій, участь у заходах політичного протесту, готовність обстоювати демократичні права і свободи тощо). При цьому одна половина тверджень використовувала формулювання, що фіксують активність громадської позиції, а інша половина – її пасивність.

Що стосується композиційної валідності, то автори не приділили уваги пошуку та відтворенню в індикаторах методики внутрішньої структури явища громадської активності. Для відбору фінальних тверджень зовсім не були використані змістовні міркування. Авторі цілком поклалися на результати статистичних процедур.

¹ Наше валідаційне дослідження [Дембіцький, 2016] дає підстави стверджувати, що шкала громадської активності є соціологічним тестом.

² Докладніше див.: [Дембіцький, 2016: с. 22–31].

Емпірична валідність методики

Враховуючи необхідність перевірки віднесення установок на громадську активність до стійких особистісних властивостей, перш ніж розглядати показники конструктивної та критеріальної валідизації, звернемося до перевірки *факторної валідності*. Останнє здійснене на підставі результатів конфірмаційного факторного аналізу (Confirmatory Factor Analysis – CFA) з використанням методу діагонально зважених найменших квадратів (Diagonally Weighted Least Squares – DWLS). Якість факторних моделей оцінено на підставі таких показників: значення χ^2 -квадрат, величина середньоквадратичної похибки апроксимації (RMSEA), значення порівняльного індексу відповідності (CFI) та індексу Такера – Левіса (TLI). Як прийнятні граничні значення було прийнято: відношення значення χ^2 -квадрат до кількості ступенів свободи (df) менше 5, $RMSEA < 0,07$ й $(CFI, TLI) > 0,95$. Оцінку внутрішньої надійності методик здійснено за допомогою коефіцієнта Альфа Кронбаха. Значення, що перевищують 0,7, розглянуто як прийнятні.

Для аналізу використана мова програмування R, версія 3.4.1 (бібліотеки «lavaan» для CFA, «ltm» для розрахунку коефіцієнтів Альфа Кронбаха). Відповідні результати наведено в *таблицях 3.1 та 3.2*.

Таблиця 3.1

**Результати оцінки надійності та факторної валідності шкали
громадської активності**

Показник	Метод опитування, рік (розмір вибірки)		
	Самозаповнення		CAPI
	2006 ($N = 1793$)	2016 ($N = 1786$)	2018 ($N = 600$)
Альфа Кронбаха ($> 0,70$)	0,704	0,765	0,794
χ^2 -квадрат (DWLS)	83,034	20,124	37,748
df	9	9	9
DWLS / $df (< 5)$	9,2	2,2	4,2
p -value	0,000	0,017	0,000
RMSEA ($< 0,05$)	0,068	0,026	0,073
CFI ($> 0,95$)	0,984	0,999	0,992
TLI ($> 0,95$)	0,973	0,998	0,987

Оцінюючи наведені результати, слід зазначити, що їх важко назвати узгодженими. Якщо дані 2016 року демонструють високу якість факторної моделі, то моделі інших років поступаються їм у всіх аспектах. При цьому результати 2006 року демонструють незадовільні результати в частині відношення величин χ^2 -квадрат до кількості ступенів свободи та величини середньоквадратичної похибки апроксимації, а дані 2018-го – лише в останній частині. Втім, перш ніж зробити висновок щодо факторної валідності шкали, звернемося до розподілу відповідей за її окремими індикаторами (*табл. 3.3*).

Таблиця 3.2

**Сила зв'язку (поліхоричні кореляції) між латентною змінною
та окремими індикаторами шкали, $p < 0,001$**

<i>Індикатор</i>	<i>Рік опитування</i>		
	<i>2006</i>	<i>2016</i>	<i>2018</i>
Мені все одно, яка буде влада, якби не стало гірше	0,459	0,557	0,508
Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя	0,646	0,677	0,685
Я свій вибір давно уже зробив, тому не хочу брати участь у сьогоднішньому політичному житті	0,520	0,679	0,694
Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує	0,730	0,772	0,826
Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить	0,606	0,611	0,758
Будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марним	0,518	0,563	0,664

Таблиця 3.3

**Різниця між згодою і незгодою респондентів
з індикаторами Шкали громадської активності (%)**

<i>№</i>	<i>Індикатори</i>	<i>2006</i>	<i>2016</i>	<i>2018</i>
1	Мені все одно, яка буде влада, якби не стало гірше	-3,8	-12,2	13,7
2	Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя	-25,9	-45,1	-20,0
3	Я свій вибір давно уже зробив, тому не хочу брати участі у сьогоднішньому політичному житті	-6,9	-13,0	12,0
4	Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує	-31,7	-20,8	-9,0
5	Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить	-44,7	-42,1	-19,2
6	Будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марним	-24,9	-51,1	-36,6

Як бачимо, кожен рік має свої особливості щодо відповідей на різні пункти методики. При цьому такі особливості можна пояснити радше соціально-політичними процесами, що відбуваються у країні, ніж сталими особистісними рисами. Наприклад, спостерігається позитивна динаміка за усіма показниками при порівнянні 2016 та 2018 років.

Припускаємо, це пов'язано з передвиборчим періодом та очікуванням відповідних політичних змін. Другим прикладом є показники за четвертим індикатором. Ці позитивні зміни можна проінтерпретувати з точки зору накопичення досвіду протидії владі, яка порушує права громадян, та все меншою готовністю миритися із соціальною несправедливістю. Також з точки зору соціально-політичних змін можна трактувати зміни у відповідях на перший пункт методики. Так, у 2006 році респонденти критичніше ставилися до тих, хто наділений політичною владою, ніж у 2016-му. Це можна пояснити складною ситуацією в країні у 2016 році, коли люди більше переймалися зовнішньою загрозою, а не внутрішніми політичними негараздами. А після стабілізації ситуації (дані 2018 р.) внутрішньополітичне питання стало більш принциповим, що відобразилося у відповідях.

Таким чином, спостерігаємо неоднозначні результати факторної валідації, а також соціально-політичні чинники як суттєвий чинник, що впливає на специфіку відповідей на індикатори методики. Останнє підтверджується і розподілами адитивних значень шкали, які ми можемо спостерігати в різні роки (*рис. 3.1*). У роки відносної стабільності (2006 р.) розподіл значень візуально нагадує нормальний, але у 2016 та 2018 роках форма розподілу значно змінюється, що, як ми вважаємо, пов'язане зі змінами суспільної свідомості.

З огляду на це пропонуємо розглядати як головну причину установок на громадську активність не латентну змінну, а соціальну дійсність, яка визначає їхні особливості. Відповідно, факторна валідація в даному випадку є не стільки засобом перевірки якості інструменту, скільки засобом дослідження його структури. Враховуючи ці міркування, адекватніше говорити про використання індексу громадської активності, а не шкали [Дембіцький, 2019, с. 46–48].

Критеріальна і конструктивна валідність методики була продемонстрована у нашому дослідженні [Дембицкий, 2016]. З метою перевірки критеріальної валідності використано запитання анкети, які потенційно пов'язані з громадською активністю і які стосуються різних аспектів поведінки або статусу респондента, тобто демонструють його об'єктивні характеристики. Відповідний аналіз продемонстрував, що чинниками, які тією чи тією мірою позитивно впливають на установки, пов'язані з громадською активністю, є добре матеріальне становище, висока освіта, відсутність сімейних відносин, а також досвід роботи на керівних посадах і успішної взаємодії з державними структурами. Своєю чергою до очікуваних наслідків прийняття відповідних установок можна віднести інтерес до державних організацій, а також участь у громадській роботі та діяльності громадських і політичних організацій. Водночас факторами, які негативно пов'язані з установками

**Установки на громадську активність
як компонент політичної культури індивіда**

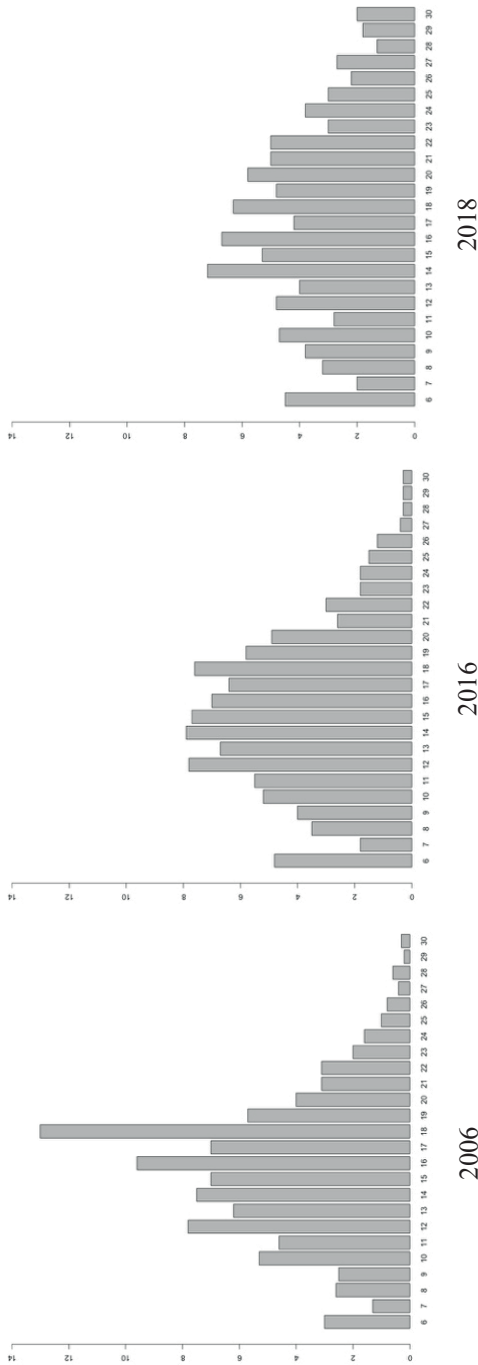

Рис. 3.1. Гістограми розподілів шкали громадської активності

на громадську активність, є різні життєві труднощі, а також низький рівень освіти. Головним наслідком таких установок є менша залученість до діяльності громадських організацій.

Для перевірки конструктивної валідності використано запитання щодо установок, тобто суб'єктивні характеристики респондентів, пов'язані з їхнім ставленням до громадської активності. Крім простих анкетних запитань, також використано результати шкал аномії, соціальної напруженості, соціального цинізму, а також індекс соціального самопочуття (ІСС) [Головаха, 1997]. Було з'ясовано, що індивіда з установками на громадську активність з вищою ймовірністю можна зустріти серед тих, хто хоче розпочати свою справу, готовий узяти участь у мітингах і демонстраціях протесту, має внутрішній локус контролю, низький або середній рівень аномії та соціального цинізму, середній або високий рівень соціальної напруженості та соціального самопочуття, активно включений у нове життя і ринкові відносини, пишається своїм українським громадянством, бажає активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, вірить у можливість змінити несправедливі рішення уряду України або місцевої влади, дуже цікавиться політикою.

Отже, установка на громадську активність є характерною насамперед для осіб, орієнтованих на творчу діяльність, захист своїх законних інтересів і конструктивне ставлення до навколишньої соціальної дійсності. Якщо ж говорити про соціальні групи з мінімальним відсотком громадсько активних індивідів, то для них властива соціальна апатія, відсутність віри в можливість захисту своїх інтересів і неконструктивне ставлення до соціального оточення.

Особливості інтерпретації результатів методики

Враховуючи відсутність спеціальних методичних досліджень, спрямованих на визначення критеріальних рівнів шкали, ми застосовуємо дедуктивну логіку для переходу від її кількісних значень до якісно відмінних категорій. Така логіка передбачає використання внутрішнього змістового наповнення варіантів відповідей на пункти тесту. Оскільки ми вважаємо, що варіанти відповідей позначають різні якісні стани, то можемо запропонувати їх інтерпретацію з використанням вичерпного набору логічних несуперечливих правил категоризації респондентів [Дембіцький, 2019: с. 273].

Для шкали громадської активності ми сформулювали такі правила категоризації: 1) віяло відповідей «цілком згоден/скоріше згоден/важко сказати, згоден чи ні/скоріше не згоден/абсолютно не згоден» задає три основні модальності – згоди, невизначеності та незгоди; 2) шість індикаторів дають можливість респондентові висловити одну

**Установки на громадську активність
як компонент політичної культури індивіда**

з чотирьох базових установок – пасивності (у відповідях переважає згода), амбівалентності (у відповідях рівною мірою присутня і згода, і незгода), активності (у відповідях переважає незгода), невизначеності (у відповідях переважає невизначеність).

Згідно з цими принципами технічна реалізація категоризації полягатиме в перелічуванні всіх можливих комбінацій для шести індикаторів (табл. 3.4). При цьому ми не робили різниці між «цілком згоден» і «скоріше згоден», а також між «цілком не згоден» і «скоріше не згоден».

Таблиця 3.4

Концептуальна типологія СТ ТПК: технічне розв'язання

Пасивність	(1) Згода за чотирма і більше індикаторами; (2) згода за трьома індикаторами і невизначеність, принаймні, за одним із решти
Амбівалентність	(1) Згода за трьома індикаторами і незгода за трьома індикаторами; (2) однакова репрезентованість згоди, незгоди і невизначеності
Активність	(1) Незгода за чотирма і більше індикаторами; (2) незгода за трьома індикаторами і невизначеність, принаймні, за одним із решти
Невизначеність	(1) Невизначеність за чотирма і більше індикаторами; (2) невизначеність за трьома індикаторами і наявність як згоди, так і незгоди серед решти

Слід зазначити, що методика вимірювання установок на громадську активність має переконливе теоретичне підґрунтя, яке, однак, можна було б удосконалити шляхом визначення внутрішньої структури відповідного феномену. Останнє продемонструє як концептуальні особливості фінальних індикаторів, так і обмеження їх застосування. Зважаючи на неузгоджені результати факторної валідації за різними роками, а також міркування, що пов'язані з особливостями розподілу адитивного значення методики та особливостями зміни розподілу відповідей на окремі індикатори методики, далі вестимемо мову саме про індекс.

Поряд з тим методика демонструє прийнятні показники критеріальної та конструктивної валідності, що уможливило її використання для аналізу соціальних процесів у сучасній Україні. Більше того, одне з наших досліджень [Дембицкий, 2016: с. 65–68] демонструє значний потенціал індексу в контексті соціологічного прогнозування. Враховуючи наявність правил категоризації респондентів на основі числових даних індексу, у подальшому аналізі ми звертатимемося до відповідних якісних категорій (громадська пасивність, амбівалентність щодо громадської активності, невизначеність щодо громадської активності, громадська активність).

3.2. Установки на громадську активність у різних соціально-демографічних групах: 2016 та 2018 роки

У цій частині роботи зосередимося на аналізі результатів досліджень 2016 та 2018 років. Передусім це пов'язано з подібністю патерну розподілів індикаторів Індексу установок на громадську активність у відповідні роки. Крім того, соціально-політична ситуація в нашій країні суттєво змінилася з 2006 року, тому логічніше розглядати актуальну ситуацію, що асоціюється з такими новими для України явищами, як відкритість західного кордону, військове протистояння з Російською Федерацією та досвід повалення авторитарної влади. Крім індексу установок на громадську активність, також будуть використані ряд інших питань, що мають відношення до протестної активності та громадських практик.

Установки на громадську активність у 2016 та 2018 роках: порівняльний аналіз

Установки на громадську активність у 2016 році. Спершу розглянемо установки на громадську активність за допомогою класифікатора (табл. 3.5), побудованого на основі усіх шести індикаторів. Згідно з ним 19,7 % вибірки демонструють установки на громадську активність, 6,9 % показують амбівалентні установки, 12,5 % – невизначені, а 60,9 % – установки на громадську пасивність. Очікувано спостерігається регіональна специфіка в цьому питанні (табл. 3.5). Західний і Центральний регіони є доволі схожими між собою. Своєю чергою на Півдні і Сході збільшується ухил у громадську пасивність. Особливо справедливим це є для Східного регіону. Останнє є цілком зрозумілим з огляду на ті руйнівні процеси, що відбувалися в Луганській та Донецькій областях у той період.

Таблиця 3.5

Характер установок на громадську активність у різних регіонах України, 2016 р. (%)

Характер установок	Регіон			
	Західний	Центральний	Південь	Схід
На громадську активність	22,0	23,4	17,1	9,7
Амбівалентні	7,7	8,6	5,6	2,6
Невизначені	15,1	10,7	12,2	14,2
На громадську пасивність	55,2	57,3	65,0	73,5

Якщо поглянути на розподіл різних категорій респондентів лише з Донецької та Луганської областей, то картина стане ще більш виразною. Так, кількість спостережень з установками на громадську активність становитиме лише 5,5 %, з установками на громадську пасивність – 70,9 %, з амбівалентними установками – 3,0 %, з невизначеними установками – 20,6 %. Фактично такі показники вказують на зневіру в громадській активності та значну розгубленість.

Тепер здійснимо ґрунтовний аналіз із одночасним застосуванням більшої кількості соціально-демографічних змінних. При цьому звернемося до двох груп змінних, що характеризують установки на громадську активність. Як демонструють дані таблиці 3.5, респонденти меншою мірою погоджуються з байдужістю до якості влади, небажанням брати участь у сучасному політичному житті та відсутністю сенсу боротися за свої права (індикатори № 1, 3, 4). Водночас вони легше погоджуються з тим, що не сподіваються на вибори, відсутністю можливостей впливу на владу після закінчення виборів, а також необхідності надто великих жертв для змін у політичному житті (індикатори № 2, 5, 6). Таким чином, попри те, що респонденти зовсім не байдужі до того, що відбувається в політичному житті країни, а також готовність до захисту своїх прав, вони мають суттєво обмежену віру в ефективність демократичних інститутів. Така дуальність щодо громадської активності є результируючим ефектом від набутого досвіду під час Помаранчевої та Революції Гідності. У наступному вона закладає суттєвий потенціал громадського спротиву в Україні.

Погляньмо на ці два набори показників у агрегованому вигляді (для цього побудовані окремі індекси³) серед різних демографічних груп – відповідно до статі, вікових груп та регіону проживання⁴, за допомогою діаграми розмахів (рис. 3.2). Як бачимо, показники для першої групи індикаторів є значно більш гетерогенними, ніж для другої. Крім того, якщо прийняти значення, що дорівнює 9 балам як межі, що розділяє установки на громадську пасивність та активність, то стає виразною відмінність між готовністю захищати свої права та ставленням до політичної системи. Втім, така графічна презентація відмінностей не є достатньою. По-перше, через кількість груп, що підлягають

³ Діапазон можливих значень цих індексів може змінюватися від 3 (повна незгода з кожним із тверджень) до 15 (повна згода з кожним із тверджень)

⁴ Щодо питання регіонального ділення, враховуючи значну кількість соціально-демографічних груп, у цій частині аналізу ми спинилися на трьох макрорегіонах: Західному, Центральному та Південно-Східному. Докладніше з особливостями їх виокремлення можна ознайомитися тут: [Дембицкий, 2014].

розгляду (всього 18), їх наповненість є доволі низькою. Так, найбільша група (Центральний регіон, чоловіки середнього віку) містить 161 спостереження, а найменша (Західний регіон, чоловіки молодого віку) – 45 спостережень. По-друге, вираженість установок на громадську активність є близькою в багатьох групах (особливо для другого індексу). Це свідчить про необхідність перевірки відповідних статистичних гіпотез.

Для перевірки загального впливу демографічної належності на установки громадської активності ми використали тест Краскала – Волліса, результати якого свідчать про зв'язок між змінними як у

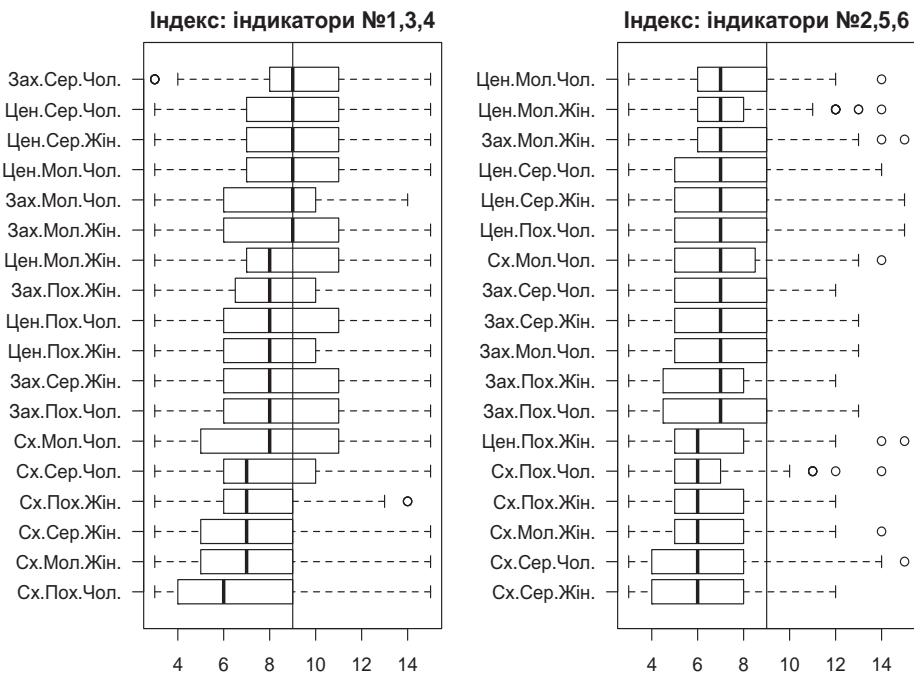

Рис. 3.2. Діаграми розмахів для різних соціально-демографічних груп (вираженість установок на громадську активність), 2016 р.

випадку першого індексу ($\chi^2 = 86.3$, $df = 17$, $p < 0,001$), так і у випадку другого ($\chi^2 = 61.3$, $df = 17$, $p < 0,001$).

З метою апостеріорної перевірки ми використали тест рангових сум Вілкоксона⁵, результати використання якого додатково контролювалися

⁵ У відомій роботі Е. Філда у співавторстві [Field, Miles, & Field, 2012, p. 681–684] рекомендується використовувати метод апостеріорного порівняння, що ґрунтується на ідеї критичної відмінності [Siegel & Castellan, 2012]. Але, як і в більшості методів контролю множинних перевірок статистичних гіпотез, він надто збільшує імовірність прийняття нульової гіпотези у випадках, коли значно зростає кількість гіпотез, які підлягають перевірці. Враховуючи, що для 18 груп кількість можливих

за допомогою методу Бен'яміні – Хокберга⁶, призначеного для коригування результатів множинних перевірок статистичних гіпотез. Для першого індексу кількість статистично значущих порівнянь становить 38, при цьому відхилення істинної нульової гіпотези очікується у 5 % випадків (2 з 38). Що стосується другого індексу, то кількість підтверджених розбіжностей становить 23 за тих же умов (1 з 23).

Враховуючи велику кількість прийнятих альтернативних гіпотез, представлення відповідних пар здійснено за використанням графічних методів, що, на нашу думку, є більш прийнятним з точки зору інтерпретації отриманих результатів. Для побудови відповідних діаграм розсіювання використане багатовимірне шкалювання, вхідними даними якого є симетричні матриці, що фіксують наявність (числове значення дорівнює 1) або відсутність (числове значення дорівнює 0) статистично значущих відмінностей між усіма можливими парами з 18 демографічних груп. Відповідні графічні результати представлені нижче (*рис. 3.3–3.4*).

Перш ніж пояснювати правила інтерпретації, розглянемо, що означають осі діаграм. Для обох діаграм вісь X має відношення до вираженості установок на громадську активність, а вісь Y – до кількості випадків, коли відповідна група демонструвала статистично значущі відмінності. Ліва частина діаграм містить активніші групи, а права – більш пасивні. Своєю чергою верхня частина містить групи, що зрідка або зовсім не відрізняються від інших, а нижня – групи, що значно частіше мають відношення до статистично значущих порівнянь. Кожна група займає певну координату у двовимірному просторі. Якщо кілька демографічних груп належать до тієї самої координати, то вони еквівалентні з точки зору їх статистичного порівняння з іншими групами.

Для того, щоб на основі цих діаграм можна було зробити інтерпретацію, вони поділені на сектори за допомогою суцільних ліній. Одна вертикальна лінія по осі Y проходить через 0 та перетинає координати груп, які взагалі не продемонстрували статистично значущих відмінностей з іншими. На першій діаграмі це молоді чоловіки на Південному Сході (СМЧ) та молоді чоловіки на Заході (ЗМЧ), на другій – молоді чоловіки на Заході (ЗМЧ), похилі чоловіки на Заході (ЗПЧ) та похилі жінки на Заході (ЗПЖ). Своєю чергою для демонстрації статистично значущих відмінностей використані стрілки. Якщо стрілка іде від певної координати до вертикальної лінії, то відповідна демографічна(-і) група(-и) є статистично відмінною(-ими) з усіма групами, що знаходяться ліворуч від цієї лінії. Якщо ж стрілка іде до горизонтальної лінії, то відповідна демографічна(-і) група(-и) є статистично відмінною(-ими) з усіма групами, що знаходяться нижче за цю лінію.

порівнянь становить 153, ми відхилили цей метод через його недостатню потужність.

⁶ Суть даного методу полягає в тому, що замість контролю над груповою імовірністю помилки першого роду виконується контроль над очікуваною часткою хибних відхилень серед усіх відхилених гіпотез [Мастицкий & Шитиков, 2015, с. 263–265].

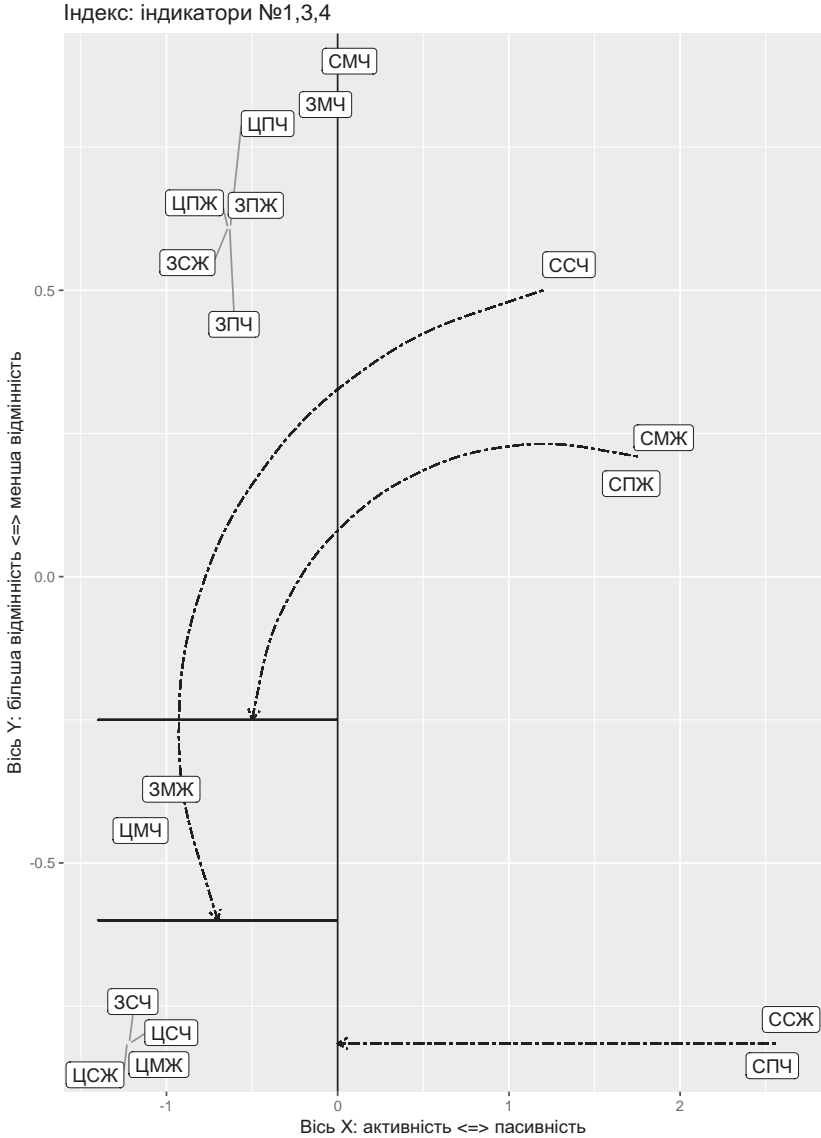

Рис. 3.3. Результати багатовимірного шкалювання на основі результатів парних порівнянь різних демографічних груп (індикатори 1, 3, 4; 2016 р.). Перша літера позначає регіон, друга – вікову групу, третя – стать.

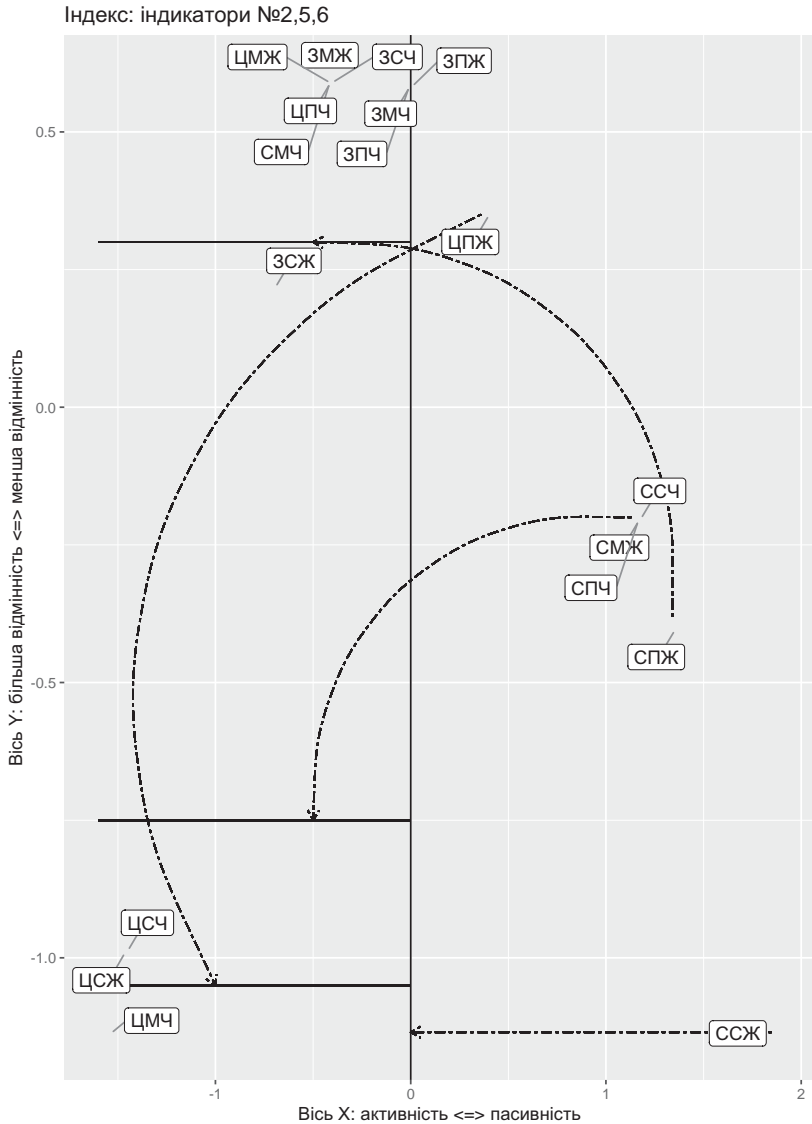

Рис. 3.4. Результати багатовимірного шкалювання на основі результатів парних порівнянь різних демографічних груп (індикатори 2, 5, 6; 2016 р.). Перша літера позначає регіон, друга – вікову групу, третя – стать.

З огляду на розташування груп (до уваги узято обидві діаграми) у 2016 році найпасивнішими з точки зору установок на громадську активність були жінки середнього віку та чоловіки похилого віку на Південному Сході, а найактивнішими – молоді чоловіки, чоловіки середнього віку, молоді жінки, жінки середнього віку в центрі.

Цікавою знахідкою є те, що за результатами порівняння не можна виділити чоловіків чи жінок – обидві групи достатньо рівномірно розподілені серед різних груп з точки зору їх активності. А от про вік такого сказати не можна. Більш активними видаються молоді та респонденти середнього віку, при цьому йдеться про Центральний та Західний регіони. Також складається враження, що загалом більша пасивність респондентів є характерною для респондентів з Південного Сходу.

Установки на громадську активність у 2018 році. Згідно з класифікатором загалом за вибіркою спостерігається 34,8 % респондентів з установками на громадську активність, 8,5 % – з амбівалентними установками, 7,3 % – з невизначеними установками, 49,3 % – з установками на громадську пасивність. При цьому збільшення кількості респондентів з установками на громадську активність фіксується в усіх регіонах України (табл. 3.6). Можливі причини цього будуть розглянуті нижче.

Таблиця 3.6

**Характер установок на громадську активність
у різних регіонах України, 2018 р. (%)**

Характер установок	Регіон			
	Західний	Центральний	Південь	Схід
На громадську активність	38,1	36,5	31,9	22,6
Амбівалентні	9,5	10,0	7,4	3,8
Невизначені	6,1	3,8	24,5	1,9
На громадську пасивність	46,3	49,6	36,2	71,7

Діаграми розмахів демонструють значні зміни в установках різних соціально-демографічних груп у бік більшої громадської активності (рис. 3.5).

Результати перевірки загального впливу демографічної належності на установки щодо громадської активності (тест Краскала – Волліса) свідчать про зв'язок між змінними у випадку першого індексу ($\chi^2 = 46.0$, $df = 17$, $p < 0,001$). Водночас результати для другого індексу не є такими переконливими ($\chi^2 = 25.7$, $df = 17$, $p = 0,08$).

Оскільки розмір вибірки у дослідженні 2018 року становив лише 600 спостережень, у якості граничної величини випадкової помилки для парних порівнянь (тест Краскала – Волліса, контроль за допомогою

**Установки на громадську активність
як компонент політичної культури індивіда**

методу Бен'яміні – Хокберга) ми обрали 0,1. Для першого індексу кількість статистично значущих порівнянь становить 10, а це значить, що відхилення істинної нульової гіпотези очікується в одному випадку. Що стосується другого індексу, то статистично значущих відмінностей не виявлено взагалі. Це означає, що, з одного боку, у 2018 році різні соціально-демографічні групи відрізнялись з точки зору готовності активного обстоювання своїх прав, а з другого – майже однаково оцінювали політичну систему в Україні.

З огляду на графічну презентацію відмінностей для першого індексу (рис. 3.6) можна говорити про громадську пасивність окремих груп з Південного Сходу України. Особливо справедливим такий висновок є для жінок похилого віку (СПЖ).

**Зміни в бік більшої активності:
пояснення та порівняння різних груп**

Чому відбулися такі суттєві зміни у бік посилення установок на громадську активність? Це питання є вельми цікавим у контексті того, що результати дослідження політичної культури (у тому числі й установок на громадську активність) у 2006 році демонструють дещо більшу спрямованість на громадську активність, ніж результати 2016 року. І після

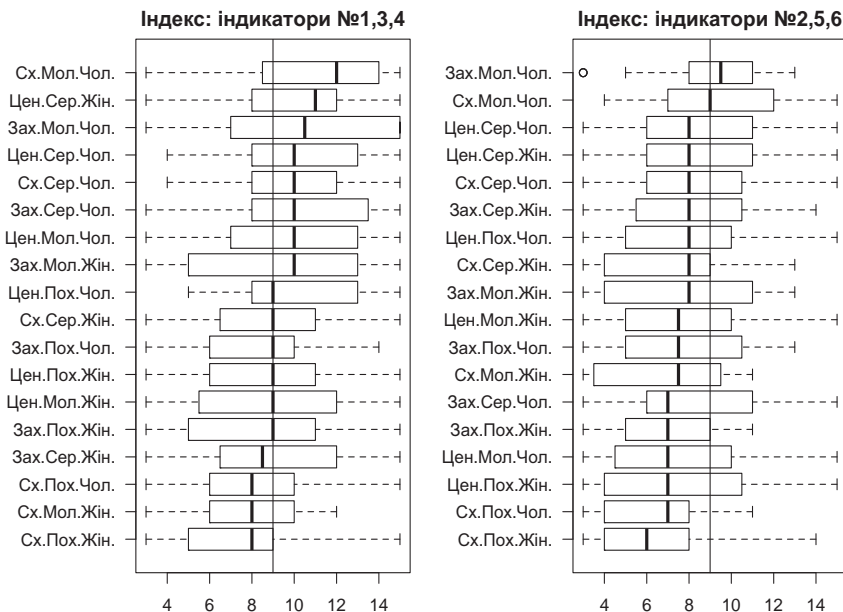

Рис. 3.5. Діаграми розмахів для різних соціально-демографічних груп (вираженість установок на громадську активність), 2018 р.

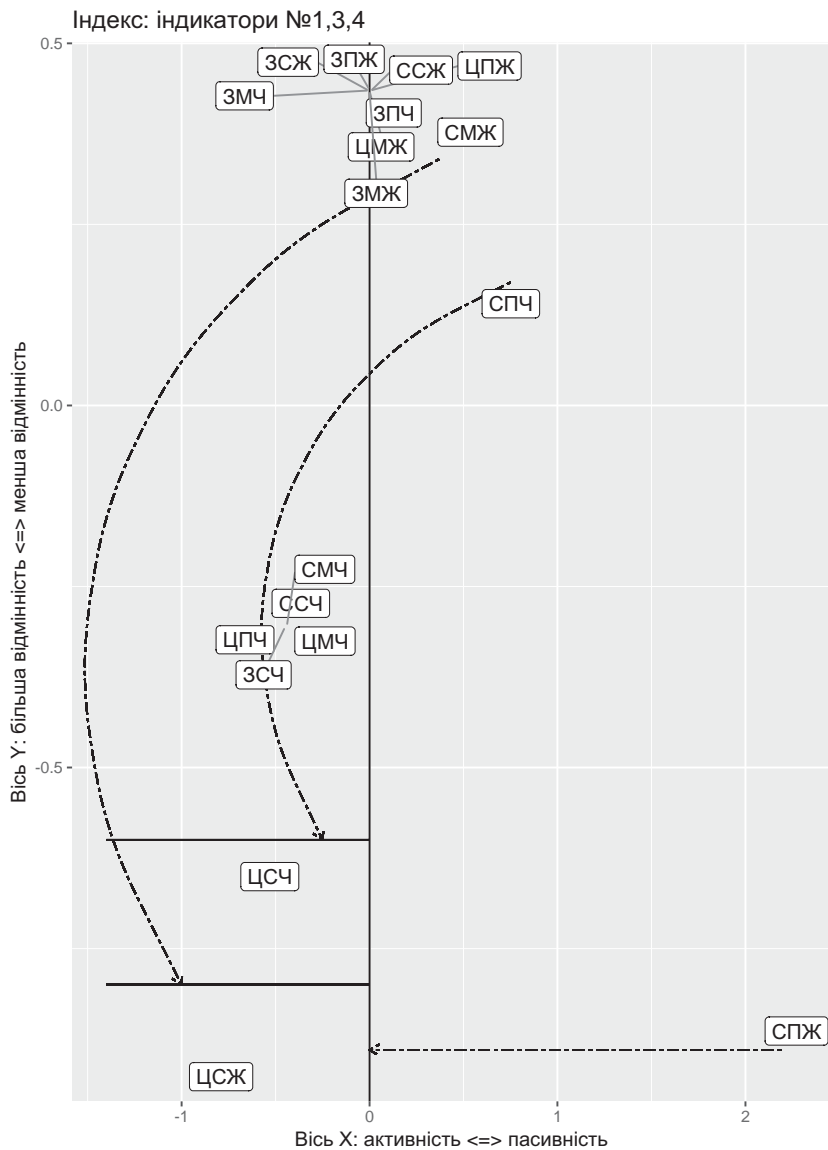

Рис. 3.6. Результати багатовимірного шкалювання на основі результатів парних порівнянь різних демографічних груп (індикатори 1, 3, 4; 2018 р.). Перша літера позначає регіон, друга – вікову групу, третя – стать

цього відбуваються значні зміни всього лише за два роки. Ми бачимо два головних пояснення цього феномену.

По-перше, цілком логічним є припущення про активізацію відповідних настроїв у передвиборчий період. У 2006 році опитування було проведено уже після виборів до Верховної Ради, у 2016-му і взагалі не було ніяких політичних подій такого масштабу. А от у 2018-му опитування проводилося напередодні початку офіційної передвиборчої кампанії. Втім, для підтвердження цієї гіпотези замало емпіричного матеріалу. Цілком можливо, що саме специфічний характер політичної боротьби та очікування населення в кожному конкретному випадку політичних перегонів впливають або не впливають на зміни відповідних установок населення України.

По-друге, такий зсув може пояснити методичний ефект, що його спричиняє метод збору інформації. Так, дані 2006 та 2016 років отримані із використанням самозаповнення анкет. Незважаючи на менші можливості контролю якості польового етапу, цей метод збору інформації створює більш сприятливі умови для висловлення респондентами щирих відповідей. Водночас дані 2018 року отримані з використанням інтерв'ю «face-to-face» (CAPI). Факт особистої бесіди з інтерв'юером міг підштовхнути респондентів до відповідей, що є соціально схвальними (тобто презентації себе як більш активних громадян). Звичайно, таке пояснення також має статус гіпотези, для перевірки необхідно проведення спеціальних методичних інструментів.

Тепер проаналізуємо зміни установок на громадську активність у різних соціально-демографічних групах. Для більшої зручності окремо звернемося до кожного макрорегіону.

На рівні описових статистик (медіани) на Заході відбулося незначне посилення установок на громадську активність майже в усіх групах за обома індексами. Втім, при застосуванні статистичних критеріїв в жодному з порівнянь не зафіксовані статистично значущі відмінності (табл. 3.7).

У Центрі вибіркові дані демонструють позитивні зміни в усіх групах. Статистично значущими з них є лише зміни за першим індексом серед чоловіків похилого віку, чоловіків середнього віку та жінок середнього віку (табл. 3.8).

Найсуттєвіші зміни відбулися на Південному Сході України. Жінки та чоловіки середнього віку, а також молоді чоловіки демонструють статистично значуще посилення установок як за першим, та і за другим індексом (табл. 3.9). На описовому рівні також фіксуються зміни і в інших групах (виняток – жінки похилого віку, другий індекс).

Таблиця 3.7

**Зміни установок на громадську активність
на Заході України, медіани**

<i>Соціально-демографічна група</i>	<i>2016</i>	<i>Зміни</i>	<i>2018</i>	<i>p-value*</i>
Індикатори № 1, 3, 4				
Похилий вік, жінки	8	+1	9	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	8	+1	9	> 0,1
Середній вік, жінки	8	+0,5	8,5	> 0,1
Молодь, жінки	9	+1	10	> 0,1
Середній вік, чоловіки	9	+1	10	> 0,1
Молодь, чоловіки	9	+1,5	10,5	> 0,1
Індикатори № 2, 5, 6				
Похилий вік, жінки	7	0	7	> 0,1
Середній вік, чоловіки	7	0	7	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	7	+0,5	7,5	> 0,1
Середній вік, жінки	7	+1	8	> 0,1
Молодь, жінки	7	+1	8	> 0,1
Молодь, чоловіки	7	+2,5	9,5	> 0,1

* Тест Краскала – Волліса, $p < 0,1$; контроль за допомогою методу Бен'яміні – Хокберга.

Таблиця 3.8

**Зміни установок на громадську активність
у Центрі України, медіани**

<i>Соціально-демографічна група</i>	<i>2016</i>	<i>Зміни</i>	<i>2018</i>	<i>p-value*</i>
Індикатори № 1, 3, 4				
Молодь, жінки	8	+1	9	> 0,1
Похилий вік, жінки	8	+1	9	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	8	+1	9	0,01
Молодь, чоловіки	9	+1	10	> 0,1
Середній вік, чоловіки	9	+1	10	0,03
Середній вік, жінки	9	+2	11	0,01
Індикатори № 2, 5, 6				
Похилий вік, жінки	6	+1	7	> 0,1
Молодь, чоловіки	7	+0	7	> 0,1
Молодь, жінки	7	+0,5	7,5	> 0,1
Середній вік, чоловіки	7	+1	8	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	7	+1	8	> 0,1
Середній вік, жінки	7	+1	8	> 0,1

* Тест Краскала – Волліса, $p < 0,1$; контроль за допомогою методу Бен'яміні – Хокберга

Тепер проаналізуємо ці дані з метою оцінки сформульованих вище гіпотез. Почнемо з припущення, що зміни мають змістове наповнення, яке відображає ті соціальні-політичні процеси, які відбуваються в Україні.

По-перше, спостерігається посилення установок на громадську активність у всіх регіонах України та майже в усіх соціально-демографічних групах. Це стосується як установок щодо готовності обстоювати свої права, так і установок щодо загальної оцінки політичної системи

**Зміни установок на громадську активність
на Південному Сході України, медіани**

<i>Соціально-демографічна група</i>	<i>2016</i>	<i>Зміни</i>	<i>2018</i>	<i>p-value*</i>
Індикатори № 1, 3, 4				
Похилий вік, чоловіки	6	+2	8	> 0,1
Молодь, жінки	7	+1	8	> 0,1
Похилий вік, жінки	7	+1	8	> 0,1
Середній вік, жінки	7	+2	9	0,006
Середній вік, чоловіки	7	+3	10	0,004
Молодь, чоловіки	8	+4	12	0,014
Індикатори № 2, 5, 6				
Похилий вік, жінки	6	0	6	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	6	+1	7	> 0,1
Молодь, жінки	6	+1,5	7,5	> 0,1
Середній вік, чоловіки	6	+2	8	0,05
Середній вік, жінки	6	+2	8	0,09
Молодь, чоловіки	7	+2	9	0,09

* Тест Краскала–Волліса, $p < 0,1$; контроль за допомогою методу Бен'яміні–Хокберга.

України як інструменту необхідних змін. Навіть незважаючи на те, що ці зміни не завжди підтверджуються статистично через порівняно невелику кількість спостережень у даних 2018 року, їх, на нашу думку, слід узяти до уваги. Загалом ці зміни можна пояснити настроями населення напередодні президентських виборів, на які, як показав подальший розвиток ситуації, покладаються суттєві надії.

По-друге, такі зміни є найсильнішими на Південному Сході. Це цілком зрозуміло, оскільки у 2016 році відповідні показники на Південному Сході були найнижчими через ті складні події, які сталися на Донбасі. За два роки ситуація з військовим втручанням перейшла з гострої фази у хронічну, а частина груп адаптувалась до нових умов життя. У цьому контексті потенціал посилення установок на громадську активність серед населення Південного Сходу був найвищим. Частково цей потенціал був реалізований напередодні президентської кампанії 2018 року.

Тепер проаналізуємо гіпотезу щодо методичного ефекту. Передусім необхідно звернути увагу на те, що, незважаючи на загальне посилення установок, величина змін суттєво варіюється в різних соціально-демографічних групах. Тобто, відштовхуючись від методичного ефекту, слід було б визнати, що CAPI-інтерв'ю по-різному посилює ефект соціально схвальних відповідей серед різних категорій респондентів.

Також дуже нетипова ситуація в цьому розрізі спостерігається у Південно-Східному регіоні. Так, величина змін варіюється від 0 (за другим індексом для жінок похилого віку) до 4 (за першим індексом для молодих чоловіків). Загалом характер змін у цьому регіоні значно

відрізняється від відповідних показників на Заході та у Центрі України. Відповідно, в разі методичного ефекту слід говорити про особливості реагування на особисте інтерв'ю також і на Південному Сході. Таким чином, ми схилиємося саме до змістового, а не методичного пояснення змін в установках на громадську активність, яке охоплює як загальний тренд на їх посилення, так і особливості відповідей серед респондентів, що проживають у Південно-Східному регіоні.

Оцінюючи особливості установок на громадську активність в українському суспільстві, а також динаміку їх змін, можна зробити кілька висновків. По-перше, в Україні існує порівняно виразна неоднорідність таких установок у різних соціально-демографічних групах. При цьому цілком виправданим є виокремлення дрібніших груп (стать+вік+регіон), показники яких можуть вказати на важливі особливості в соціально-політичних процесах, що відбуваються. Водночас використання груп більшого обсягу (наприклад, стать+вік) може приховувати важливі аспекти проблеми, що вивчається. По-друге, 2018 рік можна назвати роком нового політичного замовлення напередодні виборів Президента України, а також очікувань того, що таке замовлення буде виконано. Саме з цим ми пов'язуємо суттєве посилення установок на громадську активність. По-третє, слід акцентувати увагу на змінах політичної свідомості мешканців Південного Сходу України, що серед іншого свідчить про позитивні адаптаційні процеси, які відбуваються незважаючи на виснажливий військовий конфлікт на Сході України.

3.3. Місце установок на громадську активність серед інших елементів політичної культури індивіда

Оскільки політична культура складається зі стійких форм політичної свідомості та поведінки, необхідно зазначити ті її компоненти, які охоплені нашим дослідженням. Серед компонентів політичної свідомості ми розглянемо антидемократичні та авторитарні установки, геополітичні орієнтації, протестні настрої та бажання проголосувати на виборах Президента України у 2019 році. Що стосується політичної поведінки, то будуть проаналізовані особливості використання засобів масової інформації, громадсько-політична та протестна активність.

У цій частині ми звернемося лише до результатів опитування лише 2018 року. Це пов'язано з тим, що воно сфокусовано саме на різноманітних аспектах політичної культури, тобто є більш змістовним з точки зору досліджуваної нами проблеми.

Установки на громадську активність у структурі політичної свідомості

Зв'язок з антидемократичними установками. Нами було з'ясовано, що звернення до індикаторів, які фіксують ступінь несприйняття демократії (антидемократичні установки), є більш інформативним, ніж оцінка тверджень щодо її сприйняття [Дембіцький, 2018]. Також було продемонстровано, що об'єктом антидемократичних установок є не «абстрактна демократія», а ситуація з демократією в тих чи тих країнах. Отже, далі ми розглядаємо одні й ті самі антидемократичні судження (табл. 3.10) щодо розвинутих країн і щодо України.

Таблиця 3.10

Антидемократичні судження, соціологічний тест «Типи політичної культури – II»

<i>Індикатор</i>
Демократія надає надто багато свободи багатим людям
Демократичні вибори – це фарс, що не захищає інтереси простих людей
Демократія – це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів
Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей
Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися
Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні

Для оцінки зв'язку з установками на громадську активність використано відповідні адитивні індекси на основі цих індикаторів (варіанти відповідей – від (1) «взагалі незгоден» до (5) «повністю згоден»). Відповідна сила зв'язку (тут і далі використовується коефіцієнт кореляції Пірсона) становить $-0,45$ ($p < 0,001$) для антидемократичних суджень щодо розвинутих країн та $-0,41$ ($p < 0,001$) для антидемократичних суджень стосовно України. Таким чином, скептичне ставлення до демократії пов'язане з пасивною налаштованістю щодо громадської активності.

Однак це загальна картина. Цікаво, як зміниться сила зв'язку, якщо ми звернемося не до загального індексу установок на громадську активність, а до його часткових варіантів⁷ (готовність обстоювати свої права VS загальна оцінка ефективності політичної системи). Так, готовність до захисту своїх прав значно слабше пов'язана з антидемократичними установками, ніж віра в ефективність політичної системи України (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Зв'язок антидемократичних установок з різними складовими установок на громадську активність, r ($p < 0,001$)

<i>Часткові індекси установок на громадську активність</i>	<i>Індекс антидемократичних установок: розвинуті країни</i>	<i>Індекс антидемократичних установок: Україна</i>
Готовність діяти: індикатори № 1, 3, 4	0,35	0,25
Оцінка ефективності: індикатори № 2, 5, 6	0,46	0,49

Отже, ступінь готовності обстоювати свої права загалом слабше пов'язаний з антидемократичними установками, ніж з оцінкою ефективності політичної системи. При цьому відмінності між силою зв'язку є більш виразними у випадку антидемократичних установок щодо України. Це, на нашу думку, підтверджує необхідність звернення саме до індексу антидемократичних установок щодо розвинутих країн для загальної оцінки ставлення до феномену демократії [Дембицкий, 2018: с. 39–40] (спостерігається менший вплив при зверненні до різних змістових частин установок на громадську активність). Водночас індекс антидемократичних установок щодо України є більшою мірою відображенням соціально-політичної ситуації в нашій країні, тому зв'язок з частковими індексами суттєво змінюється порівняно із

⁷Ці варіанти розглянуті в попередньому підрозділі.

**Установки на громадську активність
як компонент політичної культури індивіда**

загальним індексом: готовність діяти є більш незалежним параметром, а оцінка загальної ефективності політичної системи очікувано сильніше пов'язана з антидемократичними установками.

Зв'язок з авторитарними установками. В аналізі авторитарних установок ми спираємося на твердження, що охоплюють шість соціетальних цінностей: стабільність, перспективи, порядок, сила, розвиток, безпека (табл. 3.12). Як і у випадку антидемократичних тверджень, розрахований адитивний індекс, що дає змогу проаналізувати зв'язок з установками на громадську активність. Відповідна сила зв'язку становить $-0,30$ ($p < 0,001$). Отже, надія на сильного лідера помірно пов'язана з установками на громадську пасивність, що цілком очікувано.

Таблиця 3.12

**Авторитарні судження, соціологічний тест
«Типи політичної культури – II»**

<i>Індикатор</i>
Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору
Наявність сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні
Тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві
Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер
Для нормального розвитку країни потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію
Тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дороге всім

Якщо звернутися до часткових індексів, то для першого (індикатори № 1, 3, 4) з них сила зв'язку слабшає ($-0,22$; $p < 0,001$), а для другого (індикатори № 1, 3, 4) дещо зростає ($-0,32$; $p < 0,001$). Таким чином, авторитаризм слабше пов'язаний із готовністю захищати свої права, ніж з оцінкою загальної ефективності політичної системи.

Зв'язок з геополітичними орієнтаціями. Геополітичні орієнтації по відношенню до Європейського Союзу та Російської Федерації оцінено за допомогою соціологічних тестів «EU-geopol» та «RU-geopol» відповідно, які змістовно включають індикатори щодо оцінки історичного впливу (в разі EU-geopol також оцінюється ставлення до відносин з Європейським Союзом на сучасному етапі), близькості відповідних цінностей, пріоритетності міжнародного співробітництва, можливого військового співробітництва, оцінки політики щодо України, довіри офіційним ЗМІ, а також можливого впливу на внутрішньополітичне життя в Україні [Дембіцький, 2018].

Установки на громадську активність пов'язані прямим зв'язком з геополітичними орієнтаціями по відношенню до Європейського

Союзу (0,32; $p < 0,001$) та зворотним з геополітичним орієнтаціями по відношенню до Російської Федерації (-0,21; $p < 0,001$). Припускаємо, що така ситуація пов'язана із ситуацією, в якій опинилися прибічники того чи того геополітичного вектора: проголошення на державному рівні західноєвропейського цивілізаційного вибору стимулює громадську активність його прибічників, а відмова навіть від розгляду східної геополітичної альтернативи створює несприятливий контекст для громадської активності відповідної групи симпатиків.

Слід також зазначити, що зв'язок зі значеннями часткових індексів установок на громадську активність змінюється зовсім несуттєво.

Зв'язок з протестними настроями. Протестні настрої оцінені за допомогою модифікованого варіанта Індексу дестабілізаційного потенціалу, що представляє єдине анкетне запитання, альтернативи якого упорядковані відповідно до різних рівнів протестної активності (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Рівні протестної активності

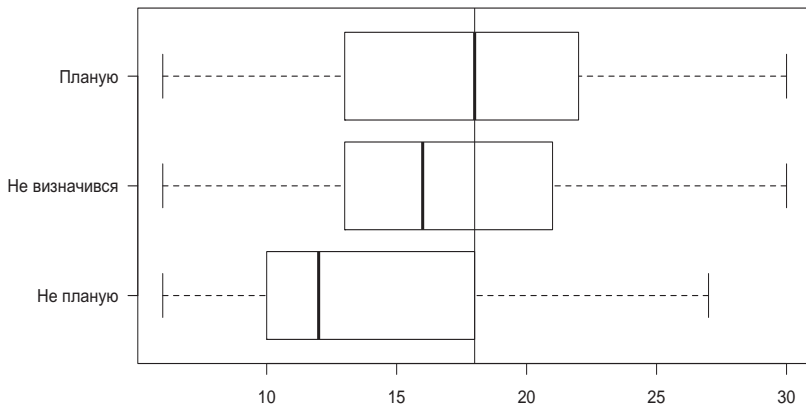
Рівень	Зміст
0	Не бачу жодних заходів і засобів захисту своїх прав від свавілля влади
1	Участь у передвиборчих кампаніях
2	Збирання підписів під колективними петиціями
3	Законні мітинги і демонстрації, погрожування страйком
4	Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади), несанкціоновані мітинги і демонстрації, незаконні страйки, пікетування державних установ
5	Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення
6	Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань

Сила зв'язку між відповідною змінною та установками на громадську активність становить 0,25 ($p < 0,001$)⁸. Звернення до часткових індексів майже не змінює результату. Незважаючи на цілком зрозумілий у даному випадку характер зв'язку, його сила є порівняно невисокою. Отже, протестну активність можна розглядати як додатковий фактор громадської активності.

Зв'язок з бажанням проголосувати на виборах Президента. Цікавими є результати зіставлення установок на громадську активність у групах респондентів, що відрізняються між собою з точки зору бажання узяти участь у голосуванні на виборах Президента у 2019 році (рис. 3.7). Ті, хто планує проголосувати (78,3 % усієї вибірки, медіана індексу установок на громадську активність дорівнює 18), а також ті, хто ще не визначився

⁸ У цьому випадку використаний коефіцієнт кореляції Спірмена.

**Установки на громадську активність
як компонент політичної культури індивіда**

**Рис. 3.7. Діаграми розмахів Індексу установок
на громадську активність залежно від бажання проголосувати
в першому турі виборів Президента України 2019 р.**

(9,5 %, медіана – 16), статистично значуще відрізняються (ймовірність помилки не перевищує 0,001 та 0,01 відповідно) від тих, хто не планує голосувати (12,2 %, медіана – 12). Загалом характер відмінностей є цілком зрозумілим та логічним.

Необхідність ретельної уваги до такого критерію порівняння, як бажання узяти участь у виборах, зумовлена можливістю отримання непрямим шляхом інформації щодо тієї групи генеральної сукупності, яка є важкодосяжною саме через небажання брати участь в опитуваннях. Розглянемо цей аспект докладніше. Як бачимо з розподілу відповідей на запитання про бажання узяти участь у голосуванні, ймовірна явка повинна становити близько 78 %⁹. У дійсності ж явка становила близько 63 %. Ми вважаємо, що така суттєва невідповідність пов'язана не з випадковою, а з систематичною похибкою вибірки, що зумовлена небажанням певної групи брати участь у опитуваннях¹⁰. Припускаємо, що саме в цій групі зосереджено і багато тих, хто не вирізняється бажанням голосувати на виборах. Отже, кількість респондентів у вибірці, що характеризуються більш виразними установками на громадську активність, є дещо більшою порівняно з відповідною пропорцією генеральної сукупності.

⁹ Після першого туру виборів було проведене ще одне опитування. На запитання, чи проголосували респонденти, стверджувальну відповідь дали 80 % опитаних. Отже, можна припустити, що випадкова похибка тут не є значною.

¹⁰ При цьому ми виходимо з того, що такий зсув є характерним не лише для нашого дослідження, а й взагалі для масових опитувань.

Зв'язок з використанням засобів масової інформації. Передусім розглянемо, чи спостерігається мінливість в установках на громадську активність залежно від тих джерел інформації, які використовують респонденти для ознайомлення з політичними новинами (табл. 3.14). У таблиці представлено кілька блоків інформації: відсоток тих, хто використовує те чи те джерело, вираженість установок на громадську активність серед користувачів джерела інформації (ІГА+) та серед тих, хто до нього не звертається (ІГА–), результати статистичного порівняння між користувачами та некористувачами (p-value).

Таблиця 3.14

**Вираженість установок на громадську активність
і джерела інформації, які респонденти використовують
для ознайомлення з політичними новинами**

<i>Джерело</i>	<i>Кількість, %</i>	<i>ІГА+</i>	<i>ІГА–</i>	<i>p-value</i>
Телевізійні канали	68,5	16,9	17,2	> 0,05
Інтернет	60,6	18,1	15,3	< 0,001
Газети	20,8	17,1	17,0	> 0,05
Журнали	8,0	19,3	16,8	0,029
Радіо	15,5	17,1	17,0	> 0,05
Спілкування з оточенням	38,2	17,4	16,7	> 0,05

Як бачимо, збільш вираженими установками на громадську активність пов'язане використання Інтернету та журналів як джерел політичних новин. Розглядаючи Інтернет як джерело політичної інформації, слід зважати на те, що користування ним саме по собі пов'язано з поведінковою активністю – його користувачам відкрита можливість для постійного пошуку та ознайомлення з будь-якою інформацією, що надає можливості для формування власних конфігурацій джерел релевантної інформації. Крім цього, Інтернет є і каналом комунікації з найрізноманітніших питань. У політичній площині – це спілкування як з політичними однодумцями, так і з опонентами. Отже, Інтернет є тим середовищем, яке стимулює установки на громадську активність.

У випадку звернення до журналів ситуація дещо інша. Відповідна категорія друкованих ЗМІ (як і їх електронних версій) передбачає, з одного боку, необхідність додаткових витрат для їх придбання, з другого – можливість отримання більш якісної інформації, що містить найактуальнішу експертну інформацію з політичної проблематики. Не є дивним, що запит на таку інформацію існує саме серед тих, хто орієнтований на активність, а отже, потребує якісних даних для формування своєї позиції та прийняття рішень щодо своїх дій та вчинків.

Водночас використання таких джерел інформації, як телевізійні канали, газети, радіо та спілкування з оточенням не пов'язані з установками на громадську активність. Цілком можливо, що ці традиційні джерела політичної інформації навіть пов'язані з більш пасивними установками. Для перевірки цього припущення порівняємо дві групи – респондентів, які користуються лише телебаченням (близько 32 % вибірки) та респондентів, які користуються як телебаченням, так і мережею Інтернет (близько 36 % вибірки). Середнє значення індексу для першої групи становить 15,5, для другої – 18,1. Зафіксована відмінність є статистично значущою ($p < 0,001$). Як бачимо, для першої групи спостерігається послаблення установок на громадську активність, а для другої – навпаки, посилення.

Зв'язок з громадсько-політичною активністю. Для оцінки громадсько-політичної активності респондентів було запитано, чи брали вони за останні 12 місяців участь у тих чи тих її видах, серед яких:

- переконання друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів;
- обговорення громадських і політичних проблем у соціальних мережах;
 - ношення символіки політичного характеру;
 - відмова від придбання певних товарів з політичних міркувань;
 - перерахування грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям;
 - звернення до офіційних представників влади зі скаргами;
 - участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади;
 - участь у добровільних акціях;
 - збирання підписів під колективними зверненнями, у тому числі в Інтернеті;
- вступ у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил;
 - участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ);
 - участь у роботі громадських організацій;
 - участь у роботі партій, соціальних рухів;
 - волонтерська робота, лікування та забезпечення воїнів АТО, підтримка переселенців або інших вразливих категорій;
 - участь у мітингах, демонстраціях;
 - участь у пікетах підприємств, установ, блокуванні доріг;
 - участь у добровільному патрулюванні вулиць, охороні будівель.

На жаль, для більшості з цих видів активності спостерігається за мало спостережень, що ускладнює статистичний аналіз. З огляду на це далі розглядаємо такий показник, як кількість видів громадсько-політичної активності, в яких узяв участь респондент за останні 12 місяців.

Відповідна змінна розбита на три категорії: у жодному виді, в одному або двох видах, у трьох і більше видах.

Кількість респондентів, які не узяли участь у жодному виді громадсько-політичної активності (0), становить 64,3 %, в одному або двох видах (1–2) – 25,8 %, у трьох і більше видах (3+) – 9,8 %. При цьому спостерігається статистично значущий зв'язок ($\chi^2 = 28,3$, $df = 6$, $p\text{-value} < 0,001$) між громадсько-політичною активністю та відповідними установками (табл. 3.15). Цікавим є те, що кількісне переважання респондентів з установками на громадську активність над респондентами з установками на громадську пасивність спостерігається лише в групі тих, хто узяв участь хоча б у трьох видах громадсько-політичної активності.

Таблиця 3.15

Зв'язок між громадсько-політичною активністю та характером установок на громадську активність

Характер установок	Кількість видів громадсько-політичної активності, в яких узяв участь респондент за останні 12 місяців		
	0	1–2	3+
На громадську пасивність	54,7	41,3	35,6
Невизначений	4,1	14,2	10,2
Амбівалентний	9,6	6,5	6,8
На громадську активність	31,6	38,1	47,5

Відмінність між групами також можна продемонструвати за допомогою діаграми розмахів (рис. 3.8), який наочно свідчить про відмінність між групами. На основі попарного порівняння (тест Вілкоксона, метод Бен'яміні – Хокберга) можна стверджувати відмінності між групою тих, хто не брав ніякої участі в громадсько-політичній діяльності, з одного боку, та рештою груп – з другого ($p\text{-value} < 0,01$). Водночас між двома групами респондентів, які демонструють різний ступінь участі в громадсько-політичному житті, статистично значущі відмінності не зафіксовані. Останнє, на нашу думку, пов'язане з недостатньою наповненістю відповідних категорій.

Зв'язок з протестною активністю. Протестна активність оцінювалася за допомогою запитання щодо участі за останні 12 місяців у:

- протестах, пов'язаних з кричущими фактами корупції в органах влади;
- протестах проти окремих політиків чи їх дій;
- протестах проти рішень місцевої влади чи влади України;
- протестах, пов'язаних із захистом громадянських прав та свобод;
- протестах, пов'язаних з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства;

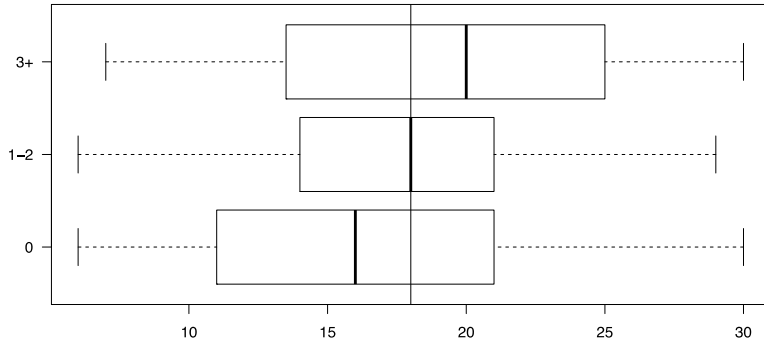

Рис. 3.8. Діаграми розмахів Індексу установок на громадську активність залежно від різного ступеня залученості до громадсько-політичної діяльності за останні 12 місяців

- протестах проти підвищення тарифів на комунальні послуги;
- захисті своїх трудових прав, обстоювання прав на пенсійне забезпечення;
- протидії звільненню з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ;
- протидії недостатньому фінансуванню галузі, в якій працює респондент;
- протидії експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей;
- протидії незаконній забудові, будівельним аферам;
- протестах, пов'язаних з незабезпеченням нормальних умов життя за місцем проживання.

На жаль, з аналізу цих показників не вдалося отримати такі ж чіткі результати, як і у випадку звернення до різних видів громадсько-політичної діяльності. Передусім необхідно вказати на меншу залученість респондентів до протестної активності. Якщо для громадсько-політичної діяльності рівень залученості становив 35,7 %, то для протестів – 20,3 %. Це дещо ускладнює статистичні підрахунки. Так, більшість груп відповідно до того або того виду протесту дуже слабо наповнені.

З точки зору показників описової статистики респонденти, які взяли участь у протестах проти окремих політиків чи їх дій, проти рішень місцевої влади чи влади України, а також у протестах, пов'язаних з незабезпеченням нормальних умов життя за місцем проживання, характеризуються менш вираженими установками на громадську активність, ніж ті, хто в таких заходах участі не брав. Тобто спостерігаються і види протестів, що пов'язані з сильнішими

установками на громадську активність, і види протестів, що пов'язані зі слабшими установками на громадську активність.

Розподіл респондентів на тих, хто взагалі не брав участі у протестах, і тих, хто брав участь хоча б в одному з відповідних видів активності, не дає змоги виявити статистично значущі відмінності з точки зору установок на громадську активність.

На даному етапі аналізу ми лише фіксуємо потребу в подальших наукових пошуках з метою дослідження цього взаємозв'язку, тобто залишаємо це питання у статусі перспективного. Можливе пояснення ми бачимо у причинах, які штовхають людей до протестів. Останні можуть бути викликані як бажанням досягнення перспективних цілей, так і почуттям безвиході з тих чи тих проблем.

Передусім слід зазначити, що усі з розглянутих компонентів політичної свідомості більшою або меншою мірою пов'язані з установками на громадську активність. При цьому для коректної оцінки такого зв'язку слід брати до уваги змістову гетерогенність індикаторів, що описують установки на громадську активність. На нашу думку, ці результати дають підстави для подальшого аналізу більш широкої сукупності взаємозв'язків між різними компонентами політичної свідомості на предмет наявності в українському суспільстві груп, що характеризуються «антидемократичним синдромом». Надалі ми маємо намір спеціально розглянути дане питання.

Що стосується аналізу різних видів політичної поведінки, то ситуація не така однозначна. Якщо користування різними видами ЗМІ та громадсько-політична активність демонструють достатньо зрозумілі патерни установок на громадську активність, то інтенсивність участі у протестних заходах не дає змоги зробити чітких висновків. Останнє вказує на необхідність пошуку та вивчення окремих критеріальних груп, які, незважаючи на їх схожість з точки зору залученості до протестів, різняться рівнем своїх установок на громадську активність. Такі дослідження дадуть змогу перевірити нелінійний характер взаємозв'язку між атитюдами та реальною поведінкою в умовах протестної активності.

Розділ IV

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНИНА: ІДЕНТИЧНІСТЬ, КОМПЕТЕНТНІСТЬ, ЦІННОСТІ, СУБ'ЄКТНІСТЬ

4.1. Від «тотально відчужених» до «громадян»: наявні стани та латентні тенденції громадянської культури в Україні

За 28 років незалежності України як проекту демократичної держави так і не судилося реалізуватися. Незважаючи на формальну наявність основних атрибутів демократичного режиму – конституційно закріплених вільних і справедливих виборів, гарантій дотримання громадянських і політичних прав, незалежних медіа, – якість функціонування цих інституцій не дає підстав говорити про реальну демократію. Експерти визначають *status quo* як «неліберальну/ електоральну/або неповну» демократію, суть якої полягає лише в декларативній прихильності до принципів народовладдя. Водночас у повсякденній практиці громадянських прав і свобод дотримуються лише частково або не дотримуються взагалі, а ефективність демократичних інститутів зводиться до нуля діями корумпованих еліт, які не дотримуються принципу верховенства закону.

Передумови становлення демократичних режимів та їх стійкість належать до кола питань, які найбільш глибоко вивчають у соціальних науках. Більшість теоретиків привертають увагу до того факту, що ймовірність закріплення демократії зростає, якщо рівень соціально-економічного розвитку країни вищий, а соціальна нерівність у ній не надто значна й не сягає драматичного рівня [Липсет, 2012; Пшеворский, 2000; Даль, 2003; Хантігтон, 2003]. Прагнучи розкрити каузальні механізми зв'язку модернізації з демократичним ладом, Р. Інглгардт і К. Вельцель запропонували ідею про принципову значущість культурних факторів у встановленні та стабілізації демократичних інститутів [Инглхардт, Вельцель, 2011]. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя і формує нові практики, сприяючи трансформації базових життєвих цінностей людей і тим самим створюючи умови для формування політичної культури, що живить демократію. Більше того,

на думку авторів, саме ціннісні орієнтації більшості населення задають режим функціонування політичних інститутів, справляючи тиск на еліти й підвищуючи їхню «чутливість». Без сформованого від громадян запиту встановлення ефективної демократії на системному рівні залишиться утопією. Сьогодні дослідження ціннісних трансформацій та їх детермінант утворює найбільш загальну рамку розгляду факторів формування ефективних демократій.

Якими ж є культурні передумови демократії? На переконання Р. Інглгардта і Х. Вельцеля, модернізація задає вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал. Оскільки соціально-економічний розвиток посилює матеріальну, інтелектуальну й соціальну незалежність людей, він породжує в них відчуття життєвої захищеності й автономії. «Зростає відчуття незалежності спонукає людей надавати пріоритетного значення гуманістичним цінностям самовираження, що утверджують емансипацію людини, примат свободи над дисципліною, розмаїття над відповідністю нормі, незалежності над владою» [Инглхардт, Вельцель, 2011: с. 24].

Окрім визнання легітимності демократичного ладу та його інститутів, установлення стійкої та ефективної демократії безпосередньо корелює з постматеріалістичними цінностями (воління свободи й самовираження на протигагу матеріальній стабільності й фізичній захищеності), високою довірою до людей, толерантністю до чужої думки та способу життя, суб'єктивним благополуччям (високою самооцінкою особистого рівня щастя).¹ На основі цих цінностей формується комплементарна громадянська культура, що стимулює формування асоціацій і розширення горизонтальних соціальних зв'язків, надає значущості політичній участі. Щодо останнього йдеться не так про електоральну активність, як про спонтанні й конкретні протиелітні акції.

Той факт, що демократії підтримуються активною участю населення в громадянських справах, високим рівнем поінформованості про актуальні суспільні проблеми і почуттями громадянської відповідальності, здобув своє емпіричне підтвердження ще в 60-х роках минулого століття. Неодмінною умовою ефективного та стійкого функціонування демократичних інститутів дослідники вважають певний тип громадянської культури – сформований у населення комплекс ціннісних орієнтацій та установок щодо спільноти та її членів, які зумовлюють певні режими соціальної взаємодії [Алмонд,

¹ Підстави для таких висновків дають п'ять хвиць емпіричних соціологічних досліджень, здійснюваних під керівництвом Р. Інглгарта в рамках дослідницьких проєктів World Values Survey (WVS) European Values Survey (EVS) з 1981 року в понад 80 країнах.

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

Верба, 2014; Внук-Липинський, 2012; Инглхардт, Вельцель, 2011]. Варто сказати, що йдеться не стільки про політичну культуру як набір диспозицій щодо політичних інститутів, процесів та особистої ролі в «управлінні спільним», скільки про ансамбль неполітичних установок [Наумова, 2015].

Чим же визначається тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів?

1. По-перше, відчуття своєї **компетентності**, яка дає змогу брати участь у суспільних справах. Інтерес до загальних тенденцій суспільного розвитку, увага до політичного життя органічно вбудовуються в систему громадянських обов'язків.

2. По-друге, почуття **відповідальності** за майбутнє спільноти й непорушне переконання в тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення. Це формує установку, яка зобов'язує брати участь у суспільних і політичних процесах [Коэн, Арато, 2003].

3. Почуття **причетності** до справ спільноти й готовність брати участь у колективних проєктах задля загального блага.

Ці риси становлять ядро **високої громадянської культури**, яка ґрунтується на цінностях солідарності, співробітництва, рівності прав, на дотриманні спільно встановлених правил, які поділяються більшістю спільноти [Внук-Липинський, 2012]. Однак, як свідчать численні емпіричні дослідження, найбільше зі зрілою громадянськістю корелюють цінності довіри й толерантності до людей загалом, повага до інших, зокрема меншин, готовність до діалогу та співпраці з тими, хто думає інакше. Патнам вважає [Патнам, 2001], що така комунітаристська орієнтація створює горизонтальні соціальні зв'язки, що не відзначаються інтенсивністю, але радіус яких доволі значний.

Лише на такому ціннісному ґрунті виникають різноманітні добровільні суспільні асоціації, які здатні артикулювати свої інтереси в публічному просторі й ефективно діяти задля досягнення значущих для спільноти цілей. Зрозуміло, що такий тип громадянської культури формується в суспільствах, які мають досвід тривалої діяльності демократичних інститутів і громадянського суспільства в тому числі. «Горизонтальна довіра характерна для егалітарних суспільств із переважанням середнього класу, в рамках яких людей пов'язує система різноманітних форм економічної та громадянської взаємодії» [Инглхардт, Вельцель, 2011: с. 376].

Становлення в Україні громадянської культури, комплементарної до демократичного режиму, є суперечливим і не завжди вкладається в європейські тренди політичної модернізації. Серед факторів, які

визначили характер трансформації громадянства в пострадянський період, можна вирізнити кілька, на нашу думку, найсуттєвіших.

1. Глибоко вкорінений **патерналізм**. Установа, згідно з якою держава має взяти на себе цілковиту відповідальність за якість і рівень життя громадян (забезпечити стабільну зайнятість і доходи, здобуття освіти та ін.), не вимагаючи від них ініціативи й самостійності, виявилась надзвичайно стійкою. Суть не лише в тому, що держава, яка стала на шлях ліберально-демократичних й ринкових реформ, не в стані підтримувати відповідність таким завищеним очікуванням. Патерналізм радянського зразка сформував суспільство «демобілізованих»: відчужених один від одного індивідів, позбавлених соціальної та політичної суб'єктності [Внук-Липинський, 2012].

2. **Інституційна недовіра**. Наявна в пострадянських суспільствах інституціональна система не тільки не забезпечувала гідного існування, а й значною мірою виступала чинником загрози безпеці та добробуту людей. У таких умовах недовіра веде до пасивності, яка, своєю чергою, послаблює і без того нестійку довіру. Ця особливість пострадянських суспільств є чи не найпотужнішою системною перешкодою на шляху формування зрілої громадянської культури. Соціум без системи інституціоналізованої довіри та відповідальності доводиться характеризувати як поза- або домодерний [Гудков, Дубин, Зоркая, 2008]. Віра в ефективність роботи соціальних інститутів – важлива характеристика соціального життя модерних суспільств, яка фіксує універсалістські підстави соціальної взаємодії та соціальної солідарності. У цьому сенсі довіра – вираз свободи індивіда, його самостійності у виборі та підтриманні соціальних зв'язків.

3. **Соціальний капітал: «турбота про «своїх»**. Масова недовіра до соціальних інститутів формує «колективну етику», згідно з якою не існує інших ресурсів виживання, крім солідарності «своїх». Це призводить до фрагментації соціальних зв'язків, формування локальних соціальних кіл (сімейно-родинних, сусідських, робочих та ін.), байдужих щодо соціальної консолідації на макрорівні. Крім того, на думку Е. Внук-Липинського, навіть в умовах лібералізації державних структур та формування громадянського суспільства, артикуляція домагань певних соціальних груп у публічному просторі має партикулярний характер, вони позбавлені бачення загального суспільного блага. Польський соціолог характеризує цей феномен як «аморальний колективізм»: жорстке і безумовне прагнення реалізувати власні групові інтереси, причому за рахунок інтересів інших груп [Внук-Липинський, 2012: с. 213].

4. Тенденції **соціальної ізоляції** підсилювались повним контролем держави за публічною сферою. Громадські організації лише формально вважались добровільними асоціаціями громадян, які вільно обирають

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

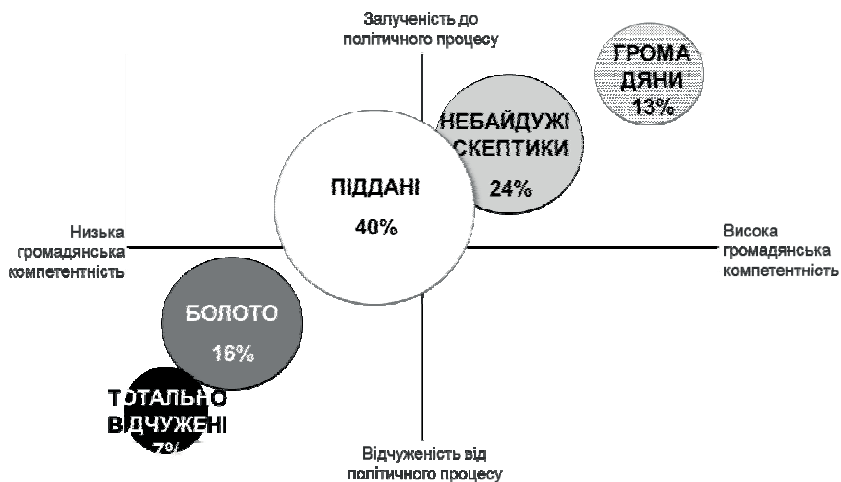
мету і стратегії їх реалізації. Увесь соціальний простір між первинними групами і макросоціальним рівнем контролювався державними інститутами, а будь-який публічний дискурс розгортався в унісон з офіційною ідеологією. За таких умов неможливо було набути досвід вільної громадянської участі, суспільної солідарності й кооперації. Нерозвинутість інститутів громадянського суспільства і, як наслідок, низька громадянська культура стала ще однією причиною невисокого демократичного потенціалу суспільства.

Тип громадянства, який склався в Україні за радянських часів, характеризується підданським режимом участі. Його визначає низька громадянська культура, яка зумовлена перетворенням людей на залежних від держави як патрона клієнтів, які майже повністю ним контролюються.

Як змінювалася громадянська культура українців за роки незалежності? Чи залишаються підданські орієнтації домінуючими серед населення? Яка частка усвідомлює себе автономними і впливовими суб'єктами, яких «надиhaє живе почуття відповідальності перед благом спільноти» [Наумова, 2015: с. 210]?

Можна виокремити п'ять сегментів за типами громадянської культури: «громадяни» (13 %), «небайдужі скептики» (24 %), «піддані» (40 %), «болото» (16 %) та «тотально відчужені» (7 %). Зазначені групи фіксуються на основі когнітивних, нормативних та поведінкових індикаторів громадянськості (рис. 4.1, 4.3).

«Громадяни» мають соціально-політичні орієнтації, які є максимально комплементарними ефективно працюючим демократичним інститутам.

*Рис. 4.1. Сегменти за типом громадянської культури
(За даними моніторингу ІС НАН України, 2018, N=1800)*

Іншими словами, лише 13 % українців мають цінності й установки щодо своєї спільноти та її членів, на яких тримається партиципаційний режим громадянства. Вони впевнені у своїй компетентності, цілком достатній для участі у житті громади, стежать за суспільними і політичними подіями як «на вході», так і «на виході» [Алмонд, Верба, 2014], вважають, що пересічна людина повинна неодмінно бути активним учасником життя своєї спільноти і несе відповідальність за стан справ у своєму місті, селі, громаді (85 %). Представники сегменту когнітивно орієнтовані на владні структури: вважають їх серйозним і впливовим чинником свого повсякденного життя, цікавляться політикою (23 % – значною мірою, 77 % – певною мірою). Важливим елементом культури «громадян» є підтримка різних форм громадського активізму і віра в їх ефективність (94 %). Саме ця категорія є ядром низових соціальних і політичних ініціатив, які змінюють правила гри і, власне, становлять соціальну базу трансформації суспільства в напрямі справжньої демократії.

«Небайдужі скептики» близькі за своїми установками до *громадян*, однак більш пасивні: їхня участь має скоріше декларативний характер. Вони також когнітивно включені в соціальні і політичні процеси, вважають себе компетентними акторами, але рідше допускають здатність колективних протестних дій впливати на рішення влади (40 %). Не маючи досвіду участі у самоорганізації на місцях, не вірять у здатність невеликих альянсів мешканців покращити життя громади на краще. І з огляду на це – рідше відчувають відповідальність за стан справ у своєму місті чи селі (43 %). *«Небайдужі скептики»* поділяють установку, що суттєві зміни в суспільстві можуть бути ініційованими лише «згори», з боку держави.

«Піддані». Українці, яким властивий цей тип громадянської культури, також як і *«небайдужі скептики»* та *«громадяни»*, вважають себе компетентними членами спільноти й орієнтовані на суспільні та політичні інституції (слідкують за тенденціями, вважають, що державні організації впливають на їхнє життя). Однак їх участь у суспільних процесах зводиться лише до електоральних форм і не передбачає використання власного впливу. *«Підданий»* не створює правила, він діє, коли загальна політика вже розроблена, а його компетентність – це здебільшого обізнаність у своїх правах та умовах дії вже існуючих норм, ніж питання участі в їх створенні. Людина, яка демонструє підданський режим громадянства – це пасивний бенефіціарій або жертва рутинних владних практик. Закон є те, чому вона кориться, а не те, що допомагає формувати. Підданий не має уявлення як залучитися до формування рішень і не прагне цього, не вважає громадський активізм необхідним, не вірить в ефективність колективної дії (73 %).

«**Болото**» об'єднує байдужих. Вони не цікавляться подіями суспільного життя, політично безграмотні й не компетентні. Не готові взяти на себе відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті або громаді (83 %) і не бачать сенсу в громадянській активності (59 %). «**Болото**» очікує поліпшення умов свого життя від зовнішніх інстанцій, часто критикуючи державні органи за недостатню увагу до їхніх проблем. Представників сегмента «*болота*» можна охарактеризувати як пасивних патерналістів.

Тотально відчужені. Це категорія осіб абсолютно відсторонених від соціальних і політичних процесів. «*Тотально відчужені*» не вважають вплив державних політичних інститутів на своє життя, хоча якоюсь мірою значущою, і, власне, не мають до них жодних претензій, на відміну від «*болота*». Вони не цікавляться політикою і не орієнтуються в ній, не виявляють ніякої активності, у тому числі електоральної – жоден з представників цього сегмента не планує брати участі у президентських виборах (100 %). Серед цього сегмента домінує громадянська культура, характерна для традиційних (доіндустріальних) суспільств.

Цілком очікуваним є той факт, що *підданська* громадянська культура більш поширена серед осіб старшого віку, жіноцтва та соціально уразливих категорій (рис. 4.2). Більше половини українців, старших за 60 років (54 %), є «*підданими*». Серед молоді та активної категорії населення – 30–39 років – ця частка становить третину (34 %). Співвідношення представників цього сегменту серед жінок і чоловіків – 43 % до 36 %, а серед у даний час непрацюючих «*підданські*» установки має майже кожен другий (46 %).

Висока громадянська культура («*громадяни*» + «*небайдужі скептики*») більш поширена серед українців середнього віку (30–59 років), чоловіків, осіб з вищою освітою. Частка «*громадян*» серед економічно найбільш активної групи – підприємців – становить майже третину (32 %), що в 2,5 рази більше, ніж серед найманих працівників. Це фактично підтверджує базову теоретичну тезу, за якою громадянство виникає в добу модерну під впливом переходу від статусних до договірних відносин. Саме інститути вільного ринку сформували автономних, компетентних, готових до співпраці суб'єктів, зацікавлених у рівності всіх агентів перед формальними правилами (нормами закону) [ван Стінберген, 2005]. А довіра до людей, незалежно від соціального походження партнера, згодом стає передумовою будь-якої транзакції, не тільки економічної.

Щодо регіональних відмінностей, то більш вираженою громадянськістю вирізняються мешканці західних і центральних областей (частки «*громадян*» і «*небайдужих скептиків*» становлять відповідно 38 % та 42 %). Серед населення Донбасу вона становить лише 27 %, причому «*громадян*» серед них лише 2 %. Поряд з цим на Сході країни суттєво

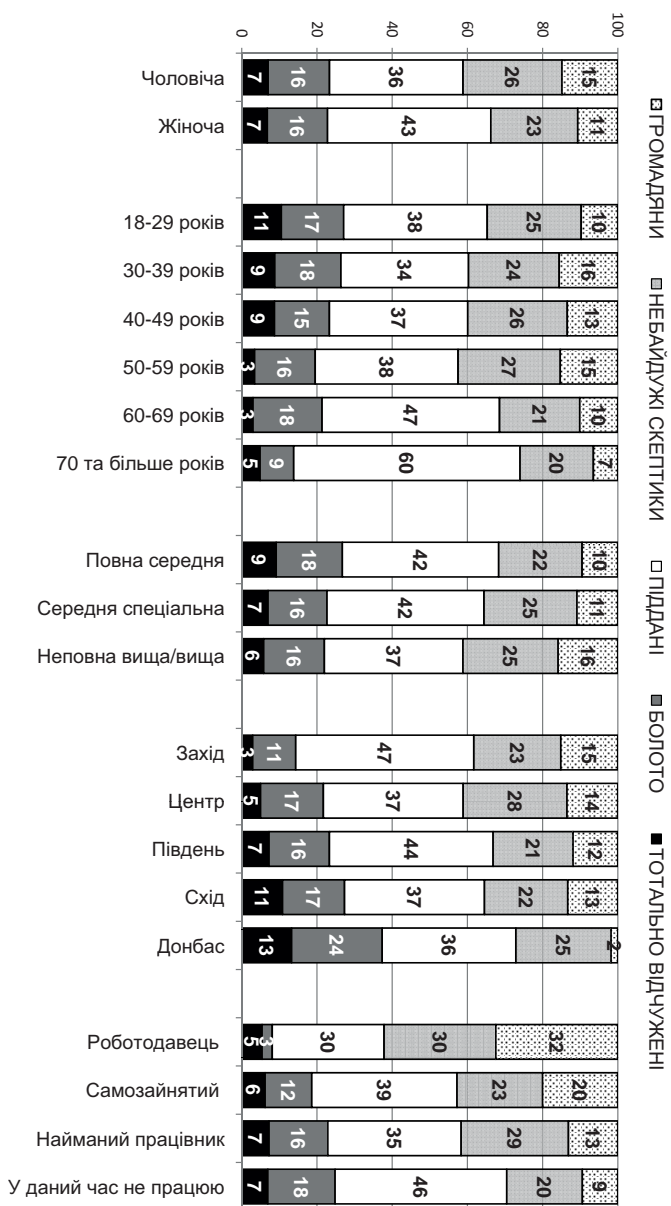

Рис. 4.2. Соціально-демографічний профіль сегментів за типом громадянської культури
(За даними моніторингу ІС НАН України, 2018, % до всіх хто відповів)

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

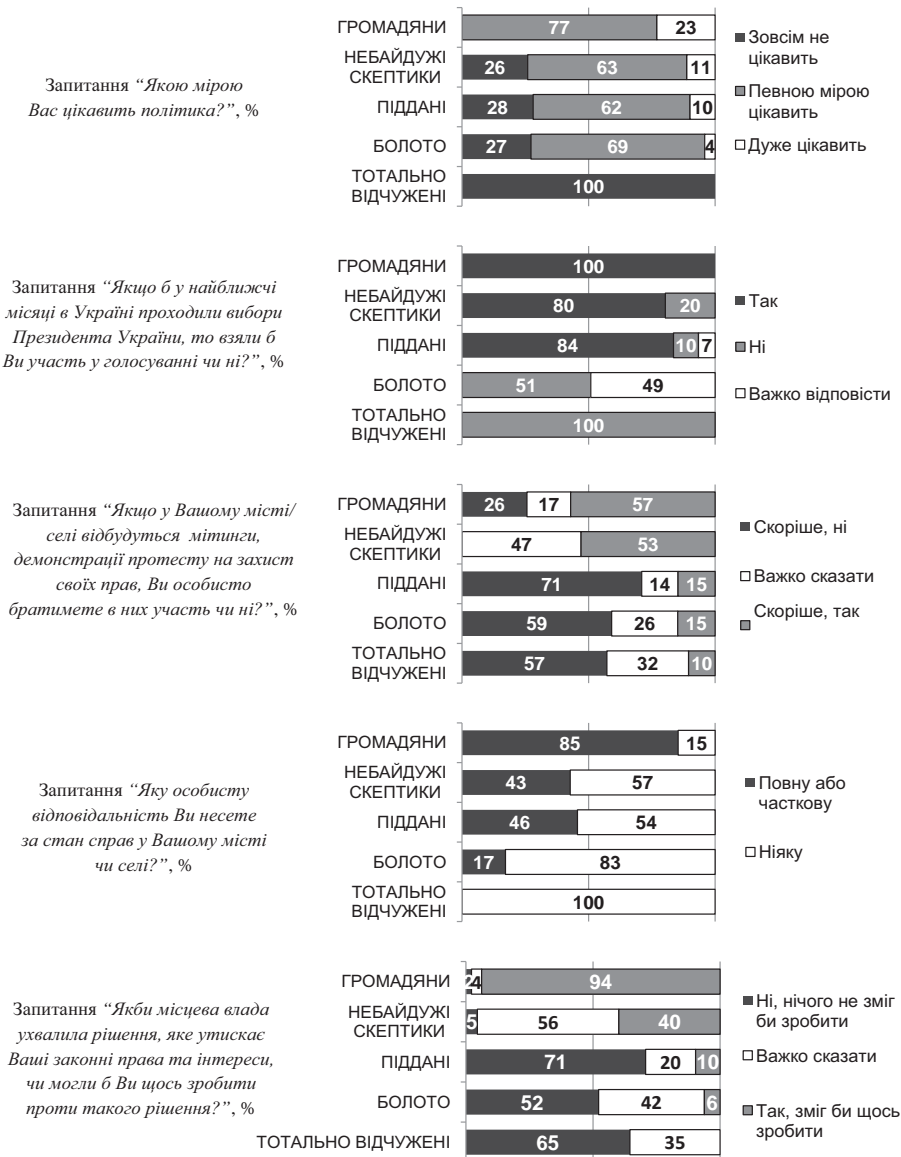

Рис. 4.3. Профіль сегментів за типом громадянської культури
(За даними моніторингу ІС НАН України, 2018, % до всіх хто відповів)

більше людей байдужих і відчужених від суспільних процесів. Так, у Донецькій і Луганській областях кожен четвертий (24 %) належить до «болота», а 13 % – до «тотально відчужених». На Заході таких втричі менше – відповідно 11 % і 3 %.

Кожен тип громадянської культури пов'язаний з певними набором цінностей, персональних ідентифікацій, соціально-політичних настроїв та очікувань, мірою соціального оптимізму тощо. Цілком передбачувано, що частка осіб, які визначають себе насамперед громадянами України, найвища серед сегмента «громадяни» (71 %), а серед індиферентного до суспільних процесів «болота» домінують локальна і регіональна ідентичність (27 % та 10 %). А членами національної політичної спільноти вважають себе менше половини цього сегмента (47 %). Цікавим маркером культурної ідентичності є питання про суб'єктивну оцінку близькості традицій, цінностей, норм поведінки мешканців різних європейських країн до власних. Кожен другий «громадянин» (50 %) констатує свою схожість на населення країн Західної Європи, і лише 37 % – Східної Європи. Серед «підданих», навпаки, більшість відзначають свою культурну близькість до громадян східноєвропейських країн (44 %) і більше третини (35 %) – західноєвропейських. А серед «тотально відчужених» ці частки становлять 44 % і 19 %. Крім того, більше третини сегменту (37 %) не змогли визначитись із відповіддю.

Тезу про те, що підґрунтям високої громадянської культури є впевненість у порядності та доброзичливості інших, підтверджують ціннісні профілі сегментів. Найвищий рівень довіри до співвітчизників серед «громадян» (58 %). Більше половини «небайдужих скептиків» та «підданих» також переважно або цілком довіряють людям (по 53 %). А от серед соціально некомпетентних сегментів ці частки становлять трохи більше третини («болото» – 36%; «тотально відчужені» – 35 %). Суттєво різняться сегменти і за своїми громадсько-політичними ціннісними перевагами (рис. 4.4). Можливість демократичної критики влади, державна незалежність України, національно-культурне відродження та демократичний розвиток країни більш значущі для «громадян». Представники «болота» і «тотально відчужених» декларують важливість відсутності значного соціального розшарування, створення в суспільстві рівних можливостей та сприйнятливого морально-психологічного клімату. З урахуванням усього набору цінностей, які пропонувались учасникам опитування для оцінки, можна зробити висновок, що висока громадянська культура («громадяни», частково «небайдужі скептики») пов'язана з цінностями індивідуальної свободи, автономії, самореалізації, проактивністю. Водночас як незрілій громадянськості («піддані», «болото», «тотально відчужені»)

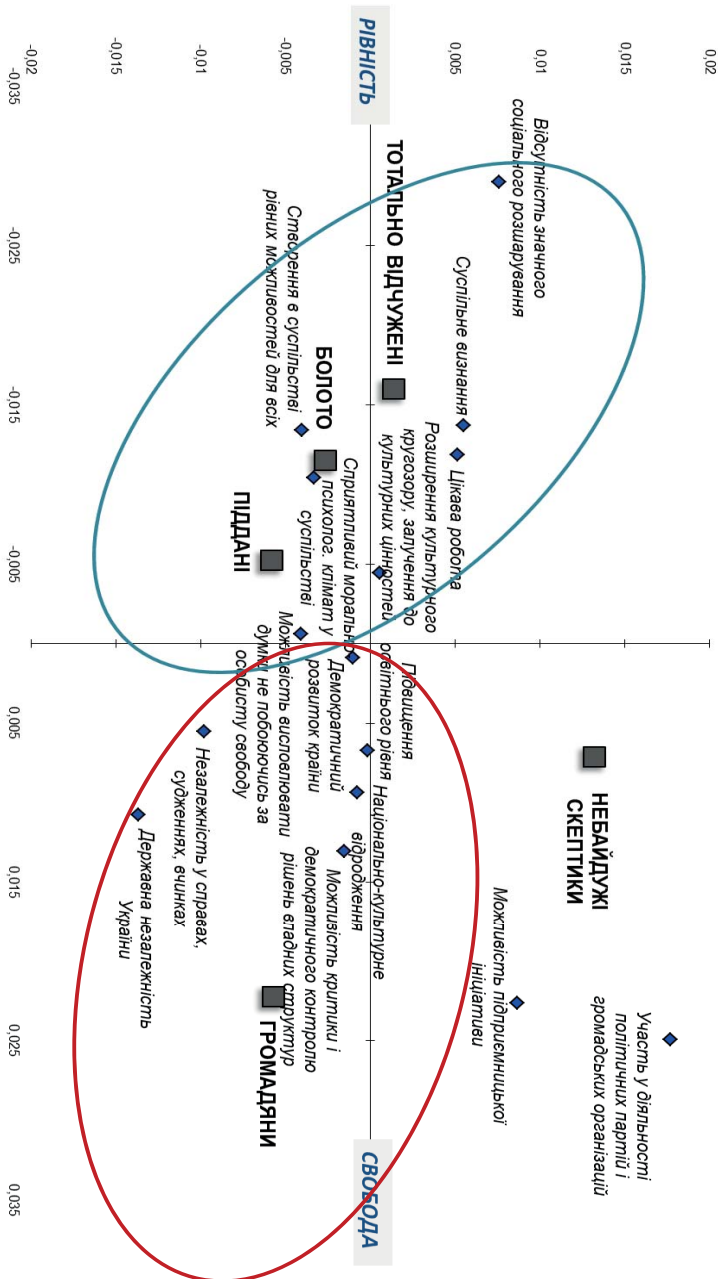

Рисунок 4.4. Ціннісний профіль сегментів за типом громадянської культури (За даними моніторингу ІС НАН України, 2018, кореспондентс. анкеті)

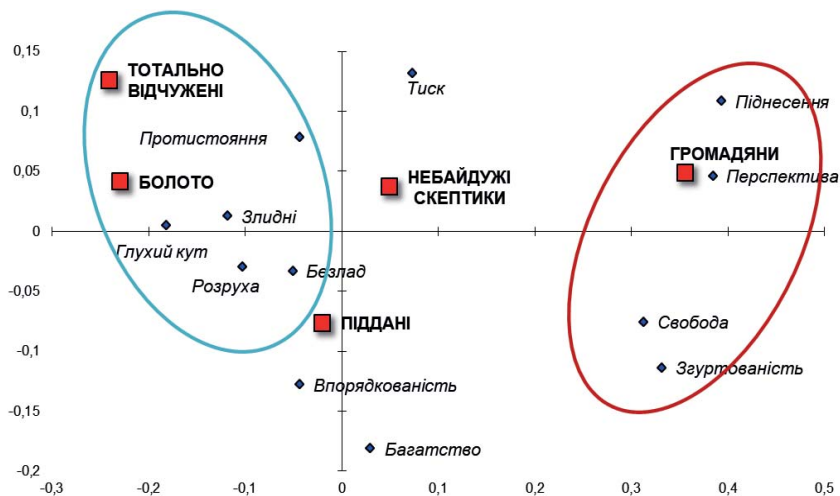

Рис. 4.5. Образ сучасного українського суспільства серед сегментів за типом громадянської культури (За даними моніторингу ІС НАН України, 2018, кореспондент аналіз)

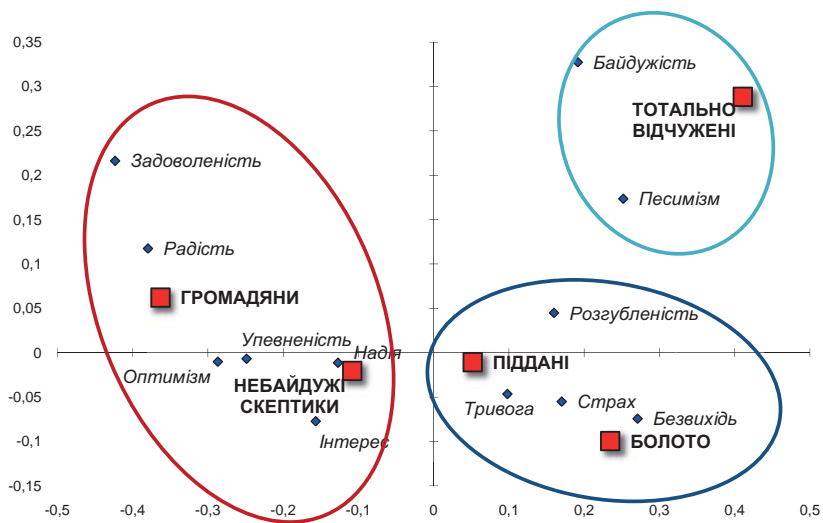

Рис. 4.6. Почуття, пов'язані з майбутнім України, серед сегментів за типом громадянської культури (За даними моніторингу ІС НАН України, 2018, кореспондент аналіз)

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

притаманні прагнення консервації status quo, соціальної захищеності, матеріальної стабільності, передбачуваності й комфорту соціальних взаємодій, соціального визнання, – увесь ансамбль орієнтацій непродуктивного патерналізму [Ручка, Наумова, 2016].

Серед розходжень між сегментами уваги заслуговує сприйняття ними сучасного українського суспільства та почуття, пов'язані з його майбутнім. Не дивно, що українцям з низькою громадянською культурою соціум бачиться доволі похмурим: у його образі домінують негативні конотації – протистояння, злидні, глухий кут (рис. 4.5, 4.6). Як «*тотально відчужені*» і «*болото*», так і «*піддані*», сприймають майбутнє України вкрай песимістично. Вони не вірять у можливість позитивних зрушень і свій потенціал як агента суспільних змін, не бачать шляхів покращення життя. Їх емоційна проекція в майбутнє навантажена страхом, тривогою, безвихіддю, розгубленістю. Натомість «*громадяни*» сповнені ентузіазму. Вони позитивно сприймають як поточний стан суспільства, так і його перспективу. Упевненість, радість, задоволеність, оптимізм – такі відчуття породжують у них роздуми про найближче майбутнє української держави.

Підсумовуючи, можна зазначити, що лише представники сегменту «*громадян*» є носіями зрілої партиципаційної культури. Це означає, що частка осіб, які усвідомлюють і використовують свій вплив на соціальні процеси та вважають, що мають не тільки права, а й обов'язки перед спільнотою, не перевищує серед українців 13%. «*Небайдужих скептиків*» можна розглядати як проміжний тип між високою громадянською культурою і підданським режимом. Але більшості українців незнайоме відчуття власної дієвої суб'єктності, так само як і відповідальність перед спільнотою та її членами. Крім того, домінуюча орієнтація на досягнення лише приватних цілей, без урахування спільних інтересів підтримує недовіру до людей і низький рівень толерантності до інакшості будь-якого гатунку. Оскільки ефективна реалізація власних інтересів найчастіше передбачає неформальні, позаінституційні взаємодії (чим, власне, живиться культура побутової корупції), обізнаність про механізми суспільних процесів залишається маргінальною.

4.2. Роль громадянської ідентичності у формуванні спільноти співгромадян

Сплеск зацікавленості проблематикою ідентичностей, зокрема в Європі, припадає на кінець минулого століття (1980–1990-ті роки), що було зумовлено великими зрушеннями цивілізаційного і політичного характеру. Йдеться насамперед про перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, появу глобалізаційного контексту, розвал СРСР, ренесанс ідеології націоналізму, виникнення чи відродження численних суспільних груп і рухів, які прагнули знайти своє місце в загальному багатокультурному просторі. Усі ці зміни торкалися так чи так життєвих обставин як окремих людей, так і цілих людських спільностей. Унаслідок всеохопних макрозмін почали радикально змінюватися їхні стилі життя, прив'язаності, відданості, преференції, орієнтації тощо. Отже, у цій ситуації зовсім не випадково загострюється проблематика ідентичностей у цілому. Зрештою, люди та їхні спільності по-різному реагують на загрозу втрати своєї ідентичності. Одні докладають значних зусиль, щоб зберегти попередню ідентичність, інші, навпаки, піклуються про формування нової ідентичності.

Соціогуманітарні науки, у тому числі соціологія, стали в цей період приділяти більше уваги вивченню особливостей ідентифікаційних процесів. Щоправда, деякі науковці висловлювали сумнів щодо евристичності самого концепту «ідентичність», мовляв, це поняття нічого нового не дає для опису та пояснення соціокультурної дійсності. І, насправді, як би остання залишалася нерухомою, не змінювалася, тоді цей сумнів був би виправданим. Але, як писав П. Сорокін, усі явища соціокультурного світу «змінюються у процесі емпіричного існування» [Сорокін, 2000: с. 731]. Тому науковцям, щоб бути на висоті вимог часу, потрібно постійно оновлювати свій концептуальний інструментарій. У цьому разі концепт ідентичності є, мабуть, одним із тих наукових інструментів, завдяки яким особливості сучасних соціокультурних перетворень стають дедалі зрозумілішими.

Відомий французький соціолог А. Турен, підкреслюючи потужний концептуальний потенціал ідентичності, висунув парадоксальну тезу про те, що соціологія створить свій предмет досліджень тільки тоді, коли елімінує зі свого словника поняття соціальної ролі на користь концепції ідентичності. На його думку, соціальна роль передбачає існування уроджених у певний спосіб очікувань партнерів, загальноприйнятих норм і зразків дії, а в підсумку – консенсусне бачення суспільства. Водночас поміж соціальними акторами завжди існують розбіжності в розумінні їхнього розташування в соціальному

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

просторі. Соціальні відносини, які тут встановлюються, часто-густо пронизані протилежними інтересами індивідуальних і колективних акторів. Суперечність цих інтересів знаходить при цьому своє втілення в конструюванні суперницьких моделей функціонування суспільства. Отже, соціальні актори пов'язуються з різними моделями функціонування суспільства, які породжуються певними суспільними рухами чи течіями. При цьому кожний із них вносить у соціальні відносини свою ідентичність, побудовану у процесі участі в суспільних рухах. Звідси тільки поняття ідентичності, за Туреном, дає змогу найбільш адекватно аналізувати динаміку сучасних суспільних явищ, серед яких удосталь спостерігається проявів суперництва, боротьби, відходу від офіційних ідеологій, сумнівів щодо приписаних обов'язків, пропагування нових стилів життя тощо (див.: [Bokszański, 1995: s. 113–114]).

Можливо, А. Турен дещо перебільшує евристичний потенціал поняття ідентичності, натомість можна без перебільшення констатувати, що сам термін «ідентичність» є нині чи не найпопулярнішим у світі. Де його тільки не використовують! Часто-густо він фігурує в наукових дослідженнях і аналізах, у політичних дебатах, культурних текстах, повсякденному дискурсі. Контексти і способи його використання, здається, є невичерпними.

Якщо зосередитися тільки на ідентифікаційних практиках, то можна розгледіти, що вони мають справу або з індивідуальними і груповими ідентичностями окремо, або з обома разом. Наприклад, індивідуальні ідентичності перебувають у центрі уваги (виховних і коригуючих дій) батьків, вихователів, консультантів, дитячих дошкільних закладів, шкіл, часописів, спеціальних книжок, радіо- і телепередач.

Формування стилю життя стосується як індивідуальних, так і групових ідентичностей. У економічно розвинених країнах на їх конструювання впливають насамперед споживання, мода і реклама. Суттєве значення тут має також належність до тих чи тих субкультур.

Сучасне суспільство є складним, гетерогенним, неегалітарним, воно системно та ієрархічно структуроване з огляду на існуючі соціокультурні ідентитети, такі як стать, вік, освіта, сімейний стан, етнічність, релігійність тощо. Отже, люди в індивідуальному і груповому вимірах є диференційованими. Проте це не заважає в ситуації якоїсь тотальної загрози, небезпеки чи в часи емоційного піднесення, ентузіазму організувати чи мобілізувати людей на певні колективні дії. Досвід свідчить, що цим нерідко користуються політики, харизматичні лідери, реформатори, революціонери.

З колективною організацією чи мобілізацією пов'язана і так звана *політика ідентичностей*. Остання виникла наприкінці минулого століття і є простором для діяльності порівняно нових громадських рухів

(фемінізму, етнічних меншин, нерелігійних організацій, сексуальних меншин тощо). Ідентифікаційні практики тут відбуваються під знаком ствердження нових колективних ідентичностей.

Посеред ідентифікаційних практик особливе місце належить *практиці громадянства*. Паспорти, посвідчення, ідентифікаційні коди та інші форми індивідуальної реєстрації є важливою складовою повсякденного життя громадян більшості країн у сучасному світі. Вони не тільки слугують для формального з'ясування індивідуальної ідентичності, а й тісно пов'язані громадянськими правами людини, свободою її пересування, оподаткуванням, фінансовими й економічними послугами, соціальною допомогою, індивідуальним наглядом тощо. Це означає, що у практиці громадянства відбувається реалізація громадянської ідентичності людини.

Для того, щоб з'ясувати докладніше особливості реалізації громадянської ідентичності в практиці громадянства, потрібно звернутися до концептуального змісту понять громадянства і громадянина. Ще в античності громадянство пов'язувалося із причетністю людини до активного життя старогрецького поліса, із усвідомленням себе членом громади, набуттям певних прав та обов'язків. Отже, з самого початку громадянство означало міру залученості людей до справ спільноти, певні їхні права в межах спільноти, а також міру відповідальності за її стан.

Аристотель був одним із перших, хто здійснив теоретичне осмислення поняття «громадянин». Він визначив, що громадянами слід вважати тих, хто бере участь у суді й народних зборах. Ті ж, хто не бере участі в суді й народних зборах, громадянами вважатися не можуть (жінки, неповнолітні, раби, чужинці). Отже, громадянами в старогрецьких полісах були тільки ті, хто реально користувався правом участі в суді, народних зборах, а також служив у війську.

Ідея громадянства й поняття громадянина, виникнувши в античній Греції, пройшли крізь історію Стародавнього Риму, середньовічних міст-держав Західної Європи, Французької та Американської революцій кінця XVIII століття, ліберально-демократичних реформ і революцій XIX–XX століть.

Формування моделі демократичного громадянина відбувалось у контексті таких процесів епохи Нового часу, як становлення національних держав, ліберально-демократичних режимів, верховенства права. У наш час значно розширилось як коло людей, наділених громадянськими правами, так і коло самих прав людини і громадянина. Нині громадянство постає складним суспільним феноменом, який містить багато різноманітних аспектів: політичних, економічних, юридичних, моральних. Так, сучасне громадянство передбачає:

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

- належність до якоїсь держави, суспільства, нації;
- володіння відповідними соціальними, політичними, економічними і культурними правами;
- підпорядкованість законам держави, наявність у громадянина обов'язків перед державою;
- законослухняність, лояльне і водночас критично вимогливе ставлення до інституцій державної влади;
- пошанування цінностей громадянського суспільства;
- громадянську самоідентифікацію (суб'єктивне ототожнення громадян з якоюсь спільнотою, державою, нацією, культурою [Колодій, 2002: с. 368–369]).

Отже, громадянство визначає статус громадянина з його правами та обов'язками, свободами й відповідальністю в межах держави. З юридичного боку, громадянство являє собою формально закріпленій правовий зв'язок між громадянином і державою, в основі якого – взаємні права та обов'язки.

Формування громадянської ідентичності відбувається, зрозуміло, з урахуванням зазначених аспектів громадянства, на підставі реалізації взаємних прав і обов'язків громадянина і держави. Водночас соціологічне бачення цього процесу схильне поширювати формальний зміст даного зв'язку. Так, В. Арбеніна підкреслює: «Про сформовану громадянську ідентичність можна говорити в тому разі, коли особистістю не тільки усвідомлюється її належність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, а й усвідомлюються свої громадянські права й обов'язки, набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, а спільна з іншими співгромадянами територія життя сприймається як Батьківщина. Тобто йдеться про такий результат процесу громадянської ідентифікації, який завершився не тільки глибоким усвідомленням свого формального статусу, а й супроводжується патріотичними почуттями та настроями щодо своєї країни та держави» [Арбеніна, Сокурянська, 2012: с. 63].

Отже, тільки усвідомлена належність до держави ще не означає сформованої громадянської ідентичності. Остання вважається сформованою, якщо: особистість усвідомлює свою належність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом; усвідомлює свою належність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою, передусім економічними та політичними зв'язками; спільна з іншими співгромадянами територія проживання сприймається як Батьківщина; набувають ціннісної значущості державна символіка та різні атрибути державності, такі як Конституція, державні свята, визначні історичні дати, видатні особи тощо.

Функціонування громадянської ідентичності пов'язано з реалізацією на індивідуальному чи соціальному рівні певних її структурних компонентів. Йдеться про такі структурні компоненти:

– *когнітивний* (пізнавальний), який охоплює знання про свою громадянську належність, власну державу, громадянами якої він/вона чи вони є, про історію, культуру, закони, політичний устрій, політичні партії, громадянські організації тощо;

– *ціннісно-смысловий* пов'язується з громадянськими цінностями і смислами, прийняттям і повагою правових підстав держави і суспільства, прав і свобод інших людей, толерантним ставленням до представників інших соціальних спільностей, готовністю до аналізу змін суспільних цінностей і смислів, орієнтацією на основні громадянські цінності;

– *емоційно-оціночний* відображає емоційну сторону прийняття своєї громадянської ідентичності, наявність власного ставлення до соціально-політичних явищ і подій, здатність чітко виражати і аргументувати свою точку зору та відповідні судження;

– *поведінковий* (діяльнісний) зазначає активну участь у соціально-політичному житті суспільства, країни, держави, самостійність у прийнятті рішень, протистояння протиправним вчинкам і діям, відповідальність за прийняті рішення, відповідні дії та їх наслідки.

Зміст зазначених компонентів громадянської ідентичності свідчить про те, що вона є комплексним багатогранним утворенням, яке може не повністю усвідомлюватися людиною. Тому деякі дослідники вважають, що громадянську ідентичність не можна розглядати як раціональний конструкт, він скоріше є ірраціональним [Петровська, 2015: с. 177]. Окрім того, до уваги слід брати обставину, що в конкретних випадках громадянська ідентичність показує різний рівень своєї сформованості. За результатами проведеного І. Петровською дослідження, лише 25 % студентів мають високий рівень сформованої громадянської ідентичності, 53 % – середній рівень, 22 % – низький рівень.

Зрозуміло, такий фактичний стан сформованої громадянської ідентичності українських студентів є віддаленим від її оптимального стану. Це тривожний факт. Тим паче, якщо врахувати, що сьогоденне українське студентство – це майбутня інтелектуальна еліта нашого суспільства, яка буде головним продуцентом його майбутньої ціннісної системи, у тому числі громадянських цінностей.

Як відомо, первісно трансформація незалежної України пов'язувалась із вирішенням чотирьох стратегічних завдань: *державотворення* (побудова правової соціальної держави), *націєтворення* (формування політичної нації), *маркетизація* (побудова ринкової економіки), *демократизація* (створення демократичних інститутів і просування до зрілої демократії). Досвід показує, що реалізація лише одного з перелічених завдань може розтягуватися у часі. Намагання ж їх розв'язати одночасно в перехідних умовах породжує значні труднощі. У зв'язку з цим деякі західні автори почали говорити в 90-х роках минулого століття

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

про «дилему одночасності», яка виникає у процесі виконання одночасно кількох стратегічних завдань [Костенко, Ручка, 2008: с. 49]. Якщо в Західній Європі потрібні завдання вирішувалися свого часу поступово, то в країнах Центральної та Східної Європи намагаються здійснювати їх усі разом. Але тут якраз виникають проблеми. Наприклад, побудова ринкової економіки у деяких перехідних країнах супроводжується падінням рівня життя переважної більшості суспільства, що викликає масове невдоволення економічними реформами. Це, своєю чергою, рикошетом підриває довіру людей до демократичних цінностей і практик. Отже, труднощі, які з'являються в ситуації переходу до демократії, не сприяють подальшому її розгортанню та демократичній консолідації. Про це свідчать певні соціологічні дані. Так, соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України свідчить, що у 2014 році незадоволених тим, як розвивається демократія в нашій країні, було 53 %, а у 2018 році – 61 %.

Сучасне українське суспільство є неоднорідним не тільки за соціально-економічними, політичними, культурними ознаками. Воно також є диференційованим і за ідентифікаційними ознаками. Поряд із громадянською ідентичністю соціологи виділяють інші види ідентичностей: локально-територіальну, етногрупову, радянську, регіональну, європейську, транснаціональну («громадяни світу»). Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України показують за період 2013–2019 років співвідношення і динаміку видів зазначених ідентичностей (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Динаміка ідентичностей населення України (%)

<i>Ідентичності</i>	<i>2013</i>	<i>2019</i>
<i>Громадянська (громадяни України)</i>	50,6	60,0
<i>Локально-територіальна (мешканці села, району чи міста, де проживають)</i>	28,6	20,9
<i>Регіональна (мешканці області чи кількох областей)</i>	7,8	5,1
<i>Радянська (радянська людина)</i>	6,6	3,4
<i>Етногрупова (представники певних етнонаціональних груп)</i>	2,0	4,2
<i>Транснаціональна («громадяни світу»)</i>	2,4	4,6
<i>Європейська («європейці»)</i>	2,4	1,5

В обох випадках ієрархію наведених видів ідентичностей очолює громадянська ідентичність, яка за період 2013–2019 років кількісно значуще зростає. І це добрий факт. Він свідчить, що в перехідному суспільстві, попри зовнішні та внутрішні труднощі, перепони і загрози, все-таки поступово відбувається посилення громадянства

та громадянської ідентичності. Тобто в даному відношенні йдеться про рух у напрямі більш розвинутого громадянського суспільства. При цьому зростання громадянської ідентичності відбувається насамперед за рахунок зменшення локально-територіальної, регіональної та радянської ідентичностей. Водночас помітно, що етнічна та транснаціональна ідентичності за даний період разом піднялися.

Зростання громадянської ідентичності підтверджується даними соціологічного моніторингу про те, чи пишуться респонденти тим, що вони є громадянами України. За період 2013–2019 років частка респондентів, які пишались тим, що вони є громадянами України, зросла від 47 % до 70 %.

Формування громадянських настанов у суспільстві, зацікавленість громадян публічними справами визнається всюди як одне з найважливіших молодих демократій у Центральній та Східній Європі. Громадянське суспільство, яке правильно функціонує, створює такі умови, коли його члени можуть брати справи у свої руки і брати активну участь у формуванні публічного простору, а також політики держави. Однак це можуть успішно здійснювати лише громадяни зі сформованою громадянською ідентичністю високого рівня.

4.3. Громадянська компетентність як ресурс соціального активізму

За умов швидких глобальних перетворень, різноманітних новітніх викликів вочевидь спостерігається і зміна вимог до життєдіяльності людей. І справді, в інформаційному суспільстві людський капітал, який формувався раніше, в інших історичних умовах, сьогодні вже не може адекватно реалізуватися. Про це виразно нагадують сучасний ринок праці, практика бізнесу і вимоги менеджменту до людських ресурсів. Окрім того, саме життя наразі ставить перед кожною людиною багато таких питань, яких раніше не було. І, зрозуміло, воно вимагає компетентних відповідей, прийняття адекватних рішень, реалізації програм і проєктів щодо вдосконалення людської життєдіяльності в нових суспільних умовах. Отже, можна позначити, що нові виклики часу очікують загалом *компетентної* життєвої активності людей.

Наразі конче потрібні такі люди, які можуть переважно самостійно впоратися з важкими (кризовими) обставинами і проблемами. Йдеться, таким чином, про громадян, які володіють сформованими компетентностями щодо грамотного формулювання завдань з розв'язання важких проблемних ситуацій. Окрім цього, передбачається, що компетентні громадяни повинні бути моральними, відповідальними, здатними до співробітництва, критично налаштованими, тими, які можуть адекватно оцінювати ситуацію і приймати креативні рішення.

Компетентність як концепт раніше ідентифікувалась (у повсякденній і науковій мові) переважно з грамотністю і повноваженнями окремих людей, що мали прояв у різних сферах індивідуальної та соціальної життєдіяльності. Сьогодні, коли компетентність стала важливим предметом соціогуманітарних наук, обсяг цього концепту значно поширився. Його наукове тлумачення наразі є широким і неоднозначним. Однією з причин цієї обставини є різні дослідницькі завдання, що реалізують різні науки при вивченні компетентнісної проблематики. Наприклад, педагогічна наука цікавиться насамперед процесом, чинниками і наслідками формування компетентності учнів під час їхнього навчання в школі. Психологія досліджує переважно психологічні особливості формування і реалізації компетентності, як учнівської та студентської молоді, так і дорослих (старших) людей. Культурологія, само собою, більше опікується вивченням прояву компетентності людей у зв'язку з їх життям у багатокультурному суспільстві. Право звертає увагу переважно на легітимність компетентностей, на ті повноваження, які правовим чином закріплюються за тими чи тими соціальними ролями і статусами. Науки управління та економічна наука цікавляться передусім якістю (компе-

тентнісним аспектом) людських ресурсів (на ринку праці, виробництві, у сферах споживання, відпочинку, мобільності тощо).

Потрібно зазначити, що соціологічна наука почала цікавитися компетентнісною проблематикою пізніше, ніж педагогіка, психологія, наука управління. Тільки недавно (наприкінці першої декади нового століття) в структурі соціологічного знання з'явилась нова спеціальна дисципліна «Соціологія компетентності».

Головне *motto* цієї наукової дисципліни є таке: компетентність – це не тільки характеристика окремої людини, вона є релевантною також для людських організацій і об'єднань, для всього цілісного суспільства. При цьому поняття компетентності вважається особливо корисним при вивченні, наприклад, взаємодії окремих громадян із державними і громадськими інститутами.

У зв'язку з тим, що сьогодні компетентнісний підхід став *міждисциплінарним*, соціологи в цьому сенсі активно користуються відповідними напрацюваннями в інших соціогуманітарних науках. Так, можна погодитися з поширеною тут думкою про те, що компетентність – це атрибут професіоналізму, який у своїй основі має солідну технологічну (функціональну) підготовку в межах якоїсь професійної діяльності. Однак прояв компетентності, на нашу думку, не можна редукувати тільки до реалізації даної професійної підготовки. *Компетентність – це своєрідний конгломерат*. У своєму складі вона має цілий шерег компонентів *позапрофесійного* характеру, які, що показує сьогоднішня практика, конче необхідні сучасним людям, групам і організаціям. Йдеться, наприклад, про соціальну, громадянську, культурну, крос-культурну, дигітальну, креативну компетентності. Відомий англійський психолог Дж. Равен наводить у своїй монографії «Компетентність у сучасному суспільстві» каталог із 37 видів компетентностей, більша частина яких не пов'язана зі специфічною функціональною підготовкою [Равен, 2002].

Отже, компетентність не можна зводити до якогось окремого компонента, який сам по собі є потрібним для виконання певної життєдіяльності. Компетентність – це не тільки якісь окремі посадові чи професійні повноваження, яесь окреме (специфічне) знання, окремі кваліфікації, уміння, здібності. Як зазначалось, *компетентність є конгломератом певних компонентів, таких як знання, уміння, кваліфікації, повноваження, здібності, настанови, інтеріоризовані ціннісно-сміслові позиції, що разом забезпечують досягнення запланованих результатів (цілей, цінностей)*. У такому ключі компетентність високого рівня може виступати усталеною характеристикою окремих громадян, організацій і об'єднань, окремих соціальних угруповань, соціально-культурних середовищ, населення країни в цілому. І це означає, що компетентність може виконувати функцію міцного ресурсу підвищення життєвої

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

активності громадян (на ринку праці, виробництві, в бізнесі, у сприйнятті навколишнього середовища, в оцінці актуальних явищ і подій, у прийнятті відповідальних рішень, розв'язанні життєвих проблем тощо).

У науковій літературі щодо компетентнісної проблематики точаться численні дискусії стосовно визначення поняття компетентності, класифікації її видів, співвідношення термінів «компетентність» і «компетенція», зв'язку компетентності з мотивацією діяльності людей та їхніми ціннісно-смысловими позиціями тощо. Фахівці, які займаються компетентнісним підходом, виділяють інколи дуже багато видів чи типів компетентності: тут і загальні, і специфічні компетентності; «м'які» і «тверді», відкриті та приховані їх види; різноманітні предметні компетентності (наприклад, лінгвістична, музикальна, літературна, спортивна, військова, екологічна, торговельна, наукова, мовна). Особливо цінними є ті компетентності, реалізація яких (на практиці) приносить користь водночас як у сфері особистого чи професійного життя, так і суспільству в цілому. В науковій літературі такого роду компетентності визначаються як *ключові компетентності*. У цьому відношенні, до речі, Рада і Парламент Європи прийняли у 2006 році Європейські рамки ключових компетентностей, котрі формуються в процесі неперервного навчання упродовж життя. У цих рамках визначаються компетентності, які необхідні громадянам (європейцям) для їх самореалізації, активної громадянської позиції і набуття шансів на ринку праці в сучасному суспільстві знань. При цьому підкреслюється, що системи освіти в країнах ЄС повинні підтримувати формування даних компетентностей у всіх молодих людей. Водночас різні програми та інститути повинні й дорослим створювати можливість навчання та отримання означених компетентностей і умінь.

Європейські рамки компетентностей охоплюють вісім ключових компетентностей, які передбачають реалізацію таких знань і умінь: *спілкуватися рідною мовою; спілкуватися чужою мовою; бути грамотним в інформативній сфері; володіти математичними і основними науково-технічними знаннями і навичками; вміти навчатися; вміти користуватися соціальними і громадськими можливостями; бути ініціативними і підприємливими; бути культурно усвідомленими і креативними.*

Усі означені ключові компетентності є однаково важливими, бо кожна з них може позитивно сприяти нинішньому життю в розвинутому суспільстві.

Загалом будь-які компетентності людини можуть здійснюватися в декількох узагальнюючих аспектах: *когнітивному, поведінковому і мотиваційному*. Когнітивний аспект пов'язаний зі знаннями, пізнавальним процесом, охоплює логічне, інтуїтивне, креативне мислення.

Поведінковий аспект пов'язаний з умінням, навичками, кваліфікаціями, здібностями людей, які мають прояв у ефективних діях чи поведінці, спрямованих на досягнення певних цілей (результатів). Своєю чергою мотиваційний аспект ґрунтується на мотивації життєвої чи професійної активності людей, їхніх настановах і готовності (схильності) до реалізації певних цілей. Суттєве значення тут мають інтернаціоналізовані ціннісно-смыслові позиції, що виступають як стандарти життєвої активності, в тому числі й її мотивації [Сохань, Єрмакова, Несен, 2003].

У демократичному суспільстві зростання громадянської компетентності передбачає певну громадянську освіту. В межах цієї освіти громадяни набувають знання про громадянство, справедливість, рівність, права людини тощо і освоюють розуміння цілей, цінностей і політики, якими керуються існуючі громадські організації та рухи. Виробляють здатність і вміння щодо причетності, разом із іншими людьми, до публічних дій, прояву солідарності та зацікавленості по розв'язанню різноманітних проблем, а також активної участі в процесах прийняття рішень на всіх рівнях суспільного життя. Тут також вивчаються особливості участі громадян у голосуванні, висловлювання їхніх думок на публіці, написання петицій, технології участі в протестах, діалогу з державною владою. В останньому випадку дуже важливою є позиція громадян, щодо держави: чи розглядають вони державу як опонента, якого потрібно нещадно критикувати, чи бачать її як партнера, з яким необхідно продуктивно взаємодіяти? Громадянська освіта, виходячи з нормативної моделі громадянського суспільства і реальної практики громадянства в даному суспільстві, розставляє відповідні акценти з даного питання. Отже, так чи так громадянська освіта сприяє зростанню громадянської компетентності громадян.

Загалом зростання компетентності є суттєвим ресурсом життєвої активності наших громадян. Щодо цього моніторингові дані Інституту соціології НАН України, наприклад, свідчать: компетентні громадяни значно частіше, ніж малокомпетентні, вважають, що їхнє життя залежить здебільшого від них самих, а не від зовнішніх обставин. Вони також активніше, ніж малокомпетентні, включилися у нове життя, їх більше, ніж малокомпетентних, у середньому і малому бізнесі. Компетентні люди різняться від малокомпетентних своєю самостійністю, ініціативністю, креативністю, умінням ефективно пристосовуватися до нових суспільних умов, упевненою прихильністю до демократичних цінностей і практик [Ручка, 2017а]. Отже, компетентність високого рівня насправді є креативним ресурсом життєвої активності, що може приносити відчутну користь як окремій людині, так і суспільству загалом. І ця ознака нашого часу зовсім не є випадковою.

4.4. Громадянські цінності в структурі української ментальності

Як відомо, громадянська ідентичність тісно пов'язана з *ціннісно-смісловою сферою* особистості. Для того, щоб остання визначила свою належність до певної соціальної спільноти, вона повинна визнати цінності, що властиві цій спільноті. І не тільки визнати, а й засвоїти їх, зробити своїми.

Нині мало кого дивує теза, поширена в соціогуманітарній літературі, що тип особистості людини визначають *інтерналізовані* нею цінності. Отже, щоб знати тип особистості конкретної людини, потрібно знати, які цінності вона сповідує. Те ж саме можна сказати щодо людської ідентичності. Саме інтерналізовані цінності визначають тип, якість і спрямованість ідентичностей людей, у тому числі й громадянської.

Громадянська компетентність також тісно пов'язана з цінностями. Бо так чи інакше компетентність загалом відображає рівень *самоорганізації* окремих людей і певних соціальних угруповань (наприклад, громадських об'єднань і організацій). Своєю чергою самоорганізація різних соціальних суб'єктів залежить від цінностей, які вони визнають і реалізують. Особливо це помітно, коли цінності виступають цілями і мотивами людської життєдіяльності. Тому не випадково, що дослідники почали уважніше придивлятися до зв'язку між компетентностями і цінностями.

Було помічено, що люди з однаковими компетентностями можуть мати вельми різні цінності. І ця обставина ускладнює взаємодії (наприклад, співпрацю) людей, робить інколи її неможливою. Водночас люди з різними компетентностями дуже добре взаємодіють, якщо мають однакові цінності. Йдеться в будь-якому разі про індивідуальні, групові та соціетальні цінності.

Отже, формування громадянських ідентичностей і компетентностей – із урахуванням мікро-, мезо-, макрорівнів даного процесу – можна розглядати як інтерналізацію відповідних цінностей на зазначених рівнях.

І тут важливим дослідницьким завданням є з'ясування *ступеня важливості будь-чого* в житті наших громадян (наприклад, успіху, незалежності, свободи, рівності, підприємницької ініціативи). Для світу людей загалом характерні цінності різного ступеня важливості. Це означає, що якісь цінності можуть бути важливими для одних людей і не важливими для інших.

Але на якій підставі щось вважається важливим або не важливим? На це питання є ніби проста відповідь: щось є важливим, цінним для

людей тому, що його вважають *вартим бажання* або *воно має бути*. І навпаки, якщо в людському середовищі вважають, що щось не варте бажання або його не має бути, то воно є не важливим, не цінним. Оцінки, вибори і рішення людей у цьому випадку залежать не тільки від об'єктивних умов і можливостей їхньої екзистенції, а й від *спрямованості* їхнього *преференційного* мислення, що формується переважно в молодому віці й функціонує протягом усього людського життя. Формуючись у процесах соціалізації та інкультурації, преференційне мислення спирається, зрозуміло, як на історичну, так і актуальну фактичність, на те, що було, і те, що є. При цьому продукуються оцінки і преференції щодо явищ і подій, як минулого, так і сьогодення. До уваги беруться також сценарії можливого розвитку історичних (як могло бути) і актуальних (як може бути) явищ і подій. Отже, так чи так генеральна спрямованість преференційного мислення пов'язується з орієнтацією на *образи того, що варто бажати і повинно бути*. Коли людина ставить собі питання на кшталт: до чого варто прагнути в житті? заради чого необхідно докласти зусиль, йти на жертви, зазнавати страждань? у чому сенс людського життя? – вона, прагнучи відповісти на них, звертається, так чи інакше, до світу цінностей, образів того, що варто бажати і повинно бути.

І дійсно, людина кожного дня у своєму житті звертається до цінностей, щоб, опираючись на них, визначити певні оцінки, орієнтації, прийняти певні рішення, здійснити певні вибори. Особливо це помітно в так званих граничних пунктах людської екзистенції, коли йдеться про явища життя і смерті, щастя і страждань, любові та ненависті, набуття ідентичності або її втрата тощо. При виборі професійного шляху, визначення життєвих цілей і завдань, добору відповідних засобів для їх реалізації люди теж спираються на певні ціннісні критерії. У всіх подібних випадках провідна роль належить преференційному мисленню людини, яке формується в процесах соціалізації та інкультурації під впливом сім'ї, школи, peer groups, медіа, церкви, субкультур тощо.

Концептуальне визначення цінностей, розроблене ізраїльським автором Ш. Шварцем наприкінці 1980-х років, містить п'ять формальних ознак, які потрібно брати до уваги дослідникам ціннісної проблематики: 1) цінності є поняттями або переконаннями; 2) вони стосуються цілей, що варті бажання й описують кінцеві стани людського існування або їхню поведінку; 3) цінності долають конкретні ситуації; 4) вони керують вибором і оцінкою поведінки і подій; 5) цінності впорядковані згідно з важливістю одна за одною (Schwartz, 1999).

Цікаво, що всі цінності як усвідомлені цілі спрямовані, за Шварцем, на задоволення трьох універсальних людських потреб: 1) потреб індивідів як біологічних організмів; 2) потреб координації соціальної взаємодії; 3) потреб, пов'язаних із виживанням і добробутом соціальних груп.

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

Загалом цінності можуть виступати в людському житті в різних іпостасях: бути цілями, яких хочуть люди досягти; можуть мислитися як засоби, які використовують люди для досягнення того, що вважають важливим; цінності можуть також виступати тим, задля чого варто докладати зусиль, або, навпаки, тим, чого треба уникати; вони можуть бути критеріями, згідно з якими люди оцінюють і вимірюють різні предмети, явища і події.

Цінності формуються, розвиваються і змінюються впродовж усього людського життя. В умовах глобалізації має прояв *глобальна ціннісна зміна* в цілому світі. Соціологічні дослідження показують, що в цьому сенсі відбуваються такі (швидкі або поступові) ціннісні зсуви:

- від *матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних*;
- від *обов'язку до саморозвитку*;
- від *аскетизму до самореалізації*;
- від *переважної орієнтації на працю до переважної орієнтації на вільний час*;
- від *монізму до плюралізму*;
- від *універсальних цінностей до партикулярних*;
- від *орієнтації на принципи до орієнтації на цілі*;
- від *універсалізму до релятивізму*;
- від *колективізму до індивідуалізму*;
- від *релігійної духовності до позарелігійної духовності*;
- від *морального «демонтування» одних вчинків до морального «монтажу» інших*.

Зрозуміло, наведений каталог ціннісних зсувів є аж ніяк не повним. Головне, що ці зсуви пов'язуються з фундаментальною тематикою сьогоденного людського життя, а саме: з правами людини, її мораллю, працею, сім'єю, вільним часом, релігією, особистим розвитком, самореалізацією, матеріальним добробутом, здоров'ям, громадянською ідентичністю, громадянською компетентністю тощо.

Початкове формування громадянської ідентичності та громадянської компетентності пов'язано, як підкреслювалося вище, з кристалізацією ціннісних пріоритетів громадян. У межах первинної соціалізації це відбувається через інституційне запровадження і закріплення цінностей у ментальності та поведінці молодих людей. І тут важливо, щоб у результаті стратегічні цілі та цінності соціетального рівня суттєво не розходилися з індивідуальними та груповими ціннісними орієнтаціями громадян. На жаль, сьогодні в Україні створення такого ціннісного консенсусу є складною справою. Його блокують як внутрішні чинники (політична нестабільність у суспільстві, неподолана корупція, значна соціальна нерівність, низький рівень життя, поширена бідність), так і зовнішні (військова агресія путінської Росії).

У таких умовах рейтинг українських громадянських цінностей набуває певної специфіки. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2019 р.), серед п'яти (за списком) громадянських цінностей найважливішою виявилася цінність *«взаємна допомога»*. Її позитивно оцінили 90 % респондентів. На другому місці (за ступенем важливості) опинилася *«індивідуальна свобода»* (82 %), на третьому – *«демократія»* (80 %). Цінність *«терпимість до чужих ідей і вірувань»* за рейтингом серед опитаних була четвертою (74 %), а цінність *«верховенство права»* – п'ята (66 %). Отже, сьогодні цінності, що пов'язані з толерантністю і верховенством права поки що не домінують у ментальності наших громадян, хоча загалом українці ставляться до них, безумовно, позитивно.

Громадянські цінності в суспільстві нерідко тлумачаться як людські *чесноти*. Вони в суспільному житті так чи інакше сприяють інтеграції та взаємодії громадян; забезпечують стабільність їхніх взаємовідносин; створюють відчуття належності до певних соціальних спільнот; допомагають розрізнати правильне і неправильне, справедливе і несправедливе, бажане і небажане; обґрунтовують соціальні норми; виступають критеріями оцінювання суспільних явищ, подій, поведінки людей тощо. Як чесноти громадянські цінності спрямовані на забезпечення *загального людського блага*. Тому вони дуже цінуються в суспільному житті.

Зрозуміло, сучасна соціальна диференціація суспільства вносить певні корективи в ступінь важливості громадянських цінностей для людей. Це засвідчують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2019 р.). Респондентам пропонувалось зазначити з-поміж десяти цінностей найбільш важливі для людини в суспільстві. Нижче наводиться (на підставі оцінок опитаних громадян) рейтинг зазначених цінностей:

- *матеріальний добробут* (51 %),
- *справедливість* (45 %),
- *соціальна захищеність* (43 %),
- *дотримання прав людини* (41 %),
- *свобода* (27 %),
- *повага до людської гідності* (23 %),
- *повага до людини праці* (19 %),
- *терпимість* (8 %),
- *колективізм* (5 %),
- *готовність поступитися власними інтересами заради держави* (5 %).

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

Таким чином, сьогодні найбільш важливою цінністю для українців є матеріальний добробут. Це скоріше вітальна цінність, ніж громадянська. Хоча вона реалізується в житті з допомогою громадянства. Суто громадянські цінності (справедливість, соціальна захищеність, дотримання прав людини) займають провідні місця (за рейтингом) у наведеній ціннісній ієрархії. А ось такі громадянські цінності, як свобода, повага до людської гідності, терпимість поки що не вважаються найбільш важливими для наших громадян. В умовах глобалізації, економічної рецесії, неконсолідованої демократії важливість для українців поваги до людини праці, колективізму, а тим паче готовності поступитися власними інтересами заради державних відносно знижується.

Ціннісні пріоритети українських громадян зумовлені так чи так станом справ у вітчизняному соціумі, залежать також, як зазначалось, від змісту і спрямованості їхнього преференційного мислення. Тому важливо соціологічно зафіксувати співвідношення і динаміку певних ціннісних синдромів у ментальності наших громадян. Відтак у межах соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України систематично здійснювались опитування громадян щодо їхніх ціннісних пріоритетів у житті [Ручка, 2017b].

Каталог певних цінностей містив 20 позицій. Вони були сформовані як різноманітні життєві стани, можливості, стандарти, зразки, які варто бажати або вони мають бути. Респондентам пропонувалось *оцінити важливість особисто для себе* цей каталог цінностей за 5-бальною шкалою, де 1 бал означав «зовсім не важливо», а 5 балів – «дуже важливо».

Якщо згрупувати ціннісні позиції за критерієм їх функціональної однорідності, то можна виокремити певні чотири синдроми. Один із них – «*безпека*» – охоплює вітальні цінності (*здоров'я, сім'я, діти, добробут*). Функціональне призначення цього синдрому цінностей – забезпечення, гарантування екзистенційної безпеки людей, людського життя, його відтворення.

Другий синдром – «*соціальний комфорт*» – охоплює різноманітні *просоціальні* цінності (*інтераційні, егалітарні, традиційні, релігійні*), що покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаєминах між людьми, сприяти їхній солідаризації, толерантності, набуттю можливостей для реалізації соціальних інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникання конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності, як *сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-культурне відродження, участь у релігійному житті*.

Третій синдром – «самореалізація» – охоплює самореалізаційні цінності, які забезпечують, першою чергою, людський розвиток (*цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, індивідуальна культурна компетентність*). Функціональне призначення цього синдрому цінностей полягає в забезпеченні саморозвитку людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя.

Нарешті, четвертий синдром – «демократія» – охоплює демократичні політико-громадянські цінності (*державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, можливість підприємницької ініціативи, участь у політичному житті*). Їх функціональне призначення полягає в забезпеченні повноцінної участі громадян країни в політико-громадянському житті суспільства.

Нижче наведені дані Інституту соціології НАН України, які показують ієрархічне співвідношення і динаміку зазначених ціннісних синдромів за період 2012–2018 років (*табл. 4.2*).

Таблиця 4.2

Співвідношення і динаміка ціннісних синдромів населення України, 2012–2019 рр. (агреговані середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

Ціннісні синдроми	2012	2014	2016	2018
Безпека (вітальні цінності)	4,67	4,68	4,73	4,70
Самореалізація (самореалізаційні цінності)	3,88	4,05	4,08	4,02
Соціальний комфорт (просоціальні цінності)	3,78	3,93	3,97	3,90
Демократія (демократичні політико-громадянські цінності)	3,53	3,81	3,81	3,80

Отже, ієрархічний порядок наведених ціннісних синдромів у всіх випадках очолюють вітальні цінності (синдром «безпека»). За означений період домінантне становище цього синдрому не змінилося. Отже, домінантний рейтинг вітальних цінностей зберігається і навіть підсилюється (порівняно з 2012 р.) в умовах економічної рецесії та соціально-політичної нестабільності соціуму.

За період 2012–2018 років статистично значуще зросли рейтинги синдромів «самореалізація», «соціальний комфорт» і «демократія». Українські громадяни стали більше цінувати потреби і можливості власного саморозвитку та самореалізації. Більше їх стали хвилювати питання рівності, створення рівних можливостей для всіх, сприятливого

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

морально-психологічного стану в суспільстві, національно-культурного відродження, участі в релігійному житті.

Щодо синдрому «демократія», то його рейтинг у ціннісній ментальності наших громадян зріс дуже суттєво. Особливо це стосується важливості державної незалежності України, демократичного розвитку країни, підприємницької ініціативи, свободи слова, демократичного контролю рішень владних структур.

Отже, загалом громадянські цінності в структурі української ментальності мають добрі перспективи для свого розвитку і закріплення. При цьому це стосується не тільки суто політико-громадянських цінностей, а й цінностей громадянського штибу, що входять до складу синдромів «безпека», «самореалізація» і «соціальний комфорт».

Зростання значущості для наших громадян патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, індивідуальної культурної компетентності, інтелектуального розвитку, ревіталізації певних національних, традиційних, релігійних цінностей створює, на мою думку, *єдиний ціннісно-смысловий фундамент* суспільного життя країни, який може слугувати опорою духовної мобілізації та солідаризації наших громадян.

4.5. Політична ефективність як складова громадянської суб'єктності

Політична ефективність (political efficacy²) визначається як відчуття, що індивідуальна політична дія матиме вплив на політичний процес у суспільстві. Поняття політичної ефективності часто використовується для позначення переконань людини в тому, що вона може або не може контролювати в політичному житті суспільства. Йдеться як про внутрішню впевненість у власній компетентності, здатності до дії, ризику тощо, так і оцінку політичних інститутів та їх здатності реагувати конструктивно чи репресивно. Власне, дослідники вирізняють *інтернальну* (внутрішню) та *екстернальну* (зовнішню) політичні ефективності [Lane, 1959]. Внутрішня політична ефективність зосереджена на впевненості особистості у своїй компетенції розуміти, судити і висловлювати свій політичний вибір ефективно. Зовнішній аспект політичної ефективності концентрується на переконаннях індивіда не тільки власної впевненості щось вдіяти, а й стосовно чутливості державних органів та установ до вимоги громадян.

Концепція політичної ефективності має особливе значення для оцінки поведінки в демократичних системах, де відповідальна, активна позиція вітається та де існують доступні інституціоналізовані канали для вираження політичних та громадянських потреб. Індивід у демократичній системі має певні очікування щодо поведінки урядових чи муніципальних чиновників, які повинні бути стурбованими його претензіями та відгукуватися на його вимоги. Натомість у перехідних суспільствах громадяни можуть помилятися в оцінці власної ефективності, недооцінюючи ризики репресивності політичного режиму або переоцінюються його силові можливості. Зрештою політична ефективність особистості в процесі взаємодії з політичними інститутами та недержавними суб'єктами узгоджується з об'єктивними політичними умовами. Ця прагматичність і відрізняє політичну ефективність від громадянського обов'язку, який також мотивує громадянську активність, однак може проявлятися навіть паралельно із скептицизмом щодо реального впливу на політичні інститути.

Формування політичної ефективності у західних демократіях відбувалось паралельно зі здобутками громадянського суспільства, яке «віддвойовувало» в держави публічну сферу. Набуття громадянської суб'єктності індивідом було наслідком позиціонування себе як члена недержавних об'єднань, які слідкують за тим, щоб держава надмірно не

² Термін «political efficacy» перекладають також як «політична компетентність».

втручалася у приватне життя. Дослідження Р. Даля є одним із перших, де продемонстровано позитивну кореляцію між упевненістю у власній політичній ефективності та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні інститутів громадянського суспільства [Dahl, 1961: p. 287–289].

Поширення політичної ефективності сприяє як розвитку громадянського суспільства, так і стабільності політичної системи, оскільки такі переконання є резервом її легітимності. Зменшення політичної ефективності сигналізує про делегітимацію політичних інститутів і за певних умов провокує населення до повалення політичного режиму або сприяє формуванню авторитарного правління. Нестача політичної ефективності може призвести до політичного відчуження та апатії, а також до пошуку альтернативних шляхів впливати на політичну сферу не тільки через законний політичний процес. Адже низький рівень політичної ефективності навіть за умов суспільної стабільності сприяє поширеності серед населення відчуття безсилля та плутанини, що змушує людей шукати менш раціональні та більш популістські відповіді на соціальні проблеми. Громадяни без відчуття політичної ефективності більше піддаються популістським маніпуляціям політичних сил, які домінують у таких суспільствах, як українське.

Аналіз рівнів внутрішньої політичної ефективності та залученості у громадянське суспільство вказує на відмінності між західноєвропейськими та постсоціалістичними країнами. Особливо це стосується частоти залученості у роботу громадських організацій. Так, у рамках третьої хвилі міжнародного порівняльного проекту European Social Survey (ESS–3) провели опитування у більшості європейських країн, коли до опитувальника дослідження були включені питання, які спрямовані на вивчення політичної ефективності та залученості у громадські організації (табл. 4.3).

Зокрема, йдеться про запитання *«Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні проблеми?»*, виміряну за 5-бальною шкалою із можливими варіантами відповіді «1 – дуже складно; 2 – складно; 3 – важко сказати, складно чи легко; 4 – легко; 5 – дуже легко», та запитання *«За останні 12 місяців, як часто Ви були залучені у роботу добровільних чи благодійних організацій?»*, виміряну за 6-бальною шкалою із можливими варіантами відповіді «1 – принаймні, раз на тиждень; 2 – принаймні, раз на місяць; 3 – принаймні, раз на три місяці; 4 – принаймні, раз на шість місяців; 5 – ще рідше; 6 – ніколи».

Найбільша кількість респондентів, які були впевнені у своїй компетенції розуміти політичні проблеми, була зафіксована в Австрії, Болгарії, Великій Британії, Данії, Ірландії, Кіпрі, Німеччині, Норвегії, Румунії, Угорщині та Фінляндії. Найменша кількість політично ефективних громадян простежується у Бельгії, Іспанії, Португалії, Росії, Україні та Франції. Таким чином, залежність внутрішньої політичної ефективності

**Кореляція між внутрішньою політичною ефективністю
та залученістю у громадські організації у європейських країнах,
ESS–3, 2006–2007 рр.**

<i>Країни</i>	<i>«Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні проблеми?», середній бал (1– дуже складно; 5 – дуже легко)</i>	<i>«За останні 12 місяців, як часто Ви були залучені у роботу добровільних чи благодійних організацій?», середній бал (1– принаймні, раз на тиждень; 6 – ніколи)</i>	<i>Кореляція, коефіцієнт Спірмена</i>
Австрія	3,35	4,31	-0,061**
Бельгія	2,73	4,97	-0,112***
Болгарія	3,16	5,88	-0,037
Велика Британія	3,06	4,82	-0,069***
Данія	3,36	4,69	-0,111***
Естонія	2,89	5,61	-0,079**
Ірландія	3,16	4,66	-0,099***
Іспанія	2,64	5,11	-0,112***
Кіпр	3,33	5,22	0,000
Латвія	2,82	5,38	-0,180***
Нідерланди	2,89	4,32	-0,055*
Німеччина	3,16	4,43	-0,121***
Норвегія	3,03	4,24	-0,055*
Польща	2,89	5,73	-0,071**
Португалія	2,50	5,33	-0,079***
Росія	2,64	5,64	-0,082***
Румунія	3,02	5,36	-0,121***
Словаччина	2,91	5,55	-0,086***
Словенія	2,94	5,04	-0,071**
Угорщина	3,22	5,61	-0,091***
Україна	2,62	5,44	-0,174***
Фінляндія	3,06	4,83	-0,068**
Франція	2,58	4,80	-0,093***
Швейцарія	2,97	4,16	-0,111***
Швеція	2,86	5,15	-0,088***

Примітка. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$

ті від тривалості демократичного правління чи економічного розвитку країни в даному випадку є неочевидною. Натомість розподіл частоти залученості в роботу добровільних і благодійних організацій по кожній європейській країні свідчить про наявність відмінностей за рівнем со-

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

ціально-економічного розвитку. Найбільша частота участі в добровільній громадсько корисній діяльності або в діяльності благодійних організацій представлена в переважно західноєвропейських країнах – Австрії, Великій Британії, Данії, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Франції та Швейцарії. Найменша частота – у постсоціалістичних країнах (Болгарії, Естонії, Польщі, Росії, Словаччині, Словенії, Угорщині та Україні).

Попри невеликі коефіцієнти кореляцій, зв'язок між внутрішньою політичною ефективністю та частотою залученості у роботу громадських організацій простежується у більшості європейських країн. Відсутність кореляції зафіксовано лише у двох країнах – у Болгарії та на Кіпрі.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України розроблена структура показників зовнішньої політичної ефективності, яка вможливує відстежування загальних тенденцій змін, що відбуваються у масовій свідомості українців з 1994 року. Впродовж останніх двадцяти чотирьох років можна простежити поширеність політичної ефективності населення за допомогою запитань, які репрезентують загальнонаціональний та місцевий рівні: «Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» та «А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?» з варіантами відповідей «1 – ні, нічого не зміг би зробити; 2 – важко сказати; 3 – так, зміг би щось зробити».

Динаміка ствердних відповідей на ці запитання показує зрушення, які відбулися у масовій свідомості населення за останні роки (рис. 4.7).

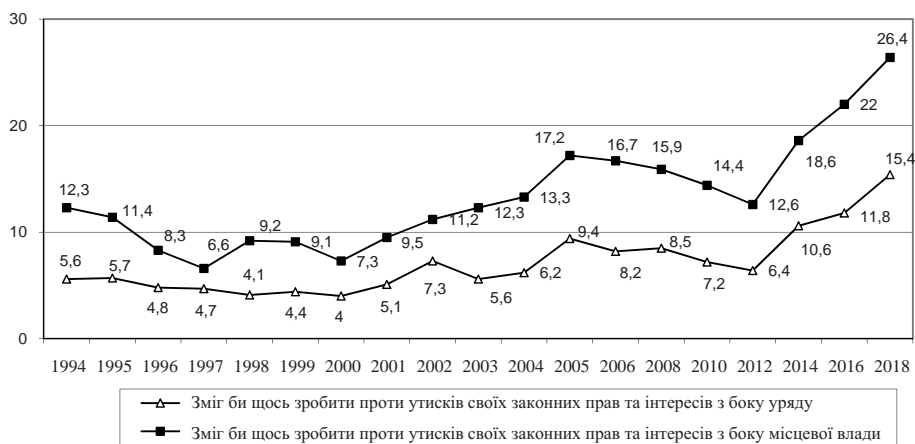

Рис. 4.7. Динаміка політичної ефективності населення України у разі утисків своїх законних прав та інтересів з боку уряду або місцевої влади (%)

Упродовж 1990-х та початку 2000-х років показники зовнішньої політичної ефективності демонстрували її низький рівень. Одразу після Помаранчевої революції впевненість у наявності можливості впливати на владу в разі порушень власних прав та інтересів, хоча й ненабагато, але зросла, особливо стосовно місцевої влади. Однак у подальшому ці показники поступово знижувалися і напередодні Євромайдану повернулися до висхідних позицій. Таким чином, тенденція зниження політичної ефективності після першого Майдану не відтворилася у випадку з другим Майданом. Очевидно, що, незважаючи на «постреволюційне» розчарування, український соціум плекає надії на більшу демократизацію політичної системи.

Якщо порівняти показники зовнішньої політичної ефективності членів громадських організацій з тими, хто не належить до жодної такої організації, то очевидна різниця відмінності між ними (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Політична ефективність залучених і незалучених респондентів у громадські організації України (%)

	<i>Член громадської організації</i>	<i>Не належу до жодної організації</i>	<i>Населення України загалом</i>
<i>Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	37,2	57,5	54,1
Важко сказати	33,5	29,9	30,5
Так, зміг би щось зробити	29,3	12,6	15,4
<i>А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	26,6	45,6	42,4
Важко сказати	30,6	31,3	31,2
Так, зміг би щось зробити	42,8	23,1	26,4

Серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку уряду, вдвічі більша (29,3 %), ніж загальнонаціональні показники (15,4 %). Подібним чином частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку місцевої влади, серед залучених у громадській організації виявилася суттєво більшою (42,8 %), ніж серед населення загалом (26,4 %).

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

Отже, зусилля, спрямовані на перебування у громадських організаціях, які здебільшого займаються неполітичною діяльністю, формують у їхніх членів більшу впевненість у своїй політичній ролі. Отримання практичних навичок (колективні бесіди, вміння представити свою думку, здатність грамотно викладати свої вимоги у доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів, організаційні дії тощо) здебільшого проходить у переважно неполітичних організаціях. Засвоєння необхідних норм і моделей групової поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку) може виступати мотивами залучення особистості в політику, дає змогу набути досвід і отримати необхідну підтримку офіційних структур.

Крім цього, перебування в таких організаціях передбачає розвиток психологічних ресурсів, які посилюють почуття політичної ефективності. Відчуття причетності особистості до справ своєї організації, переконання у своєму внеску у громадську справу, формують почуття «Ми», що, безперечно, сприяє колективним формам суб'єктності. Адже громадські організації розширюють соціальну мережу своїх членів, збільшуючи їхній соціальний капітал і надаючи доступ до політично значущих ресурсів та інформації. Це уможливорює посилення їхнього сприйняття можливості впливати на політику.

4.6. Маніфестація громадянської пасіонарності: Євромайдан у грудні 2013 року

Масові протести наприкінці 2013 і на початку 2014 року продемонстрували безпрецедентний рівень політичної мобілізації населення за всі роки незалежності України. Їх наслідки виявилися драматичними й непередбачуваними, а причини ще довго будуть приводом для різних академічних рефлексій. Чи можна вже сьогодні говорити про сформовану критичну масу носіїв «культури участі», про існування тієї активної меншості, яка стане рушійною силою формування громадянськості в Україні? Дослідження цінностей учасників київського Євромайдану дає підстави обґрунтовано говорити про таку перспективу.

У період з 7 по 16 грудня 2013 року ініціативна група соціологів провела дослідження серед мітингувальників на центральній площі столиці. Проект передбачав два етапи. На першому, кількісному, було проведено опитування учасників акцій протесту на київському Майдані. На другому, якісному, – серія фокусованих групових інтерв'ю з цією ж категорією³. Дизайн проекту передбачав проведення фокус-групового дослідження (ФГД) з учасниками протесту одразу після кількісного етапу. Важливо було з'ясувати, що спонукало людей до виходу на вулицю, як вони описують і оцінюють події, що відбуваються, їхню динаміку та можливі й бажані наслідки. Як змінювалася позиція мітингувальників щодо цілей і методів спротиву за першу декаду протестів, як вони ідентифікують себе та своїх однодумців на відміну від тих, хто з підозрою поставився до такої форми громадянського активізму або ж зайняв вичікувальну позицію. Унікальність фокус-груп, проведених з 9 по 16 грудня 2013 року, полягає в тому, що наративи учасників акцій були отримані на самому початку революційних подій, коли описи та пояснювальні моделі, мовні та ідеологічні кліше щодо них ще не встигли сформуватися і розтиражуватися в медіа [Наумова, 2012].

³ Висловлюємо щиро вдячність колегам, які брали участь у проекті на волонтерських засадах та фінансово підтримали дослідження: Надії Лінцовій, Дмитрові Карпенку, Катерині Тітченко, Оксані Кузяків, Дмитрові Громакову, студентам факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які здійснювали збір даних, та багатьом іншим ентузіастам, які долучилися до проекту на різних етапах. Особлива вдячність – директору компанії CESSI – Україна, Олені Єжель, яка надала приміщення та технічне обладнання для проведення фокус-груп, без яких реалізація якісної частини дослідження була б неможливою.

Соціально-демографічний профіль протестувальників

За час протистояння, яке почалося з Маршу мільйонів 1 грудня 2013 року, і до його завершення після трагічних подій наприкінці лютого 2014 року соціально-демографічний склад, настрої та вимоги Майдану зазнавали змін. Опитування відбувалося на самому початку тривалої конфронтації із владою, через тиждень після масового мітингу, на який, за різними даними, вийшли від 100 до 500 тис. осіб. За цей час уже відбулося захоплення публічного простору на центральній площі Києва і Хрещатику, де розгорнулося наметове містечко, та низки будівель: Будинку профспілок, будівлі КМДА та Жовтневого палацу. Але структури самоорганізації Майдану, разом із маркуванням і відокремленням осердя спротиву (побудовою барикад, облаштуванням місць для харчування та сну, залученням символіки та ін.), лише почали формуватися. Влада дуже мляво і з запізненням реагувала на події, ігноруючи загрозу з боку протестного руху, який набирив сили. Проте медіа репрезентували події без купюр, тиражуючи кадри жорсткого розгону мирного табору прихильників євроінтеграції в ніч на 30 листопада.

Тож результати опитування учасників протестів, які вийшли на Майдан 7–8 грудня, репрезентують першу суспільну реакцію на жорстокість і зневагу влади до громадської думки. На площах опинилися найбільш чутливі до невмотивованого насилля і брехні з боку держави, ті, чий активізм став поштовхом для поширення суспільної підтримки протестів та подальшого розгортання громадянського опору режиму.

Природно, що на початку протестів серед активних громадян переважали кияни. Вони становили 60 % серед учасників мітингів 7–8 грудня. Третина протестувальників (32 %) приїхали до столиці з різних міст України; 6 % – репрезентували сільське населення, а 2 % становили іноземці (рис. 4.8).

На Майдані переважали чоловіки (56 %), частка жінок становила 44 %. При цьому, якщо серед киян, які вийшли на вулиці, кількість представників обох статей була однаковою (50 % чоловіків і 50 % жінок), то серед протестувальників, які прибули до столиці, частка чоловіків удвічі перевищила частку жінок (68 % та 32 % відповідно).

Важко визначити вікове ядро учасників мітингів, адже до акцій долучились представники усіх вікових категорій. Фактично рівні частки становили особи віком до 25 років (24 %) та 26–35 років (24 %). Кожен другий протестувальник – це людина старша за 35 років: 18 % – громадяни віком 36–45 років, 20 % – 46–55 років і 14 % – старші за 55 років. А середній вік учасників протесту становив 37 років. Отже, дії влади викликали обурення у громадян незалежно від віку, спонукаючи найбільш активних до виходу на вулицю.

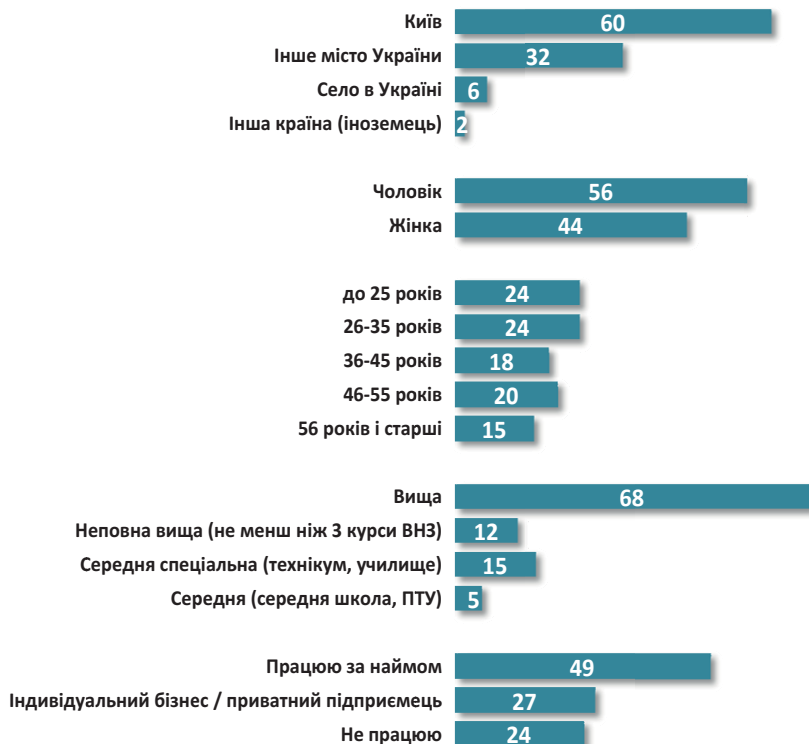

Рис. 4.8. Соціально-демографічний профіль учасників київського Євромайдану, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)

Четверо із п'яти учасників протестів у столиці 7–8 грудня – особи з вищою або неповною вищою освітою (68 % і 12 % відповідно). Кожен п'ятий мав середню або середню спеціальну освіту (20 %). За родом своєї діяльності половина мітингувальників – це фахівці, які працюють за наймом (49 %); 27 % – мали власний бізнес, чверть – не працюють (24 %). До складу останньої групи також входили студенти. Соціальний склад протестувальників свідчив про те, що передусім на свавілля влади відреагували освічені та ліберально зорієнтовані громадяни. Саме ця активна, відповідальна і схильна до рефлексії категорія завжди швидше відчуває якість політики режиму. І саме вона є найбільш чутливою до корупції та авторитаризму, зневаги до громадської думки, нехтування базовими демократичними принципами, і має ресурси для свідомого їх обстоювання. Отже, на самому початку ядро протестного

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

руху становили освічені фахівці, підприємці, студенти, які вимагали від влади не лише реакції на ганебні дії силовиків. Це був заклик до радикальних змін: відмови еліт від корумпованої політики, дотримання ними універсалістських принципів справедливості й рівності та забезпечення громадянських свобод.

Мотиви протесту і бачення його перспектив

Переважна більшість учасників акцій сприймали масові протести як громадянський спротив діям влади (78 %), а більш як половина погодились із тим, що це є проявом волі громадян (рис. 4.9). Конспірологічні версії подій було відкинуто, так само як і підозру в тому, що розгортання протестного руху відбувалося за сценарієм екстремістських націоналістичних угруповань. Частка тих, хто вважав Майдан наслідком змови сил, які зацікавлені в дестабілізації ситуації в Україні або ж переслідують свої власні інтереси, не перевищила 8 %. Це свідчить про те, що для переважної більшості активістів рішення підтримати протест було свідомим індивідуальним вибором, «сингулярним протестом» [Раунінг, 2012]. Ті, хто вийшов на вулиці міста, переважно не були залучені громадськими організаціями чи мобілізовані політичними силами.

Що ж спонукало активістів до виходу на вулицю? Кожен другий із мітингувальників опинився на Майдані заради скасування

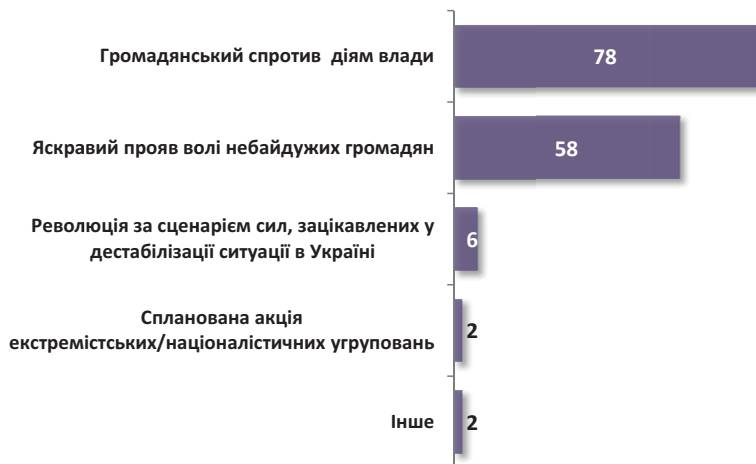

Рис. 4.9. Сприйняття Євромайдану його учасниками, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %). Запитання «На Ваш погляд, Євромайдан – це...» передбачає кілька варіантів відповіді

корумпованого режиму (51 %) (рис. 4.10). 46 % опитаних мотивували усвідомлення того, що країна потребує радикальних змін у системі влади, і надію на те, що колективний протест зможе вплинути на еліти. Прагнення інтеграції з європейською спільнотою рухало 44 %. Очевидно, що неочікувана відмова В. Януковича підписати на Вільнюському саміті вже узгоджений меморандум та надмірне насилля при розгоні Євромайдану були тригерами, а не причиною початку революції. Менш як третина учасників акцій 7–8 грудня (30 %) заявили, що на мітинг їх привело обурення силовими діями влади по відношенню до мирних протестувальників.

Більшість учасників обговорень були солідарними в оцінках специфічності цього соціального вибуху. На їхню думку, влада в черговий раз продемонструвала не тільки повну зневагу до волевиявлення громадян, абсолютну безвідповідальність, корумпованість і безкарність чиновників, а й зазіхнула на базові людські цінності – право на життя та недоторканність особистості.

- *«Це таке обурення, відстоювання своєї гідності. Їм говорили одне, а потім роблять інше. А тут ще й б'ють! ... І національної так само, але і людської гідності і цінностей» (Стрий, 43).*

- *«Тут є сильний, глибокий, загальнолюдський підйом. Зачепили основні цінності – життя, смерть, гідність людини, майбутнє дітей» (Львів, 45).*

Рис. 4.10. Мотиви підтримки Євромайдану, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %). Запитання «Чому Ви підтримуєте Євромайдан?» передбачає декілька варіантів відповіді

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

• *«... Люди хочуть інтеграції в Європу, а я роблю собі те, що сам хочу. Це було перше насильство, воно було моральне. Народ ніщо – я вирішую. Друге насильство було не моральне. Друге – грубе, фізичне. Воно вже знизило рівень ризику. Тут вже нема чого втрачати. Життя під загрозою» (Київ, 22).*

Якщо для молоді участь у протесті – це маніфестація своєї громадянської позиції, можливість висловити свою незгоду з цинічними діями влади, то мітингувальники старшого віку сприймають протистояння з позиції свого досвіду в перспективі розвитку громадянськості українців. Для них новий Майдан є ознакою пробудження свідомості нації, випробовування різних колективних дій заради пошуку ефективних механізмів впливу на владу з боку суспільства.

• *«Для меня ежедневный выход на Майдан – это отстаивание чувства своего достоинства, как человека... это какая-то моя внутренняя позиция, которая дает мне право себя хотя бы уважать» (Київ, 19).*

• *«...Оце бажання справедливості, сміливість, відвага! Там, де люди шукають справедливості, там діє Святий Дух. Люди шукають правди, хочуть правди – їм брехня набридла. Я вважаю, це особливий момент. Не тільки в історії, але і в духовному розвитку народу» (Стрий, 43).*

• *«Народ нарешті вчиться реагувати нормально. Бо таке враження, що роблять і так і сяк, а він не реагує. Скільки ще можна терпіти? ... народ є травмований, бо пострадянський. А зараз він усвідомив, ... що треба вилікуватися» (Львів, 46).*

Очевидно, що розширення репертуару колективних дій, які повинні примусити владу працювати в інтересах народу, відбувалося дуже повільно. Воно передбачало передусім наявність певного досвіду успішних акцій, організаційних мереж і спирається на певні ціннісні критерії щодо справедливості та уявлення про власні права.

Фактично на Майдані 2013 року були задіяні ті самі практики, що й під час Помаранчевої революції: захоплення публічного простору міста та будівель, встановлення наметового містечка та облаштування побуту мітингувальників, перманентна артикуляція своїх вимог з головної сцени тощо. І вже вдруге такі форми прямого здійснення народом своєї влади мали ефект. Але більш радикальні та суттєві вимоги протестувальників під час Революції гідності надали поштовх для формування чималої кількості спільнот, форумів, організацій, які почали продукування нових візій майбутнього країни у найрізноманітніших сферах. Майдан – 2013 став осередком не тільки фізичного, а й ідеологічного спротиву режимові, генеруючи альтернативні стратегії розвитку країни: від е-демократії та реформи системи оподаткування до освітніх проєктів та міського благоустрою.

Наразі можна впевнено говорити, що спад стихійного активізму не обернувся розчаруванням та замиканням у приватному, як відбулося із часом після Помаранчевої революції. Значна частина ініціатив вже інституціоналізувалася, утворивши стійкі мережі громадських організацій, активізм яких дедалі частіше спрямовується на співпрацю з державними інституціями.

Якщо до виходу на вулицю людей спонукали обурення, розчарування та навіть лють, то на Майдані, всередині подій виникли зовсім інші почуття. За словами самих учасників, це були радість, відчуття єдності, захоплення, гордість та навіть ейфорія. Більшість опитаних не очікували настільки масової підтримки протесту: *«Почуття щирого подиву, сюрпризу. Для мене це стало несподіванкою»* (Київ, 32). Розуміння, що твої настрої та думки поділяють тисячі людей, які зараз поруч, надихає і заряджає оптимізмом. Їх щире прагнення за будь-яку ціну відстояти справедливість, домогтися від влади виконання вимог Майдану, викликає гордість за українців та стимулює бажання стати частиною цього руху.

- *«Я захоплений частково. Тому, що маса людей вийшла і вже третій тиждень стоять десятки тисяч людей. Постійно стоять... активність – вона захоплює»* (Київ, 37);

- *«Можно сказать, что переполняет чувство гордости за то, что осталось немало неравнодушных киевлян. Когда я на Майдан захожжу, у меня чувство единства появляется... чувствую себя более спокойно... На Майдане очень большой позитив»* (Київ, 27).

На протестуючій вулиці люди побачили те, чого їм бракувало в житті: ввічливість, привітність, солідарність, некорисливу взаємодію, яка розгортається навколо спільних устремлінь та єдиної мети: *«...то, чего мне не хватало в нашем обществе, появилось на Майдане. Это очень радует»* (Київ, 19). Серед соціальних дефіцитів, які Майдан висвітлив доволі виразно – міжособистісна довіра і єдність на ґрунті розділених цінностей.

- *«...суть людей вийшла така гарна»* (Київ, 20).
- *«Цих всіх людей об'єднує те, що вони всі нормальні, порядні люди! Немає тут людей, яким я не довіряю»* (Івано-Франківськ, 23).

Глибоко вразила самоорганізація, що спостерігалася на Майдані. Учасники дискусій висловлювали щире здивування і захоплення здатністю зовсім незнайомих людей до органічної кооперації заради загального блага: облаштування побуту мешканців, оборони території та забезпечення безпеки всередині Майдану, а також продукування тактик подальшого спротиву.

- *«Майдан дуже розумний. Це такий собі мозок і самоорганізація людей – знає, де що покласти, де треба гроші дати, де не треба дати,*

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

як поводитися... така собі самосвідомість громадська, штучний інтелект, інтелект Майдану» (Івано-Франківськ, 25).

Цікаво, що сам протест проти режиму, нерівності, ієрархій, корупції, свавілля відбувався через фактичне відтворення справжніх форм соціальності, рівності, демократії на обмеженому просторі міської площі. Це відкрита для всіх у сенсі залучення та в сенсі вільного спостереження можливість долучитися до гуманістичних «немашинних модусів буття та неконформних форм співжиття» [Раунінг, 2012: с. 24]. Сама форма спротиву маніфестує принципи, за які стояли люди.

У протесті проти зневажання громадянської та людської гідності вбачалося прагнення справжнього єднання і відтворення суто соціального. Це стає можливим завдяки радикальному включенню: формуванню іншого, нового, відокремленого простору співжиття з джерела суспільної боротьби. Тотальне включення передбачає мешкання, постійну присутність і участь в усіх практиках табору. Через таку фактичну, очевидну й адресовану усім фізичну присутність і спільну дію відтворюються справжні форми солідарної та людської кооперації [Наумова, 2013].

Справжнє постає як очевидне лише в модусі ідеологічного та просторово-тілесного протиставлення рутинним формам соціальної взаємодії – формальним, позбавленим особистого сенсу, інколи принизливим. Воно було зреалізовано у відокремленому просторово-часовому континуумі на енергії протесту і через протест.

На Майдані спонтанне зібрання різних за віком і статтю, рівнем освіти та статків, досі незнайомих людей добровільно утворили осередок, в якому фактично репрезентовано оновлений низовий демократичний досвід. Він розгортається як перформанс і певний візирець у протиставленні існуючому соціальному порядку: «*За окном – маленький острів демократии» (Одеса, 55).* Ідеологічне протиставлення режиму ґрунтувалося на рівноправності стосунків. Лише спільна дія на рівних правах з іншими відтворює свободу й стверджує людську гідність: «*Це як міні-держава. Там нема ані когось більше, ані когось менше» (Стрий, 23).*

Осередок спротиву заповнюють тіла, які разом не тільки відтворюють простір свободи та рівноправної взаємодії, а й стають засобами боротьби проти позбавлення прав, ексклюзиву та ігнорування: «Саме тіло здійснює право на опір, яке активно заперечується» [Батлер, 2012: с. 32]. Воно виявляється сильнішим і дієвішим за будь-які дискурси. Коли влада втрачає чутливість до власного народу, а органи правосуддя перетворюються на репресивну систему, залишається лише пряма дія: красномовне голосування мовою «згуртованих тіл» [Батлер, 2012], яке де-

монструє сумнівну легітимність старого режиму. Умовою стійкості цих тіл є міцність того, що утримує їх разом, – спільне прагнення до змін.

Що, на думку протестувальників, спонукало людей до активних дій саме тепер? Адже дедалі більше розчарування та невдоволення політикою уряду було очевидним навіть серед електорату президента В. Януковича та «Партії регіонів».

1. Влада стає загрозою фізичній безпеці. Недовіра до державних і політичних інституцій є однією з найстабільніших диспозицій у політичній культурі українців. Люди намагаються мінімізувати взаємодії із владними структурами, не вірячи в їхню здатність до ефективних дій в інтересах громадян. Відчуження від «системи» зумовлене й певними ризиками: втратою часу, коштів, погіршенням соціального самопочуття. Події кінця листопада – початку грудня 2013 року продемонстрували, що влада стала чинником загрози фізичній безпеці та життю. Більше того, вищі чини МВС не намагалися ані приховати, ані виправдати репресивні дії силовиків – вони були публічними і залишилися безкарними.

• *«Восток и Запад – разные. Язык, харьковские соглашения – народ у нас инертно проглотил все, никакой реакции. Почему поднялся сейчас Восток? Зацепили не просто Европу... не это было главным. А главным было то, что лично его ребенок может так пострадать. Своих детей страшно выпустить на улицы...» (Харків, 52).*

• *«... Було щонайменше три фізичні розправи із людьми. Люди не сперечалися, не йшли із колами, зброєю. Це не був удар у відповідь, це був напад. Ми не провокували, вони зробили так. Їм тут виправдання немає, це дійсно була агресія» (Львів, 44).*

• *«Я считаю, что основным крючком стало публичное насилие. Да, мы знаем, что в тюрьмах людей бьют. Но мы этого не видим. А если видим весь цинизм и несправедливость – это ключевой момент... Во Владивке же вышли, это было на их глазах. А тут было на глазах всей страны» (Київ, 32).*

2. Зневага до громадянської та людської гідності. Застосування сили проти мирних демонстрантів викликало обурення і гнів, але до цих епізодів громадянська гідність була зачеплена цинічною брехнею «гаранта» та його уряду щодо підтримки євроінтеграційного курсу зовнішньої політики.

• *«Що стосується “Беркуту”, то тут уже справді ставлення до людей як до м’яса. Тут уже не витримали: “Ми ж громадяни!”. Особливо молодь» (Київ, 27).*

• *«Але чому вони не сказали, що не йдемо до Європи? Це все було продумано, і план був готовий. І люди бачать, що це брехня. Кажіть свою проазіатську, проросійську правду. Кажіть просто правду!» (Київ, 21).*

Ще одним чинником, який стимулював протест, була особиста неприязнь до В. Януковича та його несприйняття як президента України. Під час ФГД неодноразово згадувалося, що розчарування неочікуваною відмовою від підписання Угоди про асоціацію підсилювалось тим, що персони, які роблять вибір від імені народу, не мають на це жодного морального права.

- *«... Крім того, вибір за нас роблять люди, які морального права на це не мають. Люди, на яких стоїть тавро злодія і корупціонера. Це найбільше заціпило молодше покоління» (Львів, 46).*

- *«Ті, що працюють у власті – не мої... Не хочу щоб мені було соромно перед дітьми, перед іншими країнами – не може бути такий президент. Така людина, яка краде, відсиділа за грабіж, явно є бандюком, котра рветься до влади заради грошей, в якій немає нормальної освіти – тобто анти-ідеал людини» (Одеса, 25).*

3. Відчуття цілковитої неможливості впливати на політику. Критичні загрози, зокрема відсутність гарантій безпеки громадян при взаємодіях із владою, загострили усвідомлення абсолютної нечутливості еліти до прагнень народу, її безвідповідальності та безкарності.

- *«У нас така ситуація, яка гірша, ніж у середньовіччі. Тоді якщо хтось прийшов вимагати гроші, ти можеш дістати зброю і показати своє фізичне право. А у нас цього не можна, є закон, але він працює тільки для депутатів. Отже, не можна користуватись ані законом, ані силою» (Київ, 21).*

4. Вкрадена надія на наближення до Європи. Жоден з учасників дискусій не пов'язував підписання економічної угоди з Євросоюзом із підвищенням добробуту українців. Принаймні, у перспективі, у найближчі 3–5 років. Основні сподівання, як не дивно, стосувалися приборкання корупційних апетитів власної еліти. Усвідомлюючи свою неспроможність впливати на рішення влади, люди очікували, що вимога дотримуватись європейських стандартів примусить вітчизняну бюрократію до більшої прозорості та зменшить кількість зловживань. Крім того, була надія, що економічний союз з країнами Євросоюзу стимулюватиме внутрішні реформи.

- *«До “Беркута” забрали навіть не самоповагу, а надію і мрію. Довго було просто погано, кримінал. А тут, можливо, підємо в Європу і хоч щось зміниться. А тут навіть цю теплу мрію, яку кожен в серці беріг, забрали, і забрали певний вектор» (Київ, 21).*

- *«У нас появилась можливість реально вирватись, прорватись... Беспредел же просто открытый творится. Пусть мы сразу не будем процветать, понятно. Все поняли, что это последний шанс» (Київ, 33).*

Для більшості учасників акцій Європа є насамперед уособленням «справжньої демократії», яка спирається на незалежність судів і захист

свобод особистості, *«це повага до гідності кожного громадянина», коли «структура і механізм влади є для людей»* (Львів, 45). Респонденти старшого віку сприйняли відмову від асоціації з Євросоюзом ще й як свідому ізоляцію країни, на кшталт радянських часів, замість слідування загальним інтеграційним трендам.

- *«Фактично, цим рішенням ми закриваємо шлагбаумом цим дітям майбутнє. Ми їх вчимо в інтегрованому, сучасному світі. І тут закриваємо в резервації»* (Львів, 43).

5. Рух у східному напрямку. Серед мотивів протесту було також розуміння того, що відмова від підписання Угоди знаменує перспективу ще більшого зближення із Росією. Для опитаних протестувальників таке майбутнє було навіть більш лякаючим, ніж відмова від євроінтеграційного курсу.

- *«Зараз у свідомості людей така дихотомія – або Європа, або Росія. Третього не дано. І коли зрозуміли, що не буде Європи, то зробили висновок, що це зближення з Митним союзом, і це викликало відторгнення»* (Київ, 19).

- *«Я мрію, щоб моя держава була цивілізована. Ніякого “Тайожного союзу” не може бути, то середньовіччя. Але якби був вибір, щоб наша держава розвивалася взагалі незалежною – я би обрала. Але вибору немає. Не буде Європи, буде той союз. Тому треба щось робити, не можна сидіти вдома»* (Львів, 44).

Респонденти критично сприймали наслідки вступу України до Митного союзу. На їхню думку, це утворення уособлює застарілі принципи господарювання та політики, відмову від розвитку та нехтування світовими трендами. Ба більше, зближення з Росією оцінювалося як заперечення курсу, який Україна проводила впродовж усіх років своєї незалежності, як відкочування до радянського минулого.

- *«Ми всі прийшли через відродження, добу незалежності України. 2004 рік, і ніби щось здобувається. І раптом, всі здобутки перекреслено. Ти розумієш, що по морді дали і відштурнули в іншу сторону. На фоні хамського, зневажливого поведіння Росії»* (Львів, 45).

- *«Росія – це вчорашні технології, мислення, освіта, світосприйняття, законодавство, права людини»* (Стрий, 42).

- *«Россия – это останется на месте. Ничего не изменится, просто будет еще хуже. ...будем в общак еще и Путину носить. Сейчас что в России? Вышло 10 человек митинговать, во главе с Немцовым: всех в бобик погрузили и поехали. Там даже нет свободы слова. Если состоится “Таможенный союз”, то я уеду из этой страны»* (Київ, 27).

Напевно, ніхто з тих, хто із самого початку долучився до громадянського руху опору, не передбачав настільки жорстокого сценарію протистояння – брутального насильства з боку силових структур, незаконних

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

арештів, зникнення людей, а після ухвалення сумнозвісних законів від 16 січня – «гарячої» фази на Грушевського і людських жертв. Але більшість опитаних не мали сумніву в дієвості протесту та ефективності розпочатої боротьби (рис. 4.11). Троє з чотирьох протестувальників ще на початку грудня були налаштовані оптимістично (73 %). Значна частина з них сподівалися, що влада піде на компроміс: буде розпущено Кабінет Міністрів і сформовано новий уряд народної довіри (41 %). 40 % вважали, що внаслідок протестів, які проголошують недовіру народу до влади, найближчим часом відбудуться дострокові парламентські вибори. Інші очікували, що реакція з боку уряду буде більш помірною, але вона задовольнить формальні вимоги мітингувальників: буде переглянуто рішення про підписання угоди з ЄС (28 %) і покарано винних у побитті мирних демонстрантів. Лише 15 % пророкували поразку Майдану, передбачаючи розчарування учасників або його силовий розгін, а 12 % важко було передбачити наслідки протестних акцій.

В той час, коли тривали групові дискусії, серед основних вимог Майдану були покарання відповідальних за побиття мирних мітингувальників, відставка Кабінету Міністрів і формування уряду народної довіри. Але серед учасників спротиву мало хто вірив у таку

Рис. 4.11. Перспективи Євромайдану на думку його учасників, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %). Запитання «Як Ви думаєте, які перспективи Майдану?» передбачає кілька варіантів відповіді

перспективу. Видавалося сумнівним, що влада піде на поступки. Але бажання стояти до кінця і розуміння, що це є останнім шансом щось змінити і вплинути на правила гри у країні, не полишало людей.

- *«Тут народ вже знає, що влада нічого не змінить. І тут вже довіри немає. А це означає, що тільки ми можемо щось зробити. Вся моральна відповідальність на народі, і це є серйозно. Назад дороги немає – вони розуміють, що будуть репресії» (Івано-Франківськ, 23).*

Хоча оптимістичні настрої на першому етапі протестів переважали і майже ніхто не сумнівався в тому, що рано чи пізно влада буде вимушена піти на поступки, але лунала думка, що мирний спротив не дасть очікуваного результату і найближчим часом країну чекатимуть драматичні події.

- *«Всі чекають, бо весілля має закінчитись бійкою» (Стрий, 24).*
- *«Противостояние может длиться вечно и ни к чему не приведет. И это самое страшное. Как тройка. Ты не двоечник и не хорошист. Ты ничто. И кровь – это страшно. Но я считаю, что без неё внятной развязки не видно... Хорошо бы, если бы я был не прав» (Київ, 38).*

Ціннісні преференції учасників Майдану

Розмірковуючи про мотивації та очікування учасників масових акцій у столиці наприкінці 2013 року, треба зрозуміти, що ними рухало, які саме цінності були для них значущими, на ґрунті яких суб'єктивних преференцій така проактивність стала можливою.

У процесі опитування для з'ясування ціннісних орієнтацій мітингувальників застосовувалася методика авторитетного ізраїльського вченого Ш. Шварца [Schwartz, 2006; Магун, Руднев, 2007]. Ця техніка також залучена до інструментарію міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey), що дало можливість порівняти базові цінності українців і мешканців 28 європейських країн з орієнтаціями активних громадян, які вийшли на центральну площу Києва у грудні 2013 року.

Згідно з використаною модифікацією портретного ціннісного опитувальника (Portrait Values Questionnaire) Ш. Шварца респондентам пропонували 21 характеристику, що описує людей з різними життєвими цінностями. Кожен із цих «портретів» необхідно було оцінити за 6-бальною шкалою від «дуже схожий на мене» до «зовсім не схожий на мене». На підставі 21 оцінки схожості Ш. Шварц вирізняє 10 латентних мотиваційних типів цінностей: влада, досягнення, гедонізм, ризик/інноваційність, самостійність, універсалізм, доброзичливість, конформність, традиційність, безпека. 10 базових цінностей, своєю чергою, об'єднуються у 4 узагальнені категорії: *самоствердження, відкритість до змін, піклування про людей та природу, збереження.*

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

Діаграми, подані нижче, презентують узагальнені індекси за 10 ціннісними типами або 4 загальними категоріями. Індекси розраховувалися за такою процедурою:

1. Для кожного респондента було розраховано 10 ціннісних індексів як середні значення його відповідей на відповідні запитання портретного блоку (по 2–3 запитання).

2. До 10 отриманих показників, з метою усунення ефекту індивідуального стилю реагування, було застосовано процедуру центрування: від значень індексу по кожному з респондентів віднімалось середнє значення всіх відповідей респондента на 21 запитання.

3. 4 загальні ціннісні категорії розраховувалися як середні відповідні індекси з 10 попередньо обчислених (по 2–3 індекси).

Отже, отримані індекси відображають не стільки силу прояву ціннісних орієнтацій, скільки **ступінь пріоритетності** тієї чи іншої цінності в індивідуальній ієрархії цінностей респондента. Оскільки ми порівнюємо ціннісні профілі певних груп – українців в цілому, українців Майдану, населення європейських країн, то на діаграмах презентовані індекси групових ціннісних преференцій. Нульове значення індексу свідчить про середню значущість цінності для групи по відношенню до всіх інших цінностей. Чим більше значення, тим більш важливою є цінність порівняно з середньою значущістю усіх цінностей для групи; від'ємне значення індексу свідчить про менш високу важливість цінності по відношенню до середньої значущості усіх цінностей.

Порівняймо для початку цінності населення України в цілому та учасників Євромайдану (рис. 4.12). В ієрархії ціннісних преференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею розміщуються доброзичливість та універсализм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсализму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий соціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявляється набагато виразніше.

Порівняння ціннісного портрета українців і мешканців європейських країн видається цікавим у контексті розмірковувань про дрейф України в напрямі «європейських цінностей». Середній європеєць значно більшою мірою, ніж українець, орієнтований на піклування про близьких (доброзичливість), природу і людей у цілому

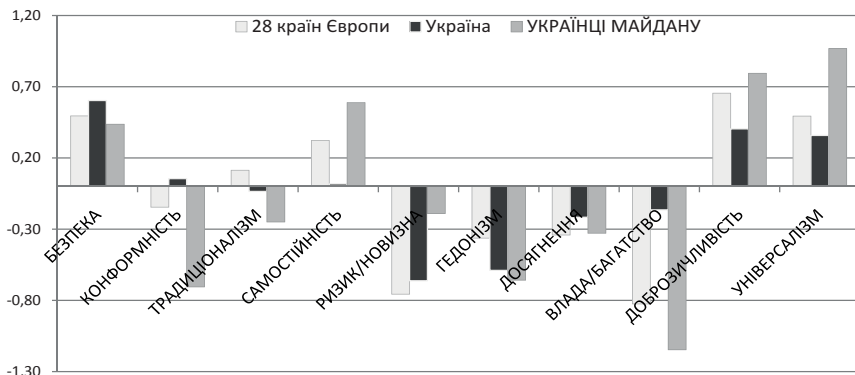

Рис. 4.12. Базові цінності учасників Євромайдану у порівнянні з цінностями населення України в цілому та 28 європейських країн
Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвили ESS (2013 р.) та дослідження учасників Євромайдану, проведеного ініціативною групою соціологів (7–8 грудня 2013 р.)

(універсалізм), він не прагне до контролю над ситуацією і людьми за рахунок використання багатства чи авторитету, більш самостійний і менш занепокоєний проблемами безпеки. Утім, такі узагальнення, хоча і охоплюють центральну тенденцію, не є показовими – базові життєві орієнтації мешканців Європи доволі неоднорідні.

Більш узагальнену картину репрезентовано на *рисунку 4.13*. На ньому представлені ціннісні індекси за 4 ціннісними категоріями для груп європейських країн: західноєвропейських (Бельгія, Швейцарія, Британія, Ірландія, Нідерланди, Німеччина), скандинавських (Данія, Фінляндія, Норвегія, Ісландія, Швеція), середземноморських (Франція, Португалія, Іспанія, Італія, Албанія, Кіпр, Ізраїль) та постсоціалістичних (Болгарія, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Росія, Естонія, Литва, Косово). На думку Ш. Шварца, 4 абстрактні ціннісні категорії утворюють систему координат із двома осями: «збереження – відкритість» до змін та «самоствердження – піклування» про людей та природу. Зрозуміло, що висока значущість однієї ціннісної категорії, наприклад «самоствердження», передбачає низький пріоритет протилежної – «піклування про людей та природу». Отримані дані чудово ілюструють таку теоретичну модель.

Цікаво, що найближчими до українців за своїм ціннісним профілем є жителі країн пострадянського простору. Можна говорити про однаково високий рівень консервативності населення України та колишніх країн

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

соціалістичного табору порівняно з мешканцями інших європейських держав. Значення індексу збереження для країн Східної Європи навіть більше, ніж для України ($p < 0,05$). Підозріле ставлення до змін, очікування соціальної стабільності та передбачуваного особистого майбутнього, очевидно, є наслідком радянської ціннісної ментальності. Так само, як і висока значущість самоствердження: прагнення до авторитету, добробуту, контролю над матеріальними та людськими ресурсами й потреба відтворити імідж особи з високим соціальним статусом. Ці цінності також залишаються більш актуалізованими серед українців і мешканців країн Східної Європи у зіставленні з іншими європейцями. Проте толерантність, довіра до людей, піклування про близьких та їх підтримка, турбота про природу виражені у пострадянській свідомості суттєво меншою мірою, ніж у ментальності європейців.

Зовсім інші орієнтації демонструють учасники протестних акцій на київському Майдані. Найвиразніше від українців і європейців цю групу відрізняють яскраво виражені альтруїстичні установки та найнижча значущість цінностей безпеки, орієнтованість на традиції та думки більшості. Активісти цінують стабільність менше, ніж мешканці будь-якої групи країн, навіть скандинавських. Та на відміну від більшості своїх співвітчизників зовсім не переймаються самоствердженням.

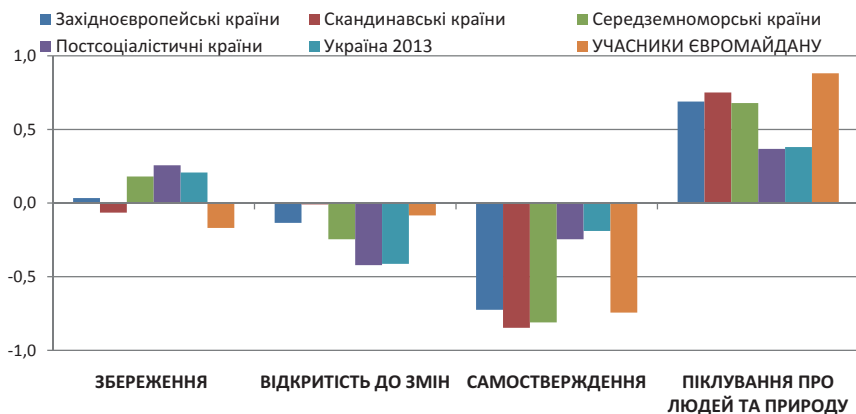

Рис. 4.13. Загальні ціннісні типи: порівняння учасників Євромайдану з населенням України в цілому та групами європейських країн
Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвили ESS (2013 р.) та дослідження учасників Євромайдану, проведеного ініціативною групою соціологів (7–8 грудня 2013 р.)

Формування громадянина: ідентичність, компетентність, цінності, суб'єктність

Ціннісні відмінності між населенням європейських країн докладніше відображено на карті (рис. 4.14). За горизонтальною віссю держави розміщені відповідно до вираженості цінностей: «відкритість до змін і консервативних орієнтацій» («збереження»). Вертикальна вісь визначає позицію країни за шкалою від альтруїзму («піклування про людей і природу») до егоїзму («самоствердження»). На ціннісному ландшафті Європи Україну характеризує висока значущість цінностей збереження – соціальної стабільності, конформності та традиціоналізму – на шкоду відкритості до змін, а також більше виражена орієнтація на самоствердження, ніж на альтруїстичне піклування про інших людей і природу.

А от ціннісний профіль учасників Євромайдану має доволі радикальний вигляд навіть порівняно з життєвими орієнтаціями населення старих демократій – Франції, Німеччини, Великої Британії. Учасники акцій протестів у Києві на ціннісній карті посідають фактично крайню позицію на полюсах обох постматеріалістичних цінностей – «піклування про людей і природу» та «відкритість до змін». Альтруїзм, турбота про загальне благо, орієнтація на рівність і взаємодопомогу, толерантність, готовність до змін і відкритість до викликів долі – так можна схарактеризувати типового українського революціонера. І саме в таких ціннісних координатах більшість теоретиків визначає ідеальний тип громадянської культури, комплементарний до стійкої демократії.

Власне, тому найнадійнішим показником розвитку громадянського суспільства є поширеність серед населення етосу громадянськості. Потужні внутрішні й зовнішні виклики стимулюють формування громадянської ідентичності, консолідуючи націю, а успішний досвід масових протестів проти «нечутливих» державних структур, сваволі бюрократії та корупції, який привів до повалення режиму, осівши у повсякденних практиках.

Розділ V

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ЯК ФОРМА ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

5.1. Волонтерський рух в Україні як форма громадянської активності: концептуальні засади наукового розгляду

Феномен українського волонтерського руху, що став набирати сили одразу після революційних подій 2013–2014 років і початку воєнних дій на Сході нашої країни, потребує особливої дослідницької уваги з багатьох причин. З одного боку, це безпрецедентний соціальний феномен, який у жодному разі не можна залишити без ретельного дослідження суспільствознавців. Водночас, з другого боку, це явище, яке стимулювало суттєві зміни в самому дискурсі волонтерства, особливо в його вітчизняному сегменті.

Зазвичай під волонтерством мається на увазі індивідуальна діяльність, спрямована на добровільну допомогу тим, ким повною мірою не може опікуватися держава в рамках відповідних інститутів. Волонтери – в традиційному розумінні це ті, хто свій вільний час, кошти, знання, не очікуючи винагороди, віддає тим, хто опинився в притулках, сиротинцях, допомагає бездомним покинутим тваринам тощо. Більшість словникових визначень незначно варіюється навколо такого розуміння: *волонтерство*, або *волонтерська діяльність* (від франц. *volontaire* (доброволець) → лат. *voluntarius* → лат. *voluntas* (вільне волевиявлення) → лат. *volō* (бажання, намір)) – добровільна безкорислива суспільно корисна діяльність. Може здійснюватись і окремими людьми, і організаціями.

Волонтерство, що підпадало під це визначення, існувало і в нашій країні до початку зазначених подій 2013–2014 років. Але після згаданих подій усе змінилося, і наше явище волонтерства виявилось таким, що цього визначення явно не вистачало для смислового охоплення цього феномену.

Ситуація слабкої інституційності, зруйнованості або функціональної неспроможності багатьох державних інститутів, що склалася у нашій

країні на той час, призвела до неспроможні держави ні протистояти військовій агресії на Сході, ні дати ради тим потокам внутрішніх переселенців, що з'явилися в країні внаслідок цих подій, ані надати гідне лікування та реабілітацію військовим, що постраждали внаслідок бойових дій на Сході. І тоді, завдяки потужним процесам громадянської соціальної активності, що брала початок ще під час подій Революції Гідності, почали набирати сили спонтанні громадські об'єднання, що перебрали на себе ті функції, які в сильній державі лежать на відповідних інститутах.

Відтепер ці громадські об'єднання, по суті, замінили на перших порах такі інститути, як армія (допомога військовим), медична допомога (передусім пораненим у госпіталах), соціальна допомога (насамперед переселенцям). Ці початкові громадські самоорганізовані об'єднання лише пізніше отримали назву волонтерських.

Тема волонтерства поступово актуалізувалася в різних дискурсивних полях – від публіцистичного [Матяш, 2019] до наукового [Голуб, 2016; Черниш, 2016; Мандебура-Нога, 2016]. Вона відбилася в ряді постанов Кабінету Міністрів [постанова Кабінету Міністрів України, 2015a; 2015b], масштабних емпіричних дослідженнях, зокрема, і під проводом потужних світових організацій [Волонтерство в Україні, 2015]. Усе це свідчить про непересічність для суспільства явища волонтерства в Україні, його активну реакцію на нього.

Щодо вітчизняного наукового суспільного дискурсу, то тема українського волонтерства, будучи непомітною і маргіальною ще кілька років тому, має шанс з часом переміститися в сегмент найбільш цікавих дослідницьких тем поряд з темами українських майданів, непересічність яких зафіксовано вже в тому, що слово «майдан» стало в усьому світі використовуватися не як власне, а як загальне ім'я для позначення особливої форми громадянської активності й самоорганізації.

З упевненістю можна сказати: вітчизняний соціологічний дискурс волонтерства матиме особливий характер, і значно вирізнятиться на фоні інших дискурсивних пропозицій саме з огляду на зазначену генезу своєї актуалізації. Безумовним поштовхом до появи громадського волонтерського руху стали драматичні події, що отримали назву Революції Гідності (2013–2014 рр.), а також військові дії на Сході країни, які почалися влітку 2014 року. Багато спостерігачів характеризують його як безпрецедентний. Говорити так дає підстави те, що за всіма своїми ознаками цей рух насправді не дуже підпадає під традиційні визначення волонтерства, які є прийнятими на даний час.

Частіше про волонтерство говориться в однині (волонтер), і прирівнюється воно до поняття «доброволець». І хоча при цьому іноді

використовується поняття «волонтерський рух», ідеться, радше, про групи волонтерів, які не кристалізуються у великі громадські об'єднання, де є добре узгоджена й скоординована групова діяльність. У нашому разі йдеться про спонтанну, процесуальну узгодженість, а не дію відповідно до певного організаційного плану. Саме це й дає підстави говорити про безпрецедентність волонтерського руху в Україні як явища, що підпадає під визначення руху як певної системної соціальної потуги, яка більша за суму індивідів, що до неї входять.

Виходячи з цього, варто замислитися над особливістю визначення волонтерства саме в конкретному соціальному контексті. Теми відмінностей у концептах волонтерства в різних соціологічних дискурсах торкалася російська дослідниця М. Певная. На підставі аналізу великого масиву західних і російських робіт з цієї проблематики Певна дійшла висновку про суттєву відмінність наголосів у цих дискурсах: «одна ключова відмінність зарубіжних і російських трактувань полягає в розстановці пріоритетності аксіологічних і соціальних змістів волонтерства. Для російських авторів на першому місці – цінність для суспільства, для зарубіжних – цінність для членів різних спільнот, самих волонтерів. Закордонні трактування базуються переважно на прагматизмі, тоді як російський підхід до визначення волонтерства більш соціальний» [Певная, 2013: с. 115].

Вітчизняний дискурс тут матиме свої особливості, які полягатимуть у поєднанні цих двох наголосів. Безумовна соціальна значущість діяльності наших волонтерів полягає насамперед у тому, що вони почали діяти в ситуації слабкої інституційності, чого не спостерігається навіть у тій соціально орієнтованій волонтерській діяльності російського волонтерства, про яке говорить дослідниця. Цей рух у аксіологічній площині спирався на подвійну ціннісну платформу для його учасників – з одного боку, це суспільні цінності, збереження держави, захист від ворога. Волонтери практично, так би мовити, «підклали свої руки під державу», яка хиталася і могла впасти. І при цьому яскраві індивідуальності, непересічні особистості, які були ядром цього руху, вбачали в цьому власну самореалізацію і свій життєвий шлях – з другого.

Тут красномовним може бути вислів одного з волонтерів у коментарі для видання *Opinion*: «Думаю, моя історія наочно ілюструє відмінність волонтерства в Україні від того, як це відбувається в інших країнах. Моїми мотивами були страх знищення держави, а з нею і звичного для мене укладу життя, сором за власну бездіяльність у періоди, коли можна, треба було діяти, а також відчуття глибокої несправедливості. Не думаю, що справжнє волонтерство має починатися так. Волонтером я став не тому, що вважав, що це надасть мені досвід, допоможе в розбудові особистості чи покращить моє місто, просто в той момент і в тій

ситуації, в якій ми всі опинилися у 2014 році, це рішення було найбільш очевидним» (*Федір Сердюк, засновник компанії FAST, сертифікований інструктор з першої допомоги та допомоги пораненим у тактичних умовах*) [Що таке волонтерський рух в Україні, 2017]. Соціальне й індивідуальне тут виявляються двома сторонами одного явища.

Якщо говорити про саму генезу визначення того явища, що тепер ми позначаємо як українське волонтерство, то можна погоджуватися з А. Шюцем, який вважав, що витоки наукових понять (концептів) треба шукати в повсякденності як первинній соціальній реальності [Шюц, 1996].

Як саме поступово кристалізувалося позначення цієї громадянської активності як волонтерської можна побачити з висловлювань українських провідних волонтерів у їхніх постах у соціальній мережі Facebook на день волонтера 5 грудня 2018 року. З часу виникнення цього явища і, відповідно, поступового утвердження його назви минуло достатньо часу, щоб ретроспективно окинути це поглядом. Що вони і зробили.

У своїх дописах відомі волонтери розмірковують над цим феноменом, надаючи йому дуже влучні характеристики, говорячи про те, як, власне, з'явився цей рух і як він потім отримав назву «волонтерського».

Анна Майборода (*Рада волонтерів при Міністерстві оборони України, Facebook-повідомлення від 05.12.18*): «У березні 14-го ми не знали, що все, що ми робимо, допомагаючи військовим, переселенцям з Криму, називається “волонтерською діяльністю”. І у травні 14-го, допомагаючи, ми не знали, що ми волонтери. Та й улітку 14-го слово “волонтер” ще не було нашим. Воно з'явилося з часом. Ми просто небайдужі, самодостатні, активні, відповідальні громадяни, які могли і можуть більше ніж інші: у тилу, збираючи допомогу, виробляючи потрібні речі, у шпиталях, допомагаючи пораненим, на передовій, на полігонах, у кабінетах, обстоюючи права військових. І продовжуємо йти цим довгим шляхом допомоги Державі та військовим п'ятий рік».

Леся Литвинова (*Facebook-повідомлення від 05.12.18*: «*Знаменитий пункт допомоги переселенцям на вулиці Фролівській 9, єдине місце в Києві, куди влітку 2014 року налякані війною люди зі Сходу приїздили часто в тому, в чому їх застала війна, тримаючи за руки дітей. І отримували перший притулок, просту їжу, психологічну підтримку. Жодних державних установ такого типу на той час не було.*») дуже влучно розповіла про появу самого феномену українського волонтерства (мовою оригіналу): «До 14 года мы и слово-то такое “волонтер” слышали совсем редко. И ни с чем, кроме помощи бродячим животным и детским домам, оно не вызывало ассоциаций. Ну и не будило никаких чувств особенных. Крутится кто-то там в своем непонятном мирке – ну и Бог с ним. Мало ли городских сумасшедших. У каждого своя песочница... С Майданом и войной слово “волонтер” настолько вошло в повседневную

речь, что очень быстро потеряло свой изначальный смысл и стало синонимом к словам “патриот”, “волшебник”, “донор”, “общественный деятель” и т. д. и т. п. Границы размылись. Смыслы стерлись. И самым простым решением любой задачи стало “а вы позвоните волонтерам”».

У цьому феномені дуже важливим є те, що це справді не локальна індивідуалізована активність, а певні спонтанні масштабні об'єднання, які мали в собі потужне ядро з яскравих особистостей – провідних волонтерів. Їхні імена поступово ставали доволі відомими і навіть символізували певний напрям волонтерської діяльності. (Військовий – возили на фронт усе, починаючи від зброї, техніки, бронезилетів, до їжі, каструль та пателень. Медичний – як військова медицина в зоні дій, так і допомога пораненим у тилу – знову-таки від медичних послуг до препаратів, обладнання, харчування, догляду за важкими пацієнтами. Соціальний – допомога передусім переселенцям, які часто виїжджали з зони військових дій, сподіваючись швидко повернутися або не маючи змоги нормально зібратися і мали при собі мінімум речей. Без грошей, з дітьми та хворими на руках. Їм потрібна була їжа і ночівля, ліки і психологічна допомога, речі першої потреби, відновлення документів тощо.)

Але сила волонтерського ядра кожного з цих напрямів спиралася на потужну і малопомітну підтримку значної когорти громадян країни. Знову цитата з посту Лесі Литвинової: «Где-то рядом никому неизвестные бабушки тихо вязали носки для чужих детей. Кто-то приходил в больницу накормить супом незнакомого человека. Ехал разгрузить какие-то коробки на “Новой почте”. Перевозил чужие грузы. Покупал на праздник два подарка – своему и чужому ребенку. Перечислял деньги на карточку человеку, которого в глаза не видел. Сортировал. Убирал. Стирал. Строил. Готовил. Утешал. Делал, что мог. Именно эти люди, которых никто не знает в лицо и по именам, и есть настоящие волонтеры. Не ждущие ни благодарности, ни грамоты, ни привилегий, ни славы. Они не дают бесконечные интервью. Их никто не узнает на улице. Но именно благодаря им “большие” и “настоящие” волонтеры могут сделать хоть что-то».

Волонтерська повсякденність виводить на ще один дуже цікавий для теоретичного осмислення феномен – розрізнення понять «волонтер» та «доброволець». Це тим більш цікаво, що на їх тотожність вказує сама етимологія цього слова, і це відмічається в багатьох словниках, де слова «волонтер» і «доброволець» використовуються як синоніми. Але наша соціальна історія тут диктує інше бачення. Ось слова з інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» відомого українського волонтера Ю. Касьянова. «Волонтерством можна навіть назвати те, що ми пробили свердловину на горі Карачун. Хоча, по суті, це більше було бойовою операцією. Та з моменту, коли я більше почав займатися проблематикою ведення бойо-

вих дій саме в зоні (а це сталося десь у десятих числах травня), активно використовувати людей, що проживали в Слов'янську, Краматорську, Червоному Лимані, щоб організувати розвідмережу й одержувати звідти інформацію, це перестало бути волонтерством. Це стало добровольцтвом. А людина, яка займається добровольцтвом, – скоріше, комбатант, учасник бойових дій. Навіть якщо вона сидить удома, збираючи розвідінформацію, яка має суто військове значення» [Касьянов, 2015].

І, нарешті, ще одна особливість саме українського волонтерства – в суспільній свідомості це суттєво розведено з явищем громадських активістів як таких. Хоча і те, і інше є проявом громадянської активності, але функціонально воно поступово виокремилася в різні суспільні завдання. Волонтери брали на себе завдання самим виконувати ті функції, на які виявилися неспроможними ті державні установи, що мали місце на той час. Вони іноді чули дорікання на свою адресу, мовляв, ви тим самим даєте змогу чиновникам розслабитися і не дуже поспішати щось робити. Але волонтери знали – не можна згаяти часу, поки розворушиться важка державна машина, може зникнути країна як така.

Водночас активісти – це ті, хто брав на себе контроль за державою, вимагав дії від державних інститутів. Часто траплялось так, що ті, хто був волонтером у 2013–2014 роках, поступово ставали активістами у 2017–2018 роках (приклад – рух «Хто замовив Катю Гандзюк», його провідник Роман Синицин). Але явно різні функціональні навантаження спонукали людей відрізнити волонтерів від громадських активістів.

Тож можна констатувати: кристалізація чіткого смислового окреслення українського волонтерства ще триває. Точно можна стверджувати – шуканий концепт має інтегрувати в собі індивідуалізм і колективізм, соціальне та особистісне. Сприяти цьому може пошук більш широких теоретичних рамок, які б концептуалізували процеси соціальних змін як такі, і в яких такий концепт волонтерства міг бути логічно вписаним. Ці рамки можуть вибудовуватися в руслі різних соціологічних парадигм – поєднання функціоналістської, системної, практичної і навіть феноменологічної тут виглядають найбільш перспективними.

Наявність високої соціальної рухливості, нестабільності, плинності (за висловом З. Баумана [Бауман, 2008]) уже тривалий час констатується в усьому світі, а для України ця констатація є особливо актуальною. В цій ситуації концептуальне опанування будь-якого соціального явища вимагає його розгляду: 1) в рухові (динаміці, змінах); 2) у трьох вимірах соціального існування, які прийнято позначати як макро-, мезо- та мікрорівні. Явище громадянської активності (зокрема і волонтерського руху як яскравого її прояву) тут не є винятком, і саме така рамка концептуальних очікувань може уможливити побачити його в усій процесуальності й обсяговості.

Найчастіше про громадську активність говорять саме з точки зору *макроперспективи*. Це громадські рухи, ініціативні групи, добровільні суспільні об'єднання, акції протестів, демонстрації, петиції, правозахисні недержавні організації тощо. Все те, що можна побачити на суспільному тлі, особливо в періоди динамічних суспільних змін.

Мезорівень громадянської активності акцентує увагу на тих соціальних діях і практиках, які утворюють повсякденну тканину громадянської активності. Це практика взаємодії як усередині громадянських утворень, так і в їх відносинах з державою та владою.

І нарешті, є *мікрорівень* громадянської активності, який часто позначають як соціально-психологічний, психологічний, суб'єктивний. Хоча в цих різних позначеннях можна знайти певні нюанси, але зрозуміло, що в цьому разі йдеться про те, що відбувається у внутрішньому світі людини, яка вдається до громадянської активності. Увага дослідника зосереджується на тому, що саме стає поштовхом до відповідних громадянських дій чи практик, як вони виникають, розгортаються і зникають (динамічний зріз).

Методологічною базою для відповідної концептуалізації усіх цих рівнів громадянської активності, і найголовніше – зв'язку між ними, було обрано *парадигму складності* (complexity theory). Вона ж відома під різними іменами – теорія хаосу, теорія катастроф, теорія самоорганізації, синергетика, нелінійна теорія. В усіх цих назвах закодованій той акцент, який робиться в різних модифікаціях даного підходу. Найбільш незрозумілою і в нашому дискурсивному полі виявилася назва «синергетика», хоча вона вказує лише на ту здатність до спонтанних узгоджених дій, які демонструють у кризові моменти елементи нелінійних систем, зокрема і соціальних. Найбільш поширеною наразі є назва «парадигма складності», що вказує на необхідність відійти від простоти лінійних поглядів на динаміку складних нелінійних систем і побачити їх в оптиці неочікуваних ефектів складності і нелінійності.

Complexity theory – це метатеоретична пропозиція, яка має свої адаптації практично в усіх дисциплінарних полях [Саймон, 2008; Майнцер, 1997; Anderson, 1999; Beautement, Broenner, 2010; Grobman, 2005]. У руслі міркувань про громадянську активність цей методологічний підхід дав змогу побудувати той концептуальний каркас соціальної динаміки, у рамках якого громадянську активність логічно уявляти в єдності її макро-, мезо- та мікрорівнів.

З точки зору концептуалізації соціального в рамках окресленого методологічного підходу (парадигми складності) треба виділяти *два механізми соціальних змін – організаційний та самоорганізаційний* [Бевзенко, 2002]. Якщо перший є доволі звичним для соціологів і пропонує моделі проектного, цілеспрямованого перетворення

суспільного устрою (соціального порядку), то другий вказує на наявність емерджентних якостей у нелінійних соціальних системах, а звідси здатності цих систем до самоактивності, спонтанного утворення певних самоорганізованих соціальних структур. Вони є іншою стороною актуальної соціальної впорядкованості, якій донедавна не приділялося достатньої уваги (особливо після суттєвого впливу на соціологічне теоретизування теорії раціонального вибору). Але саме ця здатність нелінійних соціальних систем до самоактивності й становить основу самоорганізаційного механізму перетворення та утримання соціального порядку. Особливо це стосується соціальних змін у кризових ситуаціях, коли хаотизується і руйнується попередній соціальний устрій.

Саме така ситуація мала місце в країні навесні 2014 року, коли і почав зароджуватися волонтерський рух. Організаційний бік соціальних процесів на той час представляли слабкі й багато в чому зруйновані соціальні інститути. Відповідно, механізми соціальних змін і утримання цілісності соціальної системи стало завданням самоорганізаційних механізмів. І тут, як це завжди буває в таких критичних (біфуркаційних) точках суспільної динаміки, могли реалізуватися різні варіанти розвитку соціальних процесів [Добронравова, Финкель, 2005; Бевзенко, 2006]. Розпад системи, її руйнація, утворення кількох окремих системних утворень – теоретично цілком прогнозований і ймовірний варіант. Варіант збереження системної цілісності є лише одним з можливих і вимагає сильних самоорганізованих сплесків, що і сталося у випадку появи волонтерського та добровольчого рухів.

На користь того, що у вітчизняному дискурсі волонтерства найбільш адекватним видається *системно-самоорганізаційний* підхід, свідчить і те, що для осмислення процесів в Україні, які відбулися протягом 2013–2015 років, більшість експертів і спостерігачів означають його терміном «соціальна самоорганізація». Цей термін зазвичай використовується не в науковому, а радше в публіцистичному сенсі, але суть процесів при цьому відображається доволі влучно.

Накладаючи на ці процеси вже науково обґрунтовану рамку парадигми складності (соціосамоорганізаційного підходу), можемо сказати, що ця рамка дає змогу справді кваліфікувати ці події як прояв самоорганізаційних механізмів соціальних змін [Бевзенко, 2005]. Ці механізми і привели до появи первинних осередків самоорганізованих соціальних утворень, які з'явилися під час Революції Гідності і мали продовження у волонтерських угрупованнях різних спрямувань (військове, соціальне, медичне волонтерство, військові добровольчі загони).

5.2. Волонтерський рух як ядро соціальної солідарності в ситуації інституційної кризи 2014–2015 років

Особливості виникнення явища волонтерства як самоорганізованого соціального явища в ситуації інституційної кризи виокремили кілька важливих аспектів, які стали важливими для побудови гіпотез та інструментарію емпіричного дослідження.

У функціональній оптиці:

- На відміну від традиційного волонтерства, даний рух утворився не як допоміжний до державних структур, а як такий, що багато в чому ці структури замінив. На перших порах свого існування волонтерські групи взяли на себе такі державні інституційні функції, як забезпечення армії, вивезення з зони бойових дій поранених, їх лікування та забезпечення ліками, доглядом, організація вивезення мирних громадян з зони бойових дій та турбота про переселенців. Більше того, волонтерам вдавалося організувати своїми каналами визволення полонених і навіть турботу про полонених у місцях їх утримання. При цьому швидкість реагування волонтерів на актуальні потреби принципово відрізнялася від тієї, що спостерігається в офіційних структурах хоча б з причини відсутності бюрократичної процедури, яка є надто повільною.

- Особливої уваги заслуговують відносини, що виникають між самоорганізованими волонтерськими структурами та організаційними структурами, представленими відповідними міністерствами – оборони, охорони здоров'я, соціальної політики. Найявніми були тенденції співпраці, суперництва, а то й протистояння. Що, як правило, не спостерігається в тому разі, коли волонтери виступають як допоміжна благодійна діяльність.

У системно-структурній оптиці:

- Цей волонтерський рух має характер масштабних самоорганізованих соціальних об'єднань з добре вибудованою мережевою, внутрішньою структурою – високоефективною і при цьому без жорсткої ієрархії та гнучкою за функціями.

- Спостерігаючи за біографічними лініями багатьох відомих українських волонтерів, можна помітити схожий малюнок входження у волонтерські структури. Спочатку був Майдан (до якого часто долучалися випадково, спонтанно), з'являлися майданні побратими. Після початку бойових дій виявлялося, що хтось з родичів, друзів, побратимів опинився в зоні бойових дій, часто як доброволець. І при цьому, як виявилось, цим друзям-родичам бракувало там усього – одягу, захисних бронежилетів, взуття, харчування, простих приладів для бойового орієнтування. Природним був відгук на цю потребу близької

людини. Потім виявлялося, що навколо цієї людини багато таких самих незахищених військових. Ареал допомоги ширився, з'являлися ті, з ким у цьому логічно було об'єднуватися. Потім були звернення до пересічних громадян про допомогу. Процес набирив обертів, окремі осередки об'єднувалися природним шляхом і розширювали свій ареал.

• Окремі волонтерські об'єднання мають своє стійке ядро, що складається з кількох осіб, і розгалужену периферію, радіус якої може бути доволі великим – аж до всієї країни і навіть за її межами, – хоча і різним за щільністю. Останнє стало можливим завдяки активному використанню волонтерами соціальної мережі Facebook, де спонтанно і самоорганізовано утворювалися мережеві осередки масової підтримки. Оперативно сповіщалося про актуальні потреби – в речах, продуктах, робочих руках або коштах, і люди так само оперативно на це реагували. Вони тут же, в мережі, сповіщали про можливість щось дати з речей, знайти канали, якими можна швидко і недорого придбати необхідне (навіть за кордоном), або просто перераховуючи гроші на зазначені номери карток чи завозили у волонтерські штаби. Йшлося передусім про одяг та обладнання для військових, ліки та обладнання для госпіталів. На заклик волонтерських активістів люди надавали і надають безпосередню допомогу по догляду за пораненими, готують їжу, чергують біля важких поранених, плетуть маскувальні сітки тощо. Усе це функції, що радикально відрізняються від тих, які зазвичай брали на себе волонтери. Саме в цій «периферії», що надавала волонтерам підтримку як моральну (шляхом простих схвальних коментарів), так і матеріальну, спостерігалися прояви згаданої солідарності населення з волонтерами.

Виходячи з цього, про *солідарність* у даному разі можна говорити у двох ключах. З одного боку, це традиційний погляд на волонтерство як на вияв солідарності щодо тих, кому волонтери допомагають. Однак є ще один цікавий ракурс – солідарність населення країни з самими волонтерами. Вона іде від тих, хто сам волонтером не є, але надає підтримку і допомогу вже саме волонтерам. Саме цей ракурс крізь призму конкретних емпіричних досліджень, що проводилися в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, проведеного у червні–липні 2015 року. Це був період потужного становлення та розгортання активності волонтерського руху. Запропоноване емпіричне дослідження стосується моменту виникнення волонтерського руху і його результати, як зазначено, були отримані у 2015 році. Метою дослідження стали прояви солідарності населення з таким новим соціальним явищем, як волонтерський рух через пошук відповідей на такі питання:

1. Як наші співвітчизники оцінюють вагомість волонтерського руху у справі порятунку країни в ситуації загрози та нестабільності,

що виникла після революційних подій 2014 року і наступних подій на Сході країни? І чи взагалі вбачають таку вагомість?

2. Як бачиться нашим громадянам майбутнє волонтерського руху і його найактивніших учасників – чи підтримують вони їх похід у владу? Навіть у середовищі волонтерів це питання є дуже дискусійним.

3. У який спосіб наші громадяни надавали підтримку цьому рухові, чи була вона масштабною?

4. Як відповіді на всі ці питання залежать від такого параметру, як регіон проживання наших респондентів?

Насамперед слід зазначити, що рівень довіри до волонтерів в Україні став найвищим серед широкого спектру соціальних інституцій (табл. 5.1). Якщо рахувати індекс довіри як середнє за 5-бальною шкалою оцінок, то він виявився найвищим (3,48) з усіх інституцій, запропонованих респондентам для оцінки.

Таблиця 5.1

**Відповіді населення України на запитання
«Який рівень Вашої довіри...» (середній бал за 5-бальною шкалою (%))**

Довіра	Індекс довіри	%				
		Цілком довіряю	Переважаю довіряю	Важко сказати	Переважаю не довіряю	Зовсім не довіряю
Волонтерам	3,48	14,4	44,5	23,5	7,0	3,5
Вченим України	3,39	8,2	43,2	34,4	8,3	5,9
Духовенству	3,30	15,5	34,7	25,0	13,7	11,0
Армії	3,03	7,8	33,4	28,0	15,8	15,0
Місцевим органам влади	2,35	0,8	15,4	27,4	31,0	25,4
Президентіві	2,33	1,1	16,6	26,8	25,3	30,3
Верховній Раді	2,03	0,3	8,1	35,8	34,2	21,7
Уряду	2,02	0,4	8,4	22,3	30,7	38,3
Міліції	1,95	0,6	6,0	19,4	36,2	37,8
Прокуратурі	1,91	0,8	5,5	18,9	34,1	40,8
Політичним партіям	1,91	0,2	4,9	20,0	35,4	39,5
Судам	1,88	0,7	5,6	18,9	30,3	44,6

Вчені й духовенство теж поступилися місцем волонтерам, не кажучи вже про органи влади, суди, міліцію та прокуратуру. Причому цей відрив для останніх є доволі суттєвим. Сумарна довіра (%) до волонтерів становила майже 60 %, тоді як найближчі до них за цією ознакою вчені України мають 51 % довіри. Але найбільш наочним у цьому сенсі є індекс довіри, який враховує як довіру, так і недовіру. Поруч з 3,48 для

волонтерів цей індекс був 2,33 до президента, 2,02 – до уряду, 1,91 – до прокуратури і лише 1,88 – довіра до суддів.

Аналізуючи результати, представлені в таблиці 5.2, можна констатувати переконаність населення України, що волонтери завдяки своїй активності і своєчасності реагування на події реально врятували країну. З цим висловом погоджувалися 38 % респондентів. Тут же в таблиці подано розподіл регіональної підтримки¹.

Як свідчать наведені дані у першому стовпчику – результати були доволі очікуваними. Відповідь *«Вони реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони»* найбільшу підтримку отримала на Заході (52,7 %) і найменшу – на підконтрольних українській владі територіях Донбасу – 21,7 %. У всіх інших висловлюваннях теж явно проступає регіональна складова. Рівень солідарності загалом падає при просуванні від Заходу країни на Схід.

Для більш рельєфного аналізу було поділено варіанти відповідей на три групи, у кожній з яких по три можливі відповіді:

1. Активна підтримка. Це ті, хто активно підтримує і високо оцінює волонтерський рух, і обрали варіанти відповідей: *«Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше»* (42,6 %); *«Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави»* (29,0 %); *«З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а справами»* (13,3 %). Очевидно, що в цих відповідях явно висловлена висока оцінка волонтерського руху з точки зору його перспективи як неформального лідерства (патріоти, лідери нації), так і формального – уряд та міністерства. Сумарний відсоток, що набрали ці відповіді, дорівнює 84,9 % (респонденти могли обрати до трьох відповідей).

2. Нейтральність, скептичність. Ті, хто про це або нічого не знає, або доволі скептично ставиться до цього руху, хоча й не заперечує його активно. В цю групу можна об'єднати тих, хто дав відповіді: *«У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи»* (9,8 %); *«Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити»* (13,9 %); *«Я нічого про цей рух не знаю»* (4,9 %). Тут сумарна цифра становить 28,6 %. Відтак, порівняно з підтримкою скептиків набагато менше.

¹ Регіональний розподіл за областями є таким: Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, Київ; Південь: Миколаївська, Херсонська, Одеська області; Схід: Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області; Донбас: Донецька, Луганська області.

**Регіональний розподіл відповідей населення України на запитання
«У країні наразі активно розвивається волонтерський рух.
Що Ви можете сказати про людей, які до цього активно долучилися?»
(N= 1781, %)***

Варіанти відповідей	% до всіх відповідей	Розподіл відповідей за регіонами				
		Захід N=374	Центр N=657	Південь N=193	Схід N=405	Донбас N=166
Вони реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони	37,8	52,7	37,8	35,8	31,6	21,7
Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше	42,6	51,9	42,9	49,2	38,5	22,9
Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави	29,0	37,7	31,2	30,1	23,0	13,9
У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи	9,8	6,2	10,2	15,0	8,4	13,3
Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити	13,9	7,2	14,8	14,0	21,2	7,8
Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити	5,2	3,7	6,4	4,7	5,2	4,2
З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а справами	13,3	15,0	13,6	3,0	13,8	7,8
Більшість волонтерів роблять це задля можливості зробити кар'єру	7,9	4,6	8,7	9,3	10,4	4,8
Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей	19,4	19,3	21,5	13,5	22,5	11,5
Я нічого про цей рух не знаю	4,9	0,8	4,4	5,7	4,4	18,1
Важко сказати	6,8	2,9	5,6	5,7	7,7	19,9

* Респондент мав змогу обрати до трьох варіантів відповідей.

**Волонтерський рух в Україні як форма громадянської активності
в ситуації соціальної нестійкості**

3. Упередженість. Ті, хто явно або дещо приховано з упередженням ставиться до цього явища: «Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити» (5,2 %); «Більшість волонтерів роблять це задля можливості зробити кар'єру» (7,9 %), «Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей» (19,4 %). Сумарна підтримка такого погляду має 32,5 %.

Регіональний розподіл прихильників тих чи інших варіантів відповідей наведено в таблиці 5.3.

Таблиця 5.3

**Регіональний розподіл відповідей населення України на запитання
«У країні наразі активно розвивається волонтерський рух.
Що Ви можете сказати про людей, які до цього активно долучилися?»
(N= 1781, %)**

<i>Згруповані варіанти відповідей (номери вказані відповідно до загального списку)</i>	<i>Захід N=374</i>	<i>Центр N=657</i>	<i>Південь N=193</i>	<i>Схід N=405</i>	<i>Донбас N=152</i>
Активна підтримка: 2. Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше. 3. Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави. 7. З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а справами.	104,6	87,7	92,3	75,3	48,6
Нейтральність, скептичність: 4. У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи. 5. Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити. 10. Я нічого про цей рух не знаю.	14,2	29,4	34,7	34,0	40,2
Упередженість: 6. Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити. 8. Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру. 9. Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей.	27,6	36,6	27,5	38,1	20,5
Важко сказати	2,9	5,6	5,7	7,7	19,9

Як бачимо, у першій групі перед веде Західний регіон. Тут відповіді першої групи (найбільша солідаризація) мають сумарну підтримку у 104,6 % (кількість понад 100 % утворилася завдяки можливості обирати три варіанти). Такі ж відповіді набрали лише 48,6 % у жителів Донбасу. Решта регіонів знаходяться значно ближче до максимуму, що дав Захід, аніж до мінімуму Донбасу; Центр – 87,7 %; Південь – 92,3 %; Схід – 75,3 %. Тут варто звернути увагу на те, що відповіді даної групи на Півдні країни мають навіть більшу підтримку, ніж у Центрі, який традиційно вважається більш патріотичним за Південь (і сполучення Південно-Східні регіони досі є вживаним). Пояснення цьому треба шукати у більш ретельних дослідженнях, але гіпотетично можна припустити, що загроза РФ з Криму і Придністров'я, яку відчують жителі Херсонської, Одеської, Миколаївської областей, змушує їх прихильніше ставитися до тих, хто допомагає цьому протистояти.

Що стосується другої групи відповідей, позначеної як нейтральні, то тут розподіл такий: приблизно протилежний попередньому – 14,3 % на Заході і 40,2 % – на Донбасі.

Найбільш упередженими, такими, що в підтримці волонтерам відмовляють, виявилися Центр і Схід. Це доволі очікувано щодо Сходу, а от стосовно Центру можна припустити, що маємо ситуацію значної поляризації – тут малий відсоток тих, хто ставиться до цього нейтрально, а от як підтримка, так і упередженість у Центрі мають високі показники.

Якщо попереднє запитання давало змогу дослідити радше рівень моральної підтримки та солідарності, яку демонстрували наші громадяни щодо волонтерів, то у відповідях на наступне запитання можна побачити більш «матеріалізовану» солідарність – через різні види допомоги (табл. 5.4). Найчастіше громадяни України надавали допомогу волонтерам, кидаючи гроші у скриньки на вулицях та у транспорті (14,0 %), допомогу у вигляді харчів, одягу надавали 15,5 % респондентів. Смс-повідомлення на номер 565 (пожертвування на потреби Збройних Сил України) відправляли 7,2 % українців, зарплатою ділилися 7,2 %. А от 17,3 % сказали, що самі потребують допомоги.

Регіональний розподіл цих відповідей свідчить про те, що найбільше волонтерам допомагали жителі Західного регіону. Це можна відстежити майже по переважній більшості дій. І, відповідно, з різних причин цього не робили на Сході. Так, тих, хто сказав, що сам потребує допомоги, очікувано найбільше виявилось на Донбасі (23,0 %) і на Сході (21,8 %). Щоправда, таку ж відповідь обрали 16,7 % жителів Заходу, що теж є не набагато менше. Можна припустити, що в цьому випадку матеріальна невідтримка є наслідком невідтримки моральної. Але ця тенденція зміни підтримки від Заходу до Сходу не завжди видається лінійною. Так, серед тих, хто категорично відмовляється допомагати, вважаючи це справою

Таблиця 5.4

**Регіональний розподіл відповідей населення України на запитання
«Зараз багато пересічних людей долучилися до волонтерської
діяльності. Якщо це стосується і Вас, то яким чином долучалися
до цього Ви?» % до відповідей та розподіл за регіонами (N=1781, %)***

<i>Варіанти відповідей</i>	% до відповідей	<i>Розподіл за регіонами</i>				
		<i>Захід N=372</i>	<i>Центр N=657</i>	<i>Південь N=191</i>	<i>Схід N=399</i>	<i>Донбас N=165</i>
Я регулярно переказую гроші на банківські рахунки, що їх називають волонтери, або передаю їх знайомим волонтерам особисто	4,4	7,3	4,4	4,2	3,5	0,0
Я переказую гроші на банківські рахунки, але роблю це лише зрідка	7,4	11,6	7,5	6,3	6,0	2,4
Я даю гроші волонтерам зі скриньками, що зустрічаються в метро та на вулицях	14,0	21,5	17,8	8,4	8,5	1,8
Я сам є волонтером і постійно буваю у зоні АТО, у госпіталі чи на пунктах допомоги біженцям	1,0	2,2	0,3	0,0	1,0	1,8
Я надаю волонтерську допомогу шляхом безоплатних професійних консультацій (юридичних, бізнесових, психологічних та ін.)	1,7	2,7	1,8	0,5	1,8	0,0
Я допомагав ліками, харчами, одягом, передаючи їх через волонтерів чи безпосередньо воякам, у госпіталі, біженцям	15,5	27,2	19,0	5,8	7,8	4,9
Я час від часу чергую у госпіталах, допомагаючи пораненим, працюю на пунктах допомоги біженцям	0,7	0,0	1,1	0,5	1,3	0,0
Я переказував гроші не волонтерам, а на рахунок Міністерства оборони через смс 565	7,2	10,2	6,2	9,4	4,8	7,3
Я перераховував на підтримку армії частину власної зарплати, інших доходів	9,1	7,0	9,9	12,0	10,8	4,9
На жаль, я не маю змоги допомогати, бо сам потребую допомоги	17,3	16,7	16,3	22,0	21,8	23,0
Жодної допомоги не надавав, бо вважаю, що все це має робити держава	28,5	13,7	28,5	41,4	37,6	33,9
Важко сказати	9,4	5,4	7,9	5,2	11,8	25,5

* Респондент мав змогу обрати до трьох варіантів відповідей.

держави, тенденція наростання кількості таких громадян іде від Заходу (13,7 %) до Півдня (41,4 %) через Схід (37,6 %) та Донбас – 33,9 %.

Отже, аналіз дав змогу окреслити ті *особливості солідаристських проявів*, що спостерігаються в країні у зв'язку з наявністю потужного волонтерського руху і підтримки, яку надає йому населення:

1. Волонтерський рух в Україні, почавшись від солідарності з військовими, намагання підтримати їх на початку бойових дій на Сході країни, швидко нарощував свої «солідаристські» напрями, охопивши собою турботу про поранених, полонених, біженців, сім'ї загиблих.

2. Волонтерський рух має характер потужних самоорганізованих утворень, де в кожному з підрозділів можна виявити ядро та периферію широкого радіусу аж до всієї країни і навіть за її межами.

Емпіричні спостереження дають підстави стверджувати, що населення надає велику солідарну підтримку цьому рухові – як моральну, так і матеріальну. Рівень цієї підтримки суттєво відрізняється в регіональному розрізі, значно зменшуючись від Заходу до Сходу та Донбасу.

5.3. Соціальна база довіри і підтримки волонтерського руху – 2018 рік

У попередньому підрозділі увага зосереджувалася на початку активності волонтерського руху, його зародженні й солідарній підтримці населення у 2015 році. Саме з цієї непомітної допомоги багатьох простих громадян і складалося те, що можна позначити терміном «волонтерський рух», говорячи про масштабне і тривале в часі соціальне явище. Воно мало своє ядро з відомих волонтерів, але своєю периферією охопило практично всю країну.

Але ця підтримка не завжди трансформувалась у конкретні дії. Іноді це була просто емоційна солідарність, висока довіра громадян до волонтерів, що було тією соціальною базою, на яку вони спиралися. Адже моральна підтримка не менш важлива в таких критичних аспектах, ніж матеріальна. Саме цю соціальну базу довіри потрібно було дослідити вже на матеріалі моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, проведеного у червні-липні 2018 року. Період 2014–2018 років є доволі тривалим для існування спонтанного соціального явища, яке не зафіксоване жодними організаційними рамками й існує виключно на енергії соціальної самоорганізації. Тому запитання, чи збереглася та довіра та підтримка до волонтерства, що спостерігалася у 2014 році, під час зародження цього руху, є важливим.

У скупих цифрах моніторингових досліджень це проявилось в підтримці і довірі, яку люди виявляють до волонтерів протягом усіх досліджень 2015–2019 років. Цікаво, що до зазначених подій у питаннях про довіру, які протягом багатьох років ставилися соціологами Інституту соціології НАН України в моніторинговому дослідженні стану українського суспільства, навіть такого рядка, як «волонтери» не існувало. Від його появи у 2015 році індекс довіри до цієї групи виявився одним із найвищих у 2018 році, випереджаючи навіть науку та церкву (*табл. 5.5*).

Отже, загальний рівень довіри в розрізі всього репрезентативного для громадян країни опитування вдвічі перевищує рівень недовіри (*табл. 5.6*).

У *таблиці 5.7* наведено розподіл за основними соціально-демографічними показниками.

За складом у відсотковому розрізі в цій групі більше жінок, ніж чоловіків (у співвідношенні приблизно 44 % на 56 %). Що ж до складу зазначених груп за національною належністю, то тут спостерігаються певні відмінності. У групі «довіра» українці присутні більш активно, ніж у групі «недовіра». І відповідно, росіян трохи більше в групі «недовіра», ніж у групі «довіра». Втім, різниця ця становить близько 4 %.

Таблиця 5.5

**Індекс довіри до волонтерів, порівняння з іншими групами.
Відповіді населення України на запитання «Який рівень
Вашої довіри до ...?» (5-бальна шкала), 2018 р.**

Рейтинг	Об'єкти довіри	Індекс (середнє)
	Сім'ї та родичам	4,54
	Співвітчизникам	3,42
	Сусідам	3,33
	Волонтерам	3,21
	Вченим НАН України	3,14
	Церкві та духовенству	3,06
	Армії	2,87
	Благодійним фондам, громадським організаціям	2,76
	Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,47
	Профспілкам	2,46
	Місцевим органам влади	2,39
	Міліції	2,23
	Астрологам	2,22
	Податковій інспекції	2,22
	Банкам	2,20
	Прокуратурі	2,08
	Судам	2,01
	Президентів	1,96
	Політичним партіям	1,91
	Уряду	1,88
	Верховній Раді	1,85
	Комуністичній партії	1,74

Таблиця 5.6

**Наповнюваність умовних груп «довіра» до волонтерів,
«важко сказати», «недовіра» до волонтерів (N=1800, %)**

Варіанти відповідей	Частота	% до всіх	% до відповідей
Довіра	831	46,2	46,2
Важко сказати	557	30,9	30,9
Недовіра	412	22,9	22,9

Таблиця 5.7

**Склад умовних груп довіри/недовіри до волонтерів
за демографічними ознаками (%)**

Уявні соціальні групи, що вивчаються – довіра/недовіра до волонтерів	Склад за статтю		Склад за національністю		Склад за віком			Склад за регіональною належністю				
	Чоловіча	Жіноча	Українець	Росіянин	Інша	18-29 років	30-55 років	56 років та більше	Захід	Центр	Південь	Схід
Довіра	43,9	56,1	92,9	6,1	1,0	21,8	46,0	32,3	25,4	32,6	11,6	30,5
Важко сказати	46,1	53,9	90,8	7,7	1,4	21,0	47,9	31,1	18,9	39,7	8,8	32,7
Недовіра	46,6	53,4	87,9	10,9	1,2	19,9	44,2	35,9	14,6	40,5	11,7	33,3

Так само невеликою є відмінність між цими групами за ознакою віку. В групі «довіра» є невелика перевага на користь молоді, а в групі «недовіра» – на користь людей віком старше 56 років. Але ця різниця в межах 2 % і не виходить за межі можливої статистичної похибки.

А от регіональний склад аналізованих груп демонструє вже суттєву і цікаву відмінність. Групи «довіра» і «недовіра» мають однакові відсотки представників Півдня та Сходу, а от представників Заходу в групі довіри приблизно на 10 % більше (25,4 % проти 14,6 %). Що цікаво, представники Центру становлять основу швидше групи недовіри (там їх 40,5 %), ніж групи довіри – 32,6 %. Це доволі показова різниця, і пояснення тут може бути в тому списку областей, що становлять Центр. Вони різні за своїми політичними уподобаннями, їх не зачепила війна – не було біженців і досвіду як страждання від цього, так і потреби в допомозі.

5.4. Ситуація у 2019 році: динаміка ставлення до ролі та ваги волонтерського руху

2019-й став для України роком серйозного перезавантаження влади. Можна було очікувати, що і явище волонтерства зазнає певних змін. Можливим видавалось і те, що населення, яке втисло від війни, негараздів, перманентної кризи, могло охолонути у своїх солідарних діях і почуттях щодо волонтерів. Але, як засвідчили результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, проведеного у серпні 2019 року, цього поки що не сталося.

Цифри, що їх наведено в *таблиці 5.8*, є дуже красномовними. У населення є великі позитивні очікування щодо спроможності молодих політиків, які прийшли до влади, домогтися позитивних змін у країні. Майже половина наших громадян вказують на них як на потужну силу, що може рухати події в цьому напрямі. А от на другому місці після

Таблиця 5.8

Відповіді населення України на запитання «На Вашу думку, хто з названих нижче найбільш позитивно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?» (N=1802, %)*

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>% до всіх</i>
Досвідчені політики, які вже давно при владі	15,6
Молоді політики, які прийшли до уряду та парламенту останнім часом	49,4
Керівники місцевої влади різних рівнів	17,8
Представники великого бізнесу	13,7
Представники середнього і малого бізнесу	25,9
Волонтери, які працюють у різних сферах нашого життя	44,5
Неурядові громадські організації, громадські активісти	23,0
Релігійні діячі	13,7
Керівництво міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світовий банк та ін.)	12,6
Іноземні радники та дипломати	13,8
Учасники АТО (ООС)	22,4
Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та ін.)	6,7
Учасники протестних акцій	10,2
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	30,2
Ніхто з перелічених не впливає позитивно на зміни	8,5
Важко сказати	7,1

**Волонтерський рух в Україні як форма громадянської активності
в ситуації соціальної нестійкості**

молодих політиків виявилися волонтери. І відсоток тих, хто вважає, що вони позитивно впливають на перебіг подій у країні, виявився лише трохи нижчим за відсоток позитивної оцінки діяльності молодих політиків – 44,5 %.

Цікавим у сенсі динаміки ставлення населення до волонтерів, оцінки населенням цього явища як такого видаються результати, наведені в таблиці 5.9, де водночас можна простежити динаміку відповідей 2015–2019 років. Результати виявилися дещо неочікуваними.

Таблиця 5.9

Динаміка відповідей населення України на запитання «В останні 5 років у країні розвивається волонтерський рух. Що Ви можете сказати про людей, які до цього активно долучилися?» (%)*

<i>Варіанти відповідей</i>	2015 N= 1781	2019 N= 1802
Вони реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони	37,8	48,4
Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше	42,6	37,9
Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави	29,0	32,1
У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи	9,8	11,1
Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити	13,9	10,7
Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити	5,2	8,4
З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а справами	13,3	10,9
Більшість волонтерів роблять це задля можливості зробити кар'єру	7,9	8,5
Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей	19,4	13,5
Я нічого про цей рух не знаю	4,9	9,7
Важко сказати	6,8	6,4

* Респондент мав змогу обрати до трьох варіантів відповідей.

На увагу заслуговують зміни, відображені (у відсотках) у перших трьох рядках таблиці. Виявилось, рятівну для країни активність громадського волонтерського руху люди наразі стали бачити набагато частіше, ніж це було у 2015 році. Це понад 10 %. Щодо заміни державних

структур (другий рядок), то зменшення тих, хто з цим погоджується, теж видається логічним – адже на серпень 2019-го держава стала набагато міцнішою, ніж у 2015 році. За ці роки декому вже навіть важко уявити і згадати той катастрофічний інституційний стан, який спостерігався у 2015 році. І тут втрата лише 4 % тих, хто з цим погоджується, видається меншою за можливе очікування. І, звичайно, на високу оцінку волонтерського руху вказує те, що саме їх респонденти відносять до справжніх патріотів. І ця оцінка лише зросла, хоча і не надто.

Таким чином, можна констатувати: на серпень 2019 року суттєва зміна політичного ландшафту країни суттєво не вплинула на позитивне ставлення людей до волонтерського руху, високої довіри і підтримки цього явища.

Отже, як і будь-яке масштабне соціальне явище, волонтерський рух можна буде побачити рельєфніше лише згодом, з певної часової відстані. Однак уже можна зробити низку висновків. Концептуально волонтерський рух в Україні доцільно розглядати у трьох вимірах його соціального прояву на:

1) макрорівні, де він являє собою яскравий прояв процесів соціальної самоорганізації, дію самоорганізаційних механізмів соціальних змін у ситуації слабкої інституційності, яка спостерігалася в Україні після Революції Гідності;

2) мезорівні, де у фокусі уваги стали практики соціальних взаємодій, які виникають у процесі утворення, розвитку, громадянської перетворюючої активності цього руху;

3) мікрорівні, де два згаданих рівні розглядаються в проекції на індивідуальну громадянську активність. І тут доцільно виділяти два її типи – агентність та суб'єктність. Саме поєднання (причому – тривале у часі) цих двох форм громадянської активності забезпечило ту безпрецедентну соціальну функціональність волонтерського руху, яка простежується вже протягом п'яти років.

Україну 2014–2015 років характеризував яскравий прояв соціальної солідарності, яка спостерігалася у зв'язку з потужним волонтерським рухом, що розгорнувся з особливою силою після початку військових дій у східних регіонах. Цей волонтерський рух мав характер самоорганізованих утворень, де в кожному з підрозділів можна спостерігати ядро й периферію, радіус якої дуже широкий – аж до всієї країни й навіть із виходом за її межі. Ця солідарність мала два виміри: 1) солідарність самих волонтерів з тими, кому вони допомагають; 2) солідарність широкого кола громадян із самими волонтерами, яких вони підтримують морально й матеріально. Емпіричні факти вказують на те, що рівень цієї солідарної підтримки у 2015 році суттєво відрізнявся в регіональному розрізі, значно зменшуючись при просуванні із Заходу

через Центр і Південь до Сходу та контрольованих Україною регіонів Донбасу.

Усі роки існування волонтерського руху населення України стабільно називає волонтерів у першій трійці тих, кому довіряє найбільше. Тут теж спостерігається регіональна відмінність, яка виглядає досить неочікуваною – найбільшу підтримку волонтери мають на Заході країни, потім ідуть Південь та Схід, а лише в кінці – Центр. Високий відсоток довіри в східних областях може бути наслідком діяльності волонтерів, які опікувалися проблемами переселенців. Тоді як традиційний більш високий рівень патріотизму в західних областях міг бути підґрунтям для підтримки військового волонтерства. Певна пасивність Центру, таким чином, теж могла б знайти пояснення – обидва ці стимули до підтримки в Центрі є менш вираженими. Результати, отримані у серпні 2019 року, попри суттєву зміну політичного ландшафту країни, не вплинули істотно на позитивне ставлення людей до волонтерського руху, високої довіри та підтримки цього явища.

Розділ VI

ЕКОЛОГІЧНИЙ РУХ ЯК КОЛЕКТИВНИЙ АКТОР АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

6.1. Особливості екологічного руху як різновиду нових соціальних рухів

Дослідження соціальних рухів викликає інтерес як елемент становлення громадянського суспільства, як зростаюча за своєю важливістю структура частини всього українського соціуму. З цієї точки зору вивчення екологічного руху в Україні дає змогу соціологам прояснити різноманітні проблеми соціального розвитку українського суспільства – від становлення й поширення громадянської активності до динаміки ціннісних орієнтацій за умов перехідного періоду від тоталітарної до демократичної системи. Під альтернативною екологічною політикою розуміється діяльність екологічного руху й екологічних неурядових організацій (екоНУО), спрямована на здійснення проекологічних соціальних змін в українському суспільстві. Інфраструктура цієї політики загалом може бути зображена як сукупність екоНУО, їхніх зв'язків, а також чинників «породжуваного» соціального середовища [Stegniy, 2002].

На сучасному етапі суспільного розвитку соціальний і природний аспекти життя людини доцільно розглядати як невіддільні: без соціального доволі складно пояснити зміни в навколишньому природному середовищі, а не нехтуючи ними, проблематично прогнозувати зміни в соціальному. Без регулювання соціальних процесів суспільство може перетворити природне середовище на непридатне для нормального існування людини, а відсутність заходів щодо поліпшення екологічної ситуації може спричинитися до руйнівних (деструктивних) соціальних процесів, здатних перервати поступальний суспільний розвиток.

Головним наслідком цього положення є поширеність і соціальна вагомість процесів та явищ подвійної соціально-екологічної природи. Оскільки людина є не тільки поведінковим організмом, а й фізико-органічним середовищем, яке в кожен конкретний проміжок часу займає конкретний фізичний простір, необхідно зважати на важливість екологічного аспекту відносин між індивідами та їхніми діями.

Однією з головних причин того, чому екологічна проблематика залишається предметом вивчення соціальних наук, є те, що соціальні спільноти, за винятком екстремальних умов еколого-техногенної катастрофи, не тільки реагують на біофізичні параметри довкілля, а й сприймають соціальні проблеми, зумовлені антропогенним навантаженням на природне довкілля, зокрема екологічну небезпеку умов повсякденного проживання.

Слід зазначити, що процес виникнення соціальних проблем, спричинених антропогенними екологічними чинниками, має комплексний характер і розвивається за умов повсякденного соціального життя. Тому доволі легко простежити причинно-наслідкові зв'язки між екологічними чинниками і соціальними процесами за екстремальних екологічних умов, тоді як в інших випадках це буде складним дослідницьким завданням.

Для соціологічного дослідження екологічної проблематики важливим є те, що сама діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на розв'язання проблем і ліквідацію (мінімізацію) екологічної небезпеки, теж має не «екологічний» характер, а набуває конкретного соціального змісту у формі лобювання екологічних законопроектів, розроблення екологічних програм і планів, безпосередніх акцій соціального протесту з екологічними вимогами, комунікативних процесів у колах екоНУО та зеленому русі.

Соціальні рухи сьогодні є невід'ємною складовою політичного ландшафту сучасного суспільства і передусім протистоять формальним бюрократичним організаціям. Сучасні соціальні рухи отримали в літературі назву нових соціальних рухів (НСР), під якими політологи розуміють особливу форму політичної діяльності, яка поступається за суспільним визнанням діяльності партійних організацій, але є вищою, ніж індивідуальна участь у політиці. Власне «новизна» соціальних рухів сучасності окреслена не стільки предметами їхньої соціальної активності, скільки рівнем мобілізації учасників цих рухів. Певний виняток становлять постсоціалістичні країни Східної Європи, де соціальні рухи є, по суті, новими, оскільки під час тоталітарного суспільства доби існування СРСР їхня історична безперервність була втрачена.

Нові соціальні рухи стали самостійним предметом наукових досліджень десь з початку 1980-х років. Важливим результатом наукової дискусії про НСР стало визначення поняття цих рухів. Під впливом контркультурних і релігійних рухів американські соціологи схильні до більш загальних, абстрактних дефініцій поняття соціальних рухів. І навпаки, європейські дослідники, не в останню чергу під впливом політизованого характеру соціальних рухів на теренах європейського

континенту, тяжіють до більш предметного і конкретного визначення [Lorenzo, Chironi, Drapalova, Tomasello, 2017].

Найбільш поширене тлумачення поняття соціального руху пов'язує його з поняттям соціальної участі й з соціальними змінами. Колективна дія і соціальна боротьба пояснюються здатністю або нездатністю політичної системи знаходити відповідь на соціальні вимоги і проблеми. Соціальний рух і участь у політичній дії є синонімами. Соціальні рухи протесту пояснюються розбіжностями між демократичними цінностями, які стимулюють вимоги участі, та їхнім інституційним утіленням, яке намагається його обмежити. Щоразу, коли ці розбіжності зростають або коли соціальні групи надають перевагу цінностям, розвивається конфронтація з владою і урядом. Більша міра політичної участі призводить до більшої зацікавленості, а значить – до ще більшої поляризації і, головне, до більш високого рівня колективної свідомості меншин, яка, своєю чергою, підвищує участь. У результаті послаблюється урядова влада і, як наслідок, відбувається включення меншин у політичну систему, яке починалось з утвердження певної «групової свідомості», пов'язаної з намаганням повніше влитися в систему демократичних цінностей.

У рамках цього підходу увагу наголошено на трьох головних соціально-політичних чинниках, які впливають на розвиток соціальних рухів. По-перше, це вагомість традиційної лінії політичного конфлікту, передусім диспозиція політичних сил по лінії «праві – ліві». Чим більшою є важливість цієї лінії, тим менше існує можливостей для самостійного розвитку соціальних рухів. Якщо ж традиційний класовий конфлікт регулюється здебільшого політичними інституціями, тоді зростає ймовірність розвитку самостійних соціальних рухів. По-друге, здатність держави керувати конфліктом задля його владнання та, по-третє, рівень відкритості/закритості суспільства для появи та наступної діяльності нових політичних сил, що залежить від інституціалізованих можливостей сприймання, висловлювання і представництва суспільних інтересів.

Тобто цей рівень визначається існуючою партійною системою, виборчою системою, рівнем централізації державного управління, наявністю політичних об'єднань і не в останню чергу залежить від політичної культури громадян певної країни. Наявність у суспільстві суперечностей між урбанізованими та аграрними територіями, метрополією та провінцією може стимулювати формування соціальних рухів. Чим меншою є традиційна політична поляризація суспільства і сильнішою практика соціальної держави, тим швидше соціальні рухи вироблять власну динаміку розвитку. Якщо ж цей чинник існує одночасно із закритим типом суспільства, тоді рухи можуть набувати яскраво вираженого характеру самостійної опозиції [Brand, 1985: s. 316].

Якщо говорити про Україну, то тут соціальні рухи формувались за умов нездатності політичних інституцій соціалістичної доби до сприймання самостійної політичної активності, що створило сприятливі умови для самостійного розвитку цих рухів. Проте виникнення нових політичних інституцій дало змогу інтегрувати лідерів соціальних рухів у нові органи влади, і, як наслідок, зазначені рухи втратили власну політичну динаміку.

Крім цього, як зауважує В. Степаненко, спадщина радянського минулого у вигляді добровільно-примусового вступу до громадських організацій, діяльність яких контролювалася державою, агресивність і жадібність сучасного приватного сектору і розчарування пересічних громадян після розпаду радянської системи породили в постсоціалістичний період у більшості населення усталену антипатію до будь-яких громадських організацій і організованої будь-ким соціальної активності. Окремо він вказує також на важливу роль залишкової усталеності неформальних особистих зв'язків у сьогоднішній повсякденності, використання неформальних приватних і дружніх зв'язків, які зберігаються, але наразі перешкоджають участі в громадських організаціях [Степаненко, 2015: с. 242–252].

Сучасний екологічний рух як явище соціального життя міжнародної спільноти пройшов на своєму шляху три стадії розвитку. На першій (природоохоронній) його прихильники ставили за мету створення національних парків, заповідних територій незайманої людиною природи, здійснення заходів щодо максимального збереження спадщини, яка виникла в процесі природного розвитку землі. На другій (захисту природного середовища) розроблялись активні заходи, які допомагали природі зберегти її природні багатства ландшафту (гори, ліси, водні об'єкти). На третій, власне екологічній, «зелений» рух постав як ініціатор формування активної екологічної політики, спрямованої на економічні, соціальні та культурні зміни, необхідні для виживання людства і збереження природи [Стегній, 2001: с. 42].

Суспільна стурбованість екологічними проблемами вперше отримала значне поширення в США наприкінці XVIII – на початку XIX століття як наслідок зростання рухів на захист природи у зв'язку з невпинною експлуатацією національних природних ресурсів. Ці рухи включали, з одного боку, «утилітаристів», які обстоювали ідею раціонального використання природних ресурсів (таких, як ліси) суто з метою безперебійного забезпечення цими ресурсами, а з другого – «консерваціоністів», які боролися за збереження заповідних природних територій як таких. Хоча ці два напрями часто конфліктували, проте завдяки їхнім спільним зусиллям було прийнято законодавство, яке регламентувало створення національних парків та агентств (зокрема,

виникла Лісова служба США), а також були створені передумови для утворення перших екологічних організацій – Сьєрра Клубу (Sierra Club) та Національного товариства Одубон (National Audubon Society).

Наприкінці 1960-х років рух консерваторів на захист природи трансформувався в сучасний екологічний рух, оскільки традиційні природоохоронні організації злилися з новими, більш уніфікованими багатопрофільними організаціями на зразок Ради по захисту природних ресурсів та Фонду захисту навколишнього природного середовища. Перехід від консерватизму до екологізму (інвайронменталізму) ознаменувався святкуванням першого Дня Землі в 1970 році і набув відображення у зростанні екологічних проповідей, які прийшли на зміну старим консервативним проповідям захисників природи, а також у стрімкому зростанні екологічних організацій як локального, так і національного рівнів.

Соціологи одразу ж спробували знайти пояснення феномена виникнення сучасних екологічних рухів. Крім значної ролі, яку відіграли в мобілізації суспільної підтримки консерваціоністські організації (такі, як Сьєрра Клуб), вони відзначили також такі чинники: зростання наукових знань з конкретних екологічних проблем; інтенсивне висвітлення засобами масової інформації різних прецедентів екологічних аварій; швидке зростання популярності відпочинку на природі і, як наслідок, збільшення безпосередніх контактів людей з природним довкіллям, якому загрожувало забруднення; зростання у період після Другої світової війни матеріального добробуту більшості населення індустріально розвинених країн Заходу, яке стимулювало думки матеріально забезпечених прошарків населення щодо якості життя; і нарешті, загальна соціальна активність, пов'язана із соціальними рухами за громадянські права, антивоєнний рух та рух за права студентів [Dunlap, Rosa, 2000: p. 803].

У формуванні екологічної ідеології з початку занепаду соціал-демократичного суспільства спостерігались певні характерні тенденції, які Ф. Баттел визначає так: потреба у виконанні значного переліку екологічних цілей оформилась у доступну для розуміння форму; сприймання інструментально-наукової раціональності сучасного світу шляхом трансформування наукових концепцій у цінності або етичні вимоги; викликання тривоги (алярмізм) з метою драматизації того факту, що природне довкілля є головним суспільним благом [Buttel, 1992: p. 15]. Ці тенденції проявились згодом у «популяційному бомбизмі» Пауля Ерліха та Гаррет Хардін наприкінці 1960-х років, «межі зростання» в середині 1970-х років і кампаніях на захист глобального природного довкілля і зміни клімату, які пропагували впродовж останніх десяти років ХХ століття. Зменшення впливу класової політичної та матеріалістичної

ідеології та наступне виникнення суспільних рухів, які мали на меті покращення якості життя, стали широким соціокультурним контекстом для розвитку екологічного руху.

Йдеться насамперед про перехід людства від стадії індустріального суспільства до постіндустріальної моделі суспільного розвитку. Якщо індустріальне суспільство будувалось навколо конфлікту в промисловості і в організації праці, то постіндустріальне суспільство будується на конфлікті, що стосується мети виробництва і культури. Конфлікти стосуються управління суспільними потребами, спрямованості споживання, ставлення до навколишнього природного середовища. На думку багатьох дослідників, постіндустріальне суспільство не може визначатися як суспільство з більш високим рівнем інтеграції та участі, і тому його доцільно розглядати як суспільство з більш високим рівнем історичності і, відповідно, соціальних рухів.

Поширення екологічного руху в індустріально розвинених країнах Заходу стало суспільною рефлексією на загострення екологічних проблем, під впливом яких у ціннісних орієнтаціях відбулись зміни, названі Р. Інглехартом «культурним зрушенням від матеріалізму до постматеріалізму». Йдеться про два «ідеальні» типи ціннісних орієнтацій, які відображаються у протилежних системах пріоритетів: індивідуальних життєвих цінностях та/або суспільних цілях, що розглядаються як першочергові.

Відповідно до цієї типологізації матеріалісти насамперед піклуються про забезпечення економічного розвитку своєї країни, про безпеку власної сім'ї і держави, збереження матеріального добробуту. На першому плані для них є завдання виживання: забезпечення фізичного існування людини, підтримка високого темпу економічного зростання, тобто першочерговими є рівень життя, закон і порядок. Що ж до постматеріалістів, то вони, навпаки, наголошують на вагомості цілей, які не мають безпосереднього матеріального відбиття. Вони підтримують пріоритет забезпечення умов для самовираження і самовизначення людини як особистості, як збереження свободи слова та захисту навколишнього природного середовища [Рукавишников, Халман, Естер, 2000: с. 234].

У сучасному суспільстві стає помітним інтегративне розуміння людиною якості свого життя як сукупності характеристик усього навколишнього природного середовища. Сприятливе середовище, з точки особистого сприймання, передбачає створення передумов для повноцінного здорового життя. Серед потреб духовного характеру виокремлюють потреби спілкування з природою, важливість якого визначається близькістю розташування та рівнем доступності рекреаційних ресурсів об'єктів первинної природи для урбанізованого населення.

Слід зауважити, що правомірність наведених висновків Р. Інглехарта має рацію передусім для індустріально розвинених країн Заходу. У випадку з Україною, яка є окремим прикладом суспільства соціогенних ризиків доби трансформації, екологізація свідомості є не стільки проблемою формування постматеріальних цінностей, скільки детермінована гостротою забезпечення екологічної безпеки повсякденного життя за умов соціальної аномії.

Аварія на Чорнобильській АЕС слугує прикладом катастрофи, породженої ідеологією та політикою соціалістичної модернізації, її суто технократичною моделлю. Чорнобиль виявив усі істотні недоліки пострадянської системи. Будь-яка державна політика, що обмежена «ліквідацією наслідків», тобто реакцією існуючих інституціональних структур на події, які вже мали місце, є не просто малоефективною, а й небезпечною для українського суспільства. Поширеність соціогенних ризиків вимагає перегляду ціннісних і структурних основ політичного процесу.

Розвиток екологічного руху в Україні та швидке зростання його політичної ваги в перші роки після Чорнобильської катастрофи було результатом відкладеної або неадекватної реакції держави на виробництво ризиків. Це і є форма колективної рефлексивності, коли суспільство, стикаючись з небезпекою для його існування, формує колективних суб'єктів з метою нейтралізації цієї небезпеки. Водночас слід визнати, що розвиток лише екологічного руху для кардинальних змін у цій політиці виявився явно недостатнім, потрібне було загальне піднесення громадянської активності, формування громадянського суспільства.

Для пояснення зростання чисельності постматеріалістів у суспільстві Р. Інглехарт висуває гіпотези дефіциту та соціалізації. Перша з цих гіпотез ґрунтується на ціннісній важливості відсутнього. Особистісні пріоритети відображають соціоекономічне середовище індивідуума, тому люди «схильні вважати, що їм насамперед потрібно саме те, чого не вистачає на всіх» [Inglehart, 1977: р. 22]. У сучасних індустріально розвинених країнах, де не існує дефіциту матеріальних благ і послуг та більшість населення не відчуває злиднів повоєнного часу та періоду економічної депресії, люди починають мислити про задоволення людських потреб більш високого порядку, таких, як потреба в самоповазі, спілкуванні, у задоволенні інтелектуальних та естетичних потреб, які в сукупності й охоплюють поняття «постматеріальні цінності». Визнається самоцінність природних і рекреаційних ресурсів навколишнього природного середовища, які мають для людини не тільки вітальне, а й естетичне значення. Ці цінності суб'єктивно сприймаються як відчуття безпеки та гарантованого виживання.

Друга гіпотеза будується на тому твердженні, що в базових цінностях індивідуума насамперед відображаються підсумки його виховання

в сім'ї, умови його початкової соціалізації. Гіпотезою соціалізації Р. Інглехарт намагається пояснити часовий проміжок між панівними в суспільстві ціннісними орієнтаціями та соціально-економічними досягненнями країни; зміни в ієрархії пріоритетів із запізненням у часі стосовно прогресивних, позитивних змін у соціально-економічній ситуації (зокрема, зростанні життєвого рівня більшості громадян). Таким чином, на думку Р. Інглехарта, постматеріальні цінності мають поширюватися серед населення відповідно до економічних досягнень та довготривалості періоду економічного піднесення держави.

Для предмета нашого дослідження поєднання зазначених положень дає змогу, з урахуванням наведеного застереження, сформулювати гіпотези щодо балансу матеріалістичних і постматеріальних цінностей в українському суспільстві. Так, гіпотеза дефіциту дає змогу висловити припущення про малопоширеність постматеріальних цінностей у сучасному українському суспільстві внаслідок низького рівня добробуту значної частини працездатного населення країни. Врахування гіпотези соціалізації дає підстави внести певні коригування щодо місця і ролі екологічних цінностей за умов тривалої соціально-економічної стагнації посттоталітарного суспільства.

В останні десятиліття західні соціологи спостерігали істотні зміни в природі екологічних рухів індустріально розвинених країн Заходу. Національні екологічні організації, які є ядром «екологічного лобі», не втратили свого впливу, проте їхні обмежені можливості у досягненні ефективних результатів, а також поява нових екологічних проблем, що виходять за межі їхньої традиційної сфери діяльності, привели до виникнення численних нових екологічних організацій.

Як наслідок, екологічний рух сьогодні є значно більш багатограним, ніж протистояння утилітаристів і прихильників захисту природи в старі часи. Головна межа розділу екологічних рухів проходить між національними організаціями та дедалі більшою кількістю місцевих (локальних) екологічних мереж рядових активістів, які, як правило, стурбовані конкретними екологічними умовами проживання у своїх населених пунктах.

Незалежно від конкретних історичних причин поява і теперішня діяльність життєздатних екологічних рухів доводить те, що екологічні питання залишаються на політичному порядку денному в багатьох країнах. Незважаючи на деякі піднесення та спади, якість навколишнього природного середовища, поряд з новими проблемами, що постійно виникають, залишається впродовж останніх десятиліть головним національним завданням також для України.

Екологічні рухи часто піддають гострій критиці за те, що вони не здатні зупинити деградацію природного довкілля в конкретній країні (та

й загалом у світі). Проте якщо порівняти ці рухи з іншими суспільними рухами, то можна стверджувати, що екологічний рух однозначно є одним із найбільш впливових рухів кінця ХХ століття, поруч з рухами за права жінок, громадянські права та антивоєнним рухом, які суттєво змінили контури життя сучасного людства. Екологічні проблеми нині інституціалізуються у світовому суспільстві не тільки у формі державних законів і організацій, а у формі екологічного виховання на рівні шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, у вигляді появи в органах масової інформації кореспондентів та оглядачів, які пишуть на екологічні теми, а також у вигляді достатньо добре фінансованих та інституціалізованих напрямів наукових екологічних досліджень у індустріально розвинених країнах Заходу.

До цих проявів інституціалізації можна додати певні культурні зміни, такі, як широке пояснення в суспільстві екологічних проблем, включаючи рекламу, повсюдне вторинне використання відходів (рецикляції), а також поступове прийняття правил поведінки споживача, який не завдає шкоди навколишньому природному середовищу, нормативні заборони щодо завдання збитків якості довкілля як державою, так і підприємствами.

Сучасний міжнародний екологічний рух змушений мати справу зі ставленням екологічної політики до економічного зростання і нагромадження капіталу. Головна причина невдачі концепції обмеження зростання як «зеленої» ідеології полягає в тому, що вона становить загрозу для багатьох соціально-професійних груп, ставлячи своєю метою зменшення темпів нагромадження капіталу до нульової позначки.

Наслідки екологізації повсякденного життя людської спільноти залежатимуть від того, наскільки екологічні проблеми асоціюють з проблемами соціальної справедливості. Щоб витримати випробування часом, екологічні рухи повинні бути пов'язані з боротьбою за соціальну справедливість, що є особливо актуальним і для українського суспільства.

6.2. Специфіка становлення і розвитку екологічного руху в суспільстві соціогенних ризиків

З точки зору Р. Інглехарта участь у екологічному русі являє собою реакцію громадян з високим рівнем освіти і доходів на формування постматеріалістичних цінностей і має багато спільного з участю в рухах за громадянські права і права жінок у розвинених країнах [Inglehart, 1990]. При цьому цілі, переконання та цінності учасників екологічного руху відрізняються від цілей, переконань і цінностей активістів інших рухів. Увагу дослідників також привертає зумовленість поведінки екологічних активістів, як і учасників інших протестних рухів, наявністю політичних можливостей і належністю до соціальних мереж. Відносно маловивченим залишається такий чинник впливу, як національний соціальний контекст.

Транскордонний характер екологічних проблем, а також певна ідентичність організаційної побудови і форм соціальної активності створюють ілюзію, що екологічний рух у пострадянському суспільстві, зокрема й в Україні, є, по суті, ідентичним до руху «зелених» в індустріально розвинених країнах Заходу. Перші спроби в пострадянській соціології використати західні соціологічні концепції для пояснення феномену екологічного руху були без належного критичного аналізу й відповідної аналітичної адаптації, для пояснення пострадянського контексту.

У західній соціології для аналізу контексту соціальних рухів визнаною є концепція «структури політичних можливостей», яка розглядає міру відкритості суспільства; рівень стабільності політичних об'єднань та можливість їх соціальної підтримки; міру внутрішньої диференціації правлячої еліти та її толерантності до соціального протесту; здатність уряду до прийняття рішень [Tarrow, 1988: p. 429].

Зокрема, вважає Ф. Баттель [Buttel, 1986], саме значна соціальна підтримка й поширеність антиядерного руху в США, Франції та Західній Німеччині, у сукупності з ефективною централізованою системою державного регулювання ядерної енергетики і достатньою автономністю неурядових організацій у цих країнах визначили зрештою політичний успіх цього руху.

Неважко помітити, що теоретичний конструкт концепції базується на активній суспільній ролі громадських соціальних рухів, які діють у стабільному соціальному контексті. Відтак поза увагою дослідників залишаються процеси соціальної трансформації, за якої розгляд стабільності політичних об'єднань стає доволі проблематичним. Соціальний контекст українського екологічного руху та екологічних

неурядових організацій характеризується насамперед неабияким розмаїттям і динамічністю і, своєю чергою, сам рух значною мірою детермінований цим контекстом [Стегній, 2001].

Для коректного аналізу екологічного руху в Україні слід визнати той факт, що генеза виникнення «зеленого» руху в пострадянському геополітичному просторі суттєво відрізняється від його розвитку в сучасному західному суспільстві.

У зв'язку з цим О. Яницький зауважує: «За умов посттоталітарного суспільства екологічна стурбованість населення, його висока концентрація в місці виникнення екологічної небезпеки і навіть очевидна загроза його здоров'ю і самому життю відіграють певну, але не вирішальну роль у виникненні екологічних рухів. Коли спадкоємність з рухами минулого перервана пануючим режимом, а захист природи був забороненою темою публічного дискурсу, цей рух може виникнути лише у випадку наявності середовища, яке систематично відтворює групи активістів» [Яницький, 1998: с. 23–24].

Як свідчать дані багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, за останні чверть століття частка залучених до екологічного руху в нашій країні не перевищувала 2 % дорослого населення [Українське суспільство, 2018: с. 420]. Водночас за останні роки в масовій екологічній свідомості намітились певні позитивні тенденції.

Екологізація масової свідомості пов'язана з габітуалізацією фундаментальних соціальних практик, які сприяють соціальному прочитанню навколишнього природного середовища як екологічно пошкодженого. Габітуалізації (або призвичаюванню) підлягає будь-яка дія, що часто повторюється і стає зразком. Така дія може бути знову здійснена в майбутньому аналогічним чином і з аналогічним практичним зусиллям.

В емпіричному аналізі елементів екологізму в повсякденному житті доцільно розрізняти практики вербальні й поведінкові. У випадку проведення масових опитувань соціолог зазвичай має справу з вербальними практиками. Але у відповідях на запитання анкети можна розрізнити відповіді про наміри здійснювати певні дії (приклад вербальних практик) і відповіді, які торкаються реальних практик самого респондента та його спостереження за реальними діями соціального оточення (поведінкові практики). При цьому про екологізацію стилю життя навряд чи можна судити на підставі артикуляцій намірів, оскільки вони можуть мати екологічний характер, але при цьому мати опосередковане відношення до реальних дій.

Екоатрибутивні патерни поведінки та діяльності можна розподілити на певні групи на підставі часового континууму соціальної практики

(повсякденна або з більшим інтервалом періодичності) та характеру ставлення до природоохорони (безпосередні або опосередковані). Звідси наведені в *таблиці 6.1* види діяльності можна розподілити так: повсякденні опосередковані – ресурсоощадні патерни поведінки (економія споживання води, електроенергії); неповсякденні опосередковані – проекологічні патерни купівельних орієнтацій; неповсякденні безпосередні – фінансова підтримка природоохоронних заходів, різні форми соціальної активності екологічного змісту.

Для аналізу динаміки екоатрибутивних патернів поведінки та діяльності за останні п'ять років використаємо результати національного репрезентативного опитування Інституту соціології НАН України за 2019 рік та дослідницької компанії «ГФК Юкрейн» за 2014 рік [Принципи сталого розвитку, 2014].

Враховуючи важливість двох моделей поведінки – гіпотетичної, включно з артикуляцією своєї готовності піти на поступки заради збереження довкілля, та власне реальної поведінки, для соціологічного вимірювання використовувались чотири варіанти відповіді. Перший – *«ні, не готовий»*, другий – *«не впевнений, можливо»*, третій – *«готовий, але не доводилось робити»*, і четвертий – *«готовий і вже роблю»*. Відповідно в *таблиці 6.1* артикуляція готовності включає в себе другий і третій варіанти, а практична участь – четвертий.

Якщо говорити про безпосередню поведінку пересічного українця щодо захисту довкілля, то тут можна виокремити насамперед купівельні орієнтації щодо екологічно безпечних товарів та ресурсоощадну поведінку. В обох випадках прояви екофільної поведінки радше продиктовані побоюванням за своє здоров'я та необхідністю економії сімейного бюджету, ніж є наслідком визнання екологічних цінностей.

Сучасне українське суспільство ще не сягнуло рівня споживання індустріально розвинених західних суспільств, а відтак має можливість скоригувати свій соціально-економічний розвиток і споживацькі орієнтації з огляду на вимоги екологізації життєдіяльності, не вимагаючи від населення самообмеження у споживанні певних матеріальних благ.

Негативним чинником для розвитку екологічного руху як колективного актора альтернативної екологічної політики в нашій країні залишається вкрай недостатня залученість населення до соціально-екологічних акцій, комунікації з державними органами та засобами масової інформації.

Породжуючим середовищем для сучасного екологічного руху в Україні є насамперед система екологічного виховання, освіти та навчання, яка дає змогу забезпечити активістів екологічного руху відповідними необхідними знаннями, передати їм практичні навички природо-

**Артикуляція та практичний вияв готовності
до участі в поліпшенні природного довкілля (%)**

<i>Екоатрибутивні патерни поведінки та діяльності</i>	<i>Артикуляція готовності</i>		<i>Практична участь</i>	
	<i>2014</i>	<i>2019</i>	<i>2014</i>	<i>2019</i>
Зменшити щоденне споживання води	43,7	42,0	27,6	25,8
Обмежувати використання електроенергії	47,2	40,5	38,2	38,1
Відмовлятися від дезодорантів та аерозолів, які містять фреон	56,4	49,1	30,6	29,4
Матеріально підтримати природоохоронні заходи	57,4	50,3	5	11,3
Прибирати територію біля свого будинку	33,0	44,0	59,5	51,9
Відмовлятися від застосування в побуті синтетичних миючих засобів, які шкодять природному довкіллю	67,7	52,8	14,2	23,9
Робити зауваження людям, які на Ваших очах завдають шкоди природі	56,4	46,0	36,3	34,7
Зупинити тих, хто шкодить природному середовищу	67,8	52,2	22,3	26,3
Звертатися із заявою або листом про забруднення довкілля в органи державного управління	70,6	58,0	4,3	12,7
Повідомляти громадськість через ЗМІ про відомі Вам випадки забруднення довкілля	65,6	56,9	3,4	11,8

охоронної діяльності, тобто сприяє процесу легітимізації екологічних цінностей попередніх генерацій.

У середині 80-х років минулого століття (з початком відомої «перебудови») у взаємовідносинах між екологічним рухом і владними структурами відбуваються кардинальні зміни – змінюється кожний з цих соціальних акторів, структура і характер їхніх взаємовідносин, їхні ресурсні можливості та спосіб їх реалізації, а також інші аспекти цих взаємовідносин. Тому цілком логічним є інтерес до вивчення декомпозиції контексту екологічного руху.

Слідом за О. Яницьким ми визнаємо той факт, що модель такого контексту має відображати історичний та культурний досвід своєї країни (у нашому випадку України), відповідати вже нагромадженому соціологічному матеріалу щодо взаємовідносин екологічного руху і соціетально-го контексту, а також слугувати підґрунтям для побудови схеми розміщення соціальних сил у процесі екологізації життєдіяльності суспільства.

Така модель має три компоненти. Першим є соціально-історичний та історико-культурний контекст, тобто система базових цінностей і норм, які визначають структуру та динаміку українського суспільства, включаючи його ставлення до навколишнього природного середовища; другим є соціально-інституційний контекст, а третій є ситуативним контекстом, оскільки уособлює безпосереднє соціальне середовище, в якому виникають екоНУО і від ресурсів якого вони залежать у першу чергу. В ситуативному контексті йдеться про характер взаємовідносин екоНУО та екологічного руху загалом із сектором промислового виробництва, місцевими владними структурами та населенням, яке мешкає в географічному ареалі діяльності організацій «зелених».

У стабільному суспільстві перший контекст домінує над двома іншими, оскільки базові цінності і норми фактично детермінують другий і третій контекст. У суспільстві доби соціальної трансформації, яким є сучасна Україна, зазначена ієрархія контекстів порушується: діяльність нових соціальних акторів приводить до змін у будь-якому з трьох контекстів. Ця особливість є важливою для побудови стратегії екологічного руху в Україні, яка має полягати в концентрації його зусиль на руйнуванні парадигми перехідного суспільства з його ідеологією утилітаризму.

Аналіз вагомості екологічного руху як суб'єкта екологічної політики в Україні має враховувати динаміку соціально-політичного контексту або змін у «структурі політичних можливостей». Водночас слід зауважити, що поведінка колективного соціального суб'єкта (у нашому випадку екологічного руху) не детермінується повністю зазначеною структурою, оскільки він своїми діями збільшує або зменшує простір своїх політичних можливостей. Крім того, цей простір змінюється також під сукупним впливом усіх соціальних сил.

Наприкінці 1980-х років розвиток екологічного руху в Україні був тісно пов'язаний з націоналізмом, особливо з рухом за розширення культурних і політичних прав, за здобуття державної незалежності від Радянського Союзу. Це сталося тому, що в масовій свідомості населення катастрофа на Чорнобильській АЕС асоціювалась з домінуванням радянського керівництва, його нехтуванням національними інтересами громадян України. Усвідомлення необхідності власного господарювання на власній території збіглося з розумінням важливості екологічної безпеки, турботи про навколишнє природне середовище [Perga, 2018].

Сучасне українське суспільство не можна назвати проекологічним. Нові підприємці й суспільні рухи, переважна більшість масових періодичних видань, як і саме ядро післяперебудовної політичної культури, побудовані на домінуючій як у колишній тоталітарній, так і в сучасній демократичній системі західного зразка соціальній парадигмі.

Цей теоретичний конструкт базується на безмежному економічному зростанні, яке, своєю чергою, є похідною класичного антропоцентричного світогляду: люди якісно відрізняються від усіх інших живих істот, а культура і технологія є головними детермінантами прогресу і визначають розвиток цивілізації. У рамках цієї парадигми біологічному та фізичному середовищу відводиться роль лише ресурсу і сфери реалізації цього прогресу.

У стабільних соціальних системах, зокрема в індустріально розвинених країнах Заходу, взаємовідносини «людина — природа» базуються на екологічно-економічному принципі природокористування. Цей принцип має на меті запобігти й мінімізувати наслідки нераціональної господарської діяльності й певною мірою враховує закономірності функціонування природних екосистем. За такого підходу критерієм ефективності господарської діяльності є отримання найбільших економічних результатів за мінімальних порушень природного середовища.

Домінанта економічного інтересу значно посилюється в перехідному суспільстві й стає головною перешкодою на шляху до нового соціоекологічного принципу, коли критерієм ефективності господарської діяльності має стати отримання максимального економічного ефекту при збереженні динамічної рівноваги соціоекосистем та їхніх територіальних складових.

Що стосується вітчизняного природокористування, то тут далися взнаки «такі світоглядні максими, як – природа сама по собі не влаштовує людину, тому остання перетворює природу згідно зі своїми мірками і навіть згідно із «законами краси». На нашому терені найбільш повно проявився зв'язок між сциентичними орієнтаціями, технократизмом та командно-адміністративною системою управління народногосподарською діяльністю» [Кисельов, Крисаченко, Гардашук, 1995: с. 20].

Досвід України свідчить, що поєднання сциентистсько-прогресивістських орієнтацій і несприятливих соціально-політичних обставин надзвичайно ускладнює пошук нових, екологічно виважених форм природокористування. Ні система обов'язкової екологічної освіти, ні жорстка система правового та економічного регламентування або «безвідходні» технології не здатні розв'язати таке складне завдання, якщо вони не розглядаються в комплексі.

Для виявлення специфіки соціального контексту екологізації в Україні необхідно класифікувати українське суспільство щодо його ставлення до екологічної проблеми. Така постановка питання дає змогу виявити зовнішню специфіку (макросоціальний чинник) інституціалізації екологічних інтересів у сучасному українському суспільстві. З огляду

на ставлення до навколишнього середовища розділяють техногенні та традиційні суспільства.

Для техногенної цивілізації є характерною наявність у культурі чітко вираженого шару інновацій, які постійно перебудовують культурну традицію. Традиційні суспільства характеризуються повільними змінами у сфері виробництва, консервацією культурних традицій, відтворенням на доволі значному часовому інтервалі соціальних структур і способу життя, які склалися в той час. Слід зазначити, що експансія техногенної цивілізації на решту світової призводить до поглинання або ін'єкцій західної технології та культури (як наслідок – виникнення гібридних утворень). Обидва типи суспільств характеризуються відповідною системою фундаментальних цінностей та світоглядних орієнтацій. Вони створюють, за словами В. Стьопина, свого роду «геном культури», який забезпечує відтворення та розвиток соціального життя на певних підвалинах. Зміна цінностей є обов'язковою передумовою для зміни типу цивілізаційного прогресу [Степин, 1993: с. 185–191].

У техногенній цивілізації домінантою в культурі є ідея діяльно-активного ставлення людини до світу. Активність людини розумілась як насамперед спрямована назовні, на перетворення й перебудову зовнішнього світу, передусім природи, яку людина повинна підкорити своїй владі. Таким чином, зовнішній світ розглядається як арена діяльності людини, як простір для задоволення потреб людини.

У культурі традиційного суспільства діяльне ставлення до світу, яке є родовою ознакою людини, розглядалось з принципово інших позицій. Притаманний для традиційного суспільства консерватизм різновидів діяльності, повільні темпи їх еволюції, панування регламентуючих традицій постійно обмежували прояв діяльно-перетворювальної активності людини. Як наслідок, активність радше розумілась як зорієнтована всередину людини, на самоконтроль, який забезпечує слідування традиціям.

У техногенному світі діяльність розглядається як аспект ціннісних і світоглядних орієнтацій. Природі ж відводиться роль узгодженого, закономірно влаштованого поля, де людина як розумна істота, що пізнала закони природи, здатна реалізувати свою владу над зовнішніми процесами та об'єктами й поставити їх під свій контроль. Проте сама природа невиразно усвідомлювалась як складова ресурсів для людської діяльності.

У техногенному суспільстві ідеал свободи особистості, а саме діяльність і активність людини, розглядається як реалізація творчих потенцій вільної особистості. Колективний суб'єкт діяльності з цієї точки зору повинен постати як результат угоди суверенних особистостей.

До якого ж типу цивілізацій належить сучасне українське суспільство? Як зазначає український філософ В. Крисаченко [Крисаченко,

1996: с. 272–303], символом української культури, українського способу життя є землеробство, а самі представники української нації є яскраво вираженим автохтонним етносом, увесь життєвий уклад якого (праця, традиції, культура, мова та ментальність) адаптований до однієї й тієї самої території та детермінований природними циклами і сільсько-господарським календарем. Таким чином, відчуття гармонії природного довкілля є типовою рисою українського національного характеру.

В українському землеробському етносі органічно поєднувались етичний та естетичний компоненти. Моральність, практична користь та вправність і краса були неподільними у світосприйманні наших пращурів. Тому підкорення природи є абсурдним для традиційної української свідомості, однією з характерних рис якої була екофільність. Зазначена риса відрізняла українців від європейської людини з її природоборством.

Наступну трансформацію екологічного світогляду українців можна простежити в річищі концепції «химерного етносу», розробленій Л. Гумільовим. Згідно з цією концепцією варварські дії щодо природи певного регіону звичайно здійснюють прийшли етноси. Химерний етнос утворюється як негармонійне поєднання етносів, які мають, поміж інших розбіжностей, різний світоглядний устрій та практику природокористування. У випадку повного накладання цілісного світовідчуття мігрантів на якісно інше світовідчуття аборигенів відбуваються деградація екологічної культури корінного етносу та руйнування властивої для території його мешкання екосистеми. Таким чином, химерні етноси, як вважає В. Крисаченко, «це спільноти, які позбавлені традиційної екологічної культури, але не набули ще нових регулятивних механізмів полагодження своїх взаємин із довкіллям. Тому їхнє утвердження як складника цивілізації є важким процесом не лише для культури, а й біосфери, які зазнають відчутних збурень» [Крисаченко, 1996: с. 305–306].

Механізм утілення ціннісних засад «химерного етносу» (його опредметнення) виразно простежується на прикладі взаємин метрополії та колонії у межах Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу. Традиційна роль України як напівколонії та сировинного придатку царської Росії, а потім СРСР, процес руйнації українського етносу внаслідок колективізації, люмпенізування в містах та на новобудовах доби індустріалізації призвели до відмови від власних родових коренів. Наріжні риси українського характеру, їх екофільність були сформовані в традиційній сільській культурі й активно втрачаються в новій урбанізованій культурі. Місто за історичних умов України не стало опертям для розвитку української культури, не підтримало національно-визвольні рухи.

В Україні ж створюється надзвичайно небезпечний механізм звикання до екологічних проблем. За умов існуючої складної екологічної ситуації в Україні стає очевидним, що духовні кондиції людини чітко корелюють зі станом її природного оточення. Між екологічним невгараздінням і такими характерними рисами сучасника, як психологія наймита, маргінальність, безвідповідальність, існують складні зворотні зв'язки.

Таким чином, аналіз соціокультурних витоків ставлення українського суспільства до навколишнього природного середовища дає підстави визнати його як традиційне з привнесеними химерним етносом техногенними елементами. Поряд з цим, що стосується характеру ставлення українського суспільства до екологічних цінностей, дається ознаки існування соціогенних ризиків як особливого різновиду ризиків, які породжує діяльність людини.

Особливість становлення і розвитку екологічного руху в українському суспільстві якраз і полягає у тому, що цей процес відбувається в суспільстві, яке знаходиться на стадії трансформації і виробляє соціогенні ризики. Саме таким і є сучасне українське суспільство.

Суб'єктом ризику у цьому випадку є всі індивідуальні та колективні соціальні актори, які приймають рішення, натомість об'єктом є соціальні актори, які відчують на собі наслідки таких прийнятих рішень. Слід зауважити, що суб'єкти ризику можуть бути також одночасно і його об'єктами – у випадку, коли вони відчують на собі наслідки власних рішень.

На протигагу техногенним ризикам, які мають у більшості випадків технологічну природу, соціогенні ризики виникають унаслідок функціонування власне самої соціальної системи. Джерелом такого роду ризиків є порушення соціального порядку, а соціальні зміни відіграють своєрідну роль «потужних генераторів соціальних та інших ризиків. І навпаки, ризики, що породжуються і нагромаджуються впродовж функціонування певної соціальної системи, можуть провокувати соціальні зміни» [Яницький, 1999: с. 51].

Тому українське суспільство як радянської доби, так і періоду національної незалежності не врахувало зазначені форми ризик-рефлексії, внаслідок чого продовжує виробляти соціогенні ризики оперативної дії, на відміну від соціогенних ризиків уповільненої дії в індустріально розвинених країнах Заходу.

Зазначена обставина лише підкреслює важливість виникнення та розвитку екологічного руху як форми рефлексивності українського суспільства на ризикогенне середовище. Соціальні рухи, включно з екологічним, ставлять такі питання, на які технічні експерти з ризику не можуть відповісти. Тобто в суспільстві соціогенних ризиків екологічний рух є необхідним інституціонально.

6.3. Зміст та форми участі екологічних НУО в екологічній політиці

Реальний екополітичний процес являє собою взаємодію різних соціальних суб'єктів і акторів. З точки зору природи і всього суспільства головне завдання цього процесу полягає в переході від застарілої соціальної парадигми, яка розглядає природу виключно як джерело ресурсів для суспільного прогресу до нової екологічної парадигми, що ґрунтується на принципі взаємозалежності природи і суспільства.

Екологічна політика, як і будь-яка інша, має дві основні складові: нормотворення і прийняття відповідних рішень та власне політичний процес, який зазвичай передбачає боротьбу різних соціальних сил, зіткнення ідеологій та інтересів.

Екополітика не має бути галузевим завданням природоохоронних відомств, а є політичною стратегією, спрямованою на екологічну модернізацію виробництва і суспільства. Така стратегія потребує суспільної згоди, дійсного, а не формального, залучення всіх соціальних сил українського суспільства до розробки і практики переходу до відносно усталеного функціонування нашого суспільства.

З соціологічної точки зору екологічна політика спрямована на економічні, соціальні і культурні зміни, необхідні для виживання людства і збереження природи. Фундаментальним орієнтиром екополітики є Нова екологічна парадигма, а засадовою концепцією – концепція суспільства ризику. Головні екополітичні стратегії зводяться до трьох підходів: технократичний (розв'язання екологічних проблем на ґрунті розвитку науки і технологій), утилітаристський (принцип «ліквідації наслідків») та ліберальний (ринкові відносини як «природні» регулятори взаємодії суспільства і природи).

Сучасний міжнародний екологічний рух змушений розв'язувати проблеми екологічної політики, пов'язані з економічним зростанням й нагромадженням капіталу. Головна причина невдачі при спробах реалізації концепції обмеження зростання як «зеленої ідеології» полягає в тому, що її запровадження становило загрозу для багатьох соціально-професійних груп, включно з представниками капіталу, оскільки вона ставила за мету досягнення зменшення темпів нагромадження капіталу аж до нульової позначки.

Американські соціологи виокремлюють три типи екологічної активності, виходячи з політичної орієнтації громадянської екологічної організації: нейтральну, реформістську, радикальну і відповідні форми громадянської участі: науково орієнтовану, здебільшого спрямовану реформістську і протесту. Окрім західні дослідники виокремлюють

спеціально екологічну дипломатію як основну форму екоактивізму на противагу радикальній екології, спрямованій на глибинну перебудову суспільства на принципах самоорганізації місцевих спільнот без будь-якого диктату держави [Усачёва, 2011].

Відповідно, у екологічному русі дослідники вирізняють також три течії: рух на захист природи переважно оборонного характеру; політико-екологічний рух, здебільшого спрямований на неконвенційні акції соціального протесту та масові демонстрації (як приклад можна навести рух проти будівництва АЕС) та рух обмеженого кола професійних екологів на захист природного довкілля у вузькому розумінні цього слова. З початку 1980-х років з'явився четвертий напрям, а саме рух міжнародних екологічних організацій, насамперед Грінпіс.

Л. Генрі, вивчаючи стратегії виживання і розвитку російських громадських екологічних організацій, виокремлює три типи цих організацій: організації місцевої спільноти, професійні та організації, які мають урядову підтримку [Henry, 2010]. Така типологізація одразу ж потребує окремих зауважень. Так, організації з урядовою підтримкою характеризують себе як недержавні організації. Організації місцевих спільнот діють на локальному рівні, і сам термін є маркером їх географії діяльності та не має на увазі масове членство в цих організаціях. Термін «професійні» вказує на підтримку певної організаційної форми – «професійних» некомерційних організацій західного типу і тому не варто їх плутати з іншими професійними асоціаціями окремих професіональних груп. Усі три типи мають різні траєкторії організаційного розвитку.

Організації місцевих спільнот – ініціативні групи, достатньо неформальні, не мають офісу і штатних співробітників. Діяльність пов'язана з розв'язанням екологічних проблем, які турбують місцеву спільноту. Переважно аполітичні і тому відносини з владою нейтральні та віддалені, нерідко не мають тісних мережевих зв'язків з іншими екологічними організаціями. Часто керівники – з-поміж шкільних вчителів.

Професійні організації – часто працюють з міжнародної екологічної проблематики, мають міжнародні зв'язки, включно з фінансовою підтримкою іноземних донорів. Існує висока вірогідність, що ці організації будуть противниками або критиками місцевої і регіональної влади, а їхні лідери – з числа вчених.

Організації з урядовою підтримкою – працюють з місцевими і регіональними адміністраціями для реалізації природоохоронних законів (як приклад, товариства охорони природи). Здебільшого мають радянську історію виникнення, тому нерідко масове членство в них має формальний характер.

Дослідження громадських екологічних організацій у роботі Л. Генрі ґрунтується на організаційному підході. Визначення існуючого невдоволення, потоки ресурсів, доступ до політичної арени, сприйняття екологічних проблем – взаємопов'язані чинники, які посилюють один одного. Такий підхід приділяє увагу великій кількості чинників, пов'язаних з роллю ресурсів і підтримкою активізму. Автори, які поділяють цей підхід, вибудовують теорію, що пояснює, які умови дають змогу громадським екологічним організаціям впливати на політичні зміни, а також виявляти транснаціональну природу екоактивізму.

В аналізі сучасного стану екологічного руху в Україні я розглядаю екоНУО як мережевий соціальний суб'єкт – розміщений у певному просторі актор, елементи якого інтегруються і відтворюються шляхом комунікаційних та інших мережевих ресурсів. З цієї точки зору всі наявні проблеми зазначених організацій можна класифікувати як такі, що стосуються організаційно-ресурсних можливостей екоНУО та соціального контексту їх діяльності в сучасному українському суспільстві. Про що свідчить якісний стан екоНУО як одного з соціальних агентів реалізації альтернативної екологічної політики в суспільстві соціогенних ризиків?

Недостатні організаційно-ресурсні, а за наявності їх нерідко малоефективне використання та недостатні креативні можливості значної частини українських екоНУО перешкоджають їм ефективно виконувати покладену на них в посттоталітарному суспільстві роль основного носія екологічних інтересів суспільства. Як наслідок, з одного боку, недостатня поінформованість пересічних громадян про позитивний досвід діяльності екоНУО, а з другого – відсутність іміджу професійного (а відтак поважного) партнера у вирішенні всього комплексу екологічних проблем в очах державних владних структур [Екологічні права громадян, 1997: с. 220–221].

Окремою проблемою є міжособистісна комунікація всередині екологічного руху України. Йдеться про відсутність належної комунікації та взаємодії спільноти наукових екологів, відірваних від соціальних екологічних акцій (наукова позиція) з спільнотою соціально активних захисників довкілля та екологічних інтересів населення (громадянська позиція). За таких умов перші не допомагають другим науково обґрунтувати наявність екологічної небезпеки, а другі заважають першим «спокійно» вирішувати суто наукові екологічні проблеми, зокрема збереження біологічного різноманіття флори і фауни, спостереження за біологічним життям.

ЕкоНУО становлять значний потенціал екологізації державної політики та повсякденних соціальних практик, проте, і це слід враховувати, ці організації є силою неполітичною. Вони впливають на

політичний процес опосередковано. Чим більше таких організацій, тим щільніша їхня мережа, тим інтенсивніші їхні контакти з міжнародною екологічною спільнотою, тим більше вони залучаються до політичних процесів як радники, консультанти окремих екологічних проектів і програм, тим вищий шанс екологізації українського суспільства загалом. Отже, екоНУО разом з іншими неурядовими організаціями повинні впливати на державні структури, залишаючись, проте, самостійними.

Проте організації «зелених» у сукупності формують екологічний рух, який є суб'єктом політичного життя. Крім того, активісти з-поміж «зелених» мають право бути одночасно й членами певної екоНУО, і членами політичної партії. Інша справа, що такого роду «мімікрія» не має підмінити екологічну активність суто політичною.

Виникає слушне запитання: а як пов'язані між собою поняття екоНУО та екологічного руху? Одразу зауважимо, що проста сума окремих таких організацій не є екологічним рухом як різновидом такого суспільного феномена, як «новий» соціальний рух. Для перетворення сукупності окремих, навіть потужних, екоНУО в екологічний рух потрібен відповідний рівень соціальних зв'язків між цими організаціями, що дає підстави говорити про них як про екологічну спільноту.

На початковому етапі творення багатопартійної політичної системи в Україні декларування необхідності розв'язання нагальних екологічних проблем на певний час ідейно об'єднало доволі різні політичні сили, які визнавали важливість екологічних цінностей в ієрархії суспільних цінностей. Тобто екологічний рух може об'єднувати людей різних політичних поглядів. Будучи спрямованою на розв'язання загальнолюдських проблем, зелена ідеологія консолідує людей на ґрунті універсальних морально-етичних світоглядних принципів. Водночас, за умов формування ідеології національного відродження, екологічні проблеми повинні посісти чільне місце в процесі реальної консолідації громадян.

Екологічний рух є політичною силою, тому повинен мати певне «політичне обличчя», яке залежить від його ідеології. Принципово важливо, що ця ідеологія не зводиться лише до охорони довкілля, оскільки без соціальних вимог екологічний рух приречений на невдачу.

Тому рух повинен мати власну соціальну ідеологію, яка б враховувала економічні і політичні реалії сучасного українського суспільства, оскільки для багатьох соціальних груп покращення власного матеріального становища є, по суті, збереженням ресурсоемної й екологічно небезпечної урбаністичної індустріальної системи. За роки існування екологічного руху в Україні його лідери не організували жодної масової кампанії на захист соціальних, економічних або політичних прав населення. Слід визнати, що у вітчизняному екологічному русі наразі не існує системи зворотного зв'язку з тією частиною населення, яка в країнах західної

демократії має назву «симпатиків» і «прихильників». Водночас лідери руху претендують на представництво інтересів місцевих мешканців, які відчувають на собі негативні наслідки надмірного забруднення природного довкілля [Stegniy, 2016]. Біосцієнтизм як політична доктрина неспроможна, оскільки не враховує буденного знання населення, його практичний досвід, знання місцевої ситуації. Саме на його підставі формується уявлення про «соціально допустимий ризик», яке, своєю чергою, виступає одним зі спонукальних мотивів соціальної дії. Неправильно розглядати активістів лише як «ресурс» екологічного руху тільки на тій підставі, що вони професійно не розуміються в алгоритмі екологічних процесів.

Загалом мережеві взаємодії екологічного руху можна поділити на два типи – споживацькі та екологічно орієнтовані. Цьому рухові притаманний принципово інший характер людських взаємовідносин: вони більш горизонтальні, системно організовані й комунікативно рівноправні. На відміну від груп з чітко встановленими акторами і жорсткою організаційною структурою (політичні партії), екологічний рух має флексибільний характер і більшість його дій ґрунтуються на періодичних або короткотривалих зв'язках.

Аналіз мережевих взаємодій екологічного руху викликає увагу соціологів, оскільки цей рух займається вагомими загальнолюдськими проблемами та зростанням ролі науки, наукового знання у виникненні цього руху. В сучасних умовах у природоохоронний процес дедалі частіше включаються професійні вчені, які виконують функцію адвокатів під час прийняття екологічно важливих державних рішень, активно залучаються до роботи з населенням і владою. Крім того, екологічний рух раніше за інших почав створювати соціальні мережі, ще до початку масового використання інформаційно-комп'ютерних технологій. Цей рух є достатньо контекстуальним, оскільки міцно пов'язаний з географічним місцем проживання і працевлаштування його членів. Особливий інтерес викликає поєднання у лідерів цього руху якостей дослідника і практика, який володіє одночасно науковим знанням і технологіями соціальної дії.

Досягнення екологічним рухом поставленої мети пов'язано із певною суперечністю. З одного боку, без доступу до політичної влади і впливу на процес прийняття рішень екологічний рух приречений на невдачу, а з другого – відкритий доступ до політичної влади підриває самостійність руху. Тому успіх екологічного руху можливий тоді, коли в результаті його активності уможливлується доступ нових соціальних груп до процесу розробки та реалізації політичних рішень, змінюється екологічна політика або здійснюються відповідні суспільні реформи.

Одним з прикладів практичної участі екологічного руху в екологічній політиці України є проект «Розбудова екологічної демократії в Україні».

У рамках даного проекту робоча група екоНУО за участю широкого кола громадських природоохоронних організацій здійснює підготовку щорічної доповіді з громадської оцінки національної екологічної політики. У цих доповідях висвітлюється думка громадських експертів щодо стану і тенденцій формування та впровадження екологічної політики в Україні. Цільовою аудиторією таких видань є депутати всіх рівнів, співробітники профільних державних установ та організацій, а також наукова спільнота і екологічні активісти.

Громадська оцінка національної екологічної політики свідчить про низку проблем державного управління в екологічній сфері [Доповідь НУО, 2016: с. 6]. Неспроможність і неадекватність системи державного управління належно забезпечити виконання функцій та здійснення повноважень у сфері захисту довкілля, екоНУО розглядають як виклик, який проявляє себе на всіх рівнях, від локального до національного. Насамперед йдеться про відсутність у рамках державного природоохоронного управління моделі комунікації «місцеві органи влади – області – центр»; нездатність держави до забезпечення дотримання екологічного законодавства; відсутність адекватних механізмів моніторингу стану довкілля та екологічного контролю; неспроможність профільних державних органів та установ забезпечити належне інформування населення про реальну екологічну ситуацію за місцем проживання.

Незважаючи на спільний екологічний профіль діяльності екоНУО, існують численні методи та стратегії діяльності, згідно з якими ці організації поділяють на три базові категорії [Стегній, 2012: с. 22–23].

1. Групи та організації, які передусім намагаються впливати на урядову екологічну політику з допомогою різноманітних засобів, і, якщо необхідно, змінювати її. Такі групи становлять пряму форму участі громадськості.

2. Групи та організації, що насамперед займаються інформаційною та освітницькою діяльністю. Вони прагнуть вплинути на свідомість громадськості, змінити її ставлення до природного довкілля. Таким чином, вони впливають на процес прийняття політичних рішень і офіційну політику непрямым шляхом.

3. Групи та організації, члени яких самі ведуть екологічно свідомий і здоровий спосіб життя. На власному прикладі вони намагаються переконати інших і змінити суспільне ставлення до екологічних проблем.

Аналіз соціологічної емпіричної інформації дає змогу зробити висновок, що набір конкретних ареалів і форм активності українських екоНУО в екологічній політиці визначається певною мотивацією. Результати нашого включеного спостереження свідчать про існування як мінімум чотирьох базових принципів, залежно від яких обирається та чи інша форма діяльності «зелених» [Stegniy, 2018].

1. *Ситуативний принцип*: лідери і керівництво організації будують свою діяльність залежно від умов поточного моменту. Ситуативний підхід впливає на конкретну форму дій «зелених» залежно від реакції опонента: якщо він прислуховується до позиції і вимог екологічних активістів, тоді достатньо інформування громадськості про розглядувану проблему з метою суспільного резонансу. Якщо ж суб'єкт забруднення довкілля (екологічної небезпеки) не реагує відповідним чином, застосовуються різні методи протидії: від збору підписів, мітингів протесту до пікетування зазначеного суб'єкта. Якщо організація виконує функцію національного координатора акції, то вибір форми протесту залежить також від того, хто є партнером цієї організації.

2. *Географічний детермінізм*: домінантою при виборі певної форми активності є її екологічна доцільність для конкретного географічного ареалу діяльності екоНУО (переважно локальний і регіональний рівні).

3. *Структурний детермінізм*: форма діяльності обирається з урахуванням професійного статусу членів організації, визначається керівництвом або структурними підрозділами організації. У ролі останніх можуть фігурувати групи (осередки) або регіональні підрозділи, які входять відповідно до обласної і національної організацій залежно від характеру діяльності екоНУО.

4. *Прогнозно-оціночний підхід*: включає в себе прогноз ефективності пропонуваної для розгляду форми участі в екологічній політиці, оцінку необхідних людських ресурсів та фінансових витрат. Одним з критеріїв ефективності є очікувана оперативність впливу обраної форми активності на соціальне середовище (насамперед громадську думку і державні структури).

Зрозуміло, що в реальному житті екоНУО зазначені принципи діють у різноманітних комбінаціях і навіть інколи важко виокремити домінуючий принцип. У низці випадків екоНУО напружували й перевірили ефективність конкретних форм участі в екологічній політиці і вже від них переважно не відступають. Зокрема, серед опитаних автором лідерів екоНУО висловлювалась і така думка, що оптимальною формою проведення акцій протесту є пікетування, оскільки за умов низької соціальної активності населення така форма видається найбільш наочною для суспільного резонансу.

Наслідки екологізації повсякденного життя українського суспільства залежатимуть від того, наскільки екологічні проблеми співзвучні з проблемами соціальної справедливості. Щоб витримати випробування часом, екологічний рух повинен пов'язати свої завдання з боротьбою за соціальну справедливість, що є особливо актуальним для сучасного українського суспільства.

З цієї точки зору вельми перспективною видається участь екоНУО в складанні, обговоренні, прийнятті та реалізації місцевих планів екологічних дій. Для їх ефективності необхідно закріпити документально постановою міської ради механізми і процедури участі громадськості в прийнятті екологічно важливих рішень різноманітних місцевих органів влади, визначити статус Громадської екологічної ради та форми її роботи з владою та іншими зацікавленими сторонами.

Одним з таких механізмів взаємодії екоНУО з місцевою владою можуть стати щорічні громадські слухання з виконання місцевої програми дій у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування, де влада надає громадськості інформацію про витрачені за минулий рік кошти та цілі на наступний рік. Виходячи з пріоритетних проблем міст України, при організації таких слухань доцільно приділяти особливу увагу досягненням у розвитку міського громадського транспорту і сфері поводження з твердими побутовими відходами, зеленим насадженням та рекреаційним зонам.

Висновки

Класичне визначення громадянина як невідданого є квінтесенцією розвитку політичної свідомості населення часів Модерну. У прикладному значенні громадянське суспільство передбачало здебільшого засновану на ліберальних і демократичних цінностях колективну форму громадянської активності у протистоянні тискові влади. На практиці це протистояння не завжди було ненасильницьким, і люди, залучені у соціальні рухи, не завжди відзначалися ліберальними поглядами. Та все ж загальна конфліктна логіка у протистоянні з державою привела до демократизації суспільства, незалежних від держави об'єднань людей, що стало важливим здобутком сучасних розвинених країн.

Запізнілий Модерн (або ж, як ще визначають, – «спотворений Модерн» комуністичною ідеологією) на теренах України ніяк не може всебічно оволодіти тутешнім населенням. Відсутність еволюційного сталого розвитку, жорстокі війни, голодомори, репресії у ХХ столітті стали не єдиними причинами нерозвинутості громадянського суспільства в Україні. Психологія виживання та відповідні соціальні практики наклали свій відбиток на характер взаємодії між державою і суспільством. Від тотальної недовіри до владних інститутів до тимчасового запаморочення, спричиненого черговим месією, стало замкненим колом, яке важко розірвати пасіонарним активістам зі шляхетними намірами.

Можна, звичайно, припустити, що більшість населення почувається громадянами у виборчий період, коли політики починають загравати з ним. Акт ставлення галочки у виборчому бюлетені й подальше його викидання у прозору скриньку стає кульмінацією їхньої громадянської суб'єктності. Однак в Україні існує активна меншість, яка переважно протестним шляхом зупиняла узурпацію влади і змінювала руйнівне для української ідентичності спрямування розвитку країни.

Специфіка розвитку громадянської активності за умов демократичного транзиту зумовила нагальність дослідницького завдання щодо реконцептуалізації класичного історичного поняття суспільствознавчого дискурсу «громадянське суспільство» внаслідок актуалізації концепції цивільності.

У книзі окреслені особливості розвитку сучасного дискурсу громадянського суспільства, що відбувався, з одного боку, під значним впливом посткомуністичних трансформацій, а з другого – показано як теоретичні концептуалізації громадянського суспільства реалізовувались у практиках посткомуністичної трансформації, зокрема дискурс ідеальної публічної сфери у практиках українських Майданів. Обґрунтовано висновок про те, що масові протестні рухи двох історичних Майданів в Україні – «помаранчевого» 2004–2005 років та Євромайдану 2013–2014 років були суспільною реакцією на сутнісні деформації політичної публічності, відсутність повноцінного зворотного зв'язку поміж владою і суспільством.

Соціологічна інтерпретація громадянського суспільства як комплексного соціокультурного і суспільно-політичного феномену включає наявність таких вимірів: 1) соціальних інститутів (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права; громадський контроль за владою на всіх рівнях); 2) громадянської культури, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм, толерантність, довіра, суспільна відповідальність, патріотизм, здатність до компромісів, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога); 3) соціальних практик (суспільна активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних асоціаціях; громадянська компетентність і поінформованість; лобювання суспільно важливих ініціатив).

В емпіричній площині авторському колективі вдалося окреслити ті соціологічні виміри, які зосереджені на актуальних питаннях для даного етапу демократичних трансформацій, не вдаючись до ретроспективних оглядів початкових віх формування громадянського суспільства.

Вимір участі населення України в громадських організаціях за типом об'єднання, ступенем активності та частотою залученості у роботу об'єднань показують малі частки громадянського активізму для ґрунтового статистичного аналізу різних типів організацій. Очевидною є проблема низької залученості населення у громадянські форми колективної співпраці, залучення у добровільні асоціації. Особливо відчутними є недостатні групові можливості для громадян взаємодіяти з політичними інститутами у обстоюванні своїх інтересів, солідаризуватися та об'єднуватися із зацікавленими партнерами задля їх реалізації. Встановлено, що визначальними чинниками членства у громадських організаціях є наявність певної політичної ідентичності, належності до молодшої вікової когорти та освічених верств. Встановлено, що члени громадських організацій порівняно з рештою

населення характеризуються вищим рівнем задоволеності й включеності в соціальне життя, кращою пристосованістю до сучасних умов, більшим покладанням на свої сили, ніж на зовнішні обставини.

Вимір громадської думки щодо громадянського суспільства засвідчив, що ставлення громадян до громадянського суспільства загалом і громадських організацій зокрема є стабільно позитивним. Громадські організації, волонтери здобули визнання як головної рушійної сили реформ та боротьби з корупцією. Водночас у зв'язку із завищеними очікуваннями громадян, які вони покладають уже на новообрану владу, результати досліджень 2019 року фіксують падіння інтересу громадян до участі у діяльності громадських організацій.

Вимір поширеності громадянських практик в українському суспільстві встановив, що найбільше українські громадяни залучені в заходи, які вимагають переважно індивідуальних зусиль. Натомість громадянські практики, які потребують організаційних і колективних зусиль, є менш поширеними. Способи донесення своїх прагнень та інтересів відтворюються через схильність брати участь у тих громадянських практиках, які вимагають відповідних ресурсів чи вправності та форм взаємодії з політичними інститутами. Погляди та орієнтації суб'єктів громадянських практик різняться від бачення актуальних проблем сьогодення пасивним населенням. Зокрема, громадянські активісти дещо більше, ніж решта населення, відповідальніше ставляться до збереження суверенітету та цілісності України та орієнтуються на приєднання країни до євроатлантичних структур.

Стрімко зростають прояви громадянської онлайн активності українців, які використовують мережу Інтернет переважно задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації, а також реалізації певної громадянсько-політичної неформальної активності. Це зростання пов'язане із поширенням смартфонів, коли до такого роду активності отримали доступ представники середніх і старших вікових груп, малих міст та сіл.

Вимір установок на громадянську активність засвідчує, що активістська політична свідомість є характерною насамперед для осіб, орієнтованих на творчу діяльність, захист своїх законних інтересів і конструктивне ставлення до навколишньої соціальної дійсності. Встановлено, що активізація відповідних настроїв відбувається передусім у передвиборчий період. Виявлено, що у 2018 році порівняно з 2016-м відбулося посилення установок на громадянську активність в усіх регіонах України (особливо на Південному Сході) та майже в усіх соціально-демографічних групах. Це стосується як установок

щодо готовності обстоювати свої права, так і установок щодо загальної оцінки політичної системи України як інструменту необхідних змін.

Вимір типів громадянської культури на основі когнітивних, нормативних і поведінкових індикаторів громадянськості дав змогу виокремити п'ять умовних сегментів населення України: «громадяни» (13 %), «небайдужі скептики» (24 %), «піддані» (40 %), «болото» (16 %) та «тотально відчужені» (7 %). Лише сегмент «громадяни» є носіями зрілої партиципаційної культури, які усвідомлюють і використовують свій вплив на соціальні процеси. «Небайдужих скептиків» можна розглядати як проміжний тип між високою громадянською культурою і підданським режимом. Але більшості українців не властиве відчуття власної дієвої суб'єктності та відповідальності перед спільнотою та її членами. Їхня домінуюча орієнтація на досягнення лише приватних цілей, без урахування спільних інтересів, підтримує недовіру до людей і низький рівень толерантності до інакшості будь-якого гатунку.

Недостатні прояви партиципаційного типу громадянської культури пов'язані з домінуванням серед українців вітальних цінностей, які зберігаються і навіть підсилюються в умовах економічної рецесії та соціально-політичної нестабільності соціуму. Поряд з цим громадяни України за останні роки стали більше цінувати потреби й можливості власного саморозвитку та самореалізації. Їх більше стали хвилювати питання рівності, створення рівних можливостей для всіх, сприятливого морально-психологічного стану в суспільстві, національно-культурного відродження, участі в релігійному житті. Крім цього, в українському суспільстві, попри зовнішні та внутрішні труднощі, перепони й загрози, поступово відбувається посилення відчуття громадянства та громадянської ідентичності. Після Революції Гідності показники політичної ефективності населення незмінно зростають, сягнувши максимальних позначок.

Вимір функціонування самоорганізованих утворень проілюстровано на прикладі зародження та розгортання потужного волонтерського руху з початком російської агресії. Прояви соціальної солідарності як характерної для самоорганізованих утворень продемонстрували існування у кожному з підрозділів волонтерського руху ядра й периферії, радіус якої охоплював не тільки всю країну, а й виходив за її межі. Ця солідарність мала два виміри: 1) солідарність самих волонтерів з тими, кому вони допомагають; 2) солідарність широкого кола громадян із самими волонтерами, яких вони підтримують морально й матеріально. За роки існування волонтерського руху населення висловлює найбільшу довіру до волонтерів з-поміж інших соціальних та політичних інститутів.

Вимір екологічних практик засвідчив, що за останню чверть століття частка залучених до екологічного руху в Україні не перевищувала 2 % дорослого населення. Водночас зафіксовано виокремлення купівельних орієнтацій щодо екологічно безпечних товарів та ресурсощадної поведінки, які продиктовані радше побоюванням за своє здоров'я та необхідністю економії сімейного бюджету, ніж є наслідком визнання екологічних цінностей. Негативним чинником для розвитку екологічного руху як колективного актора альтернативної екологічної політики залишається вкрай недостатня залученість населення до соціально-екологічних акцій, комунікації з державними органами та засобами масової інформації.

Новою віхою існування громадянського суспільства після президентських і парламентських виборів 2019 року є те, що пасивна більшість населення спрямувала всі надії на популістські політичні сили, які з легкістю можуть перекреслити важкі напрацювання активістів. Не можна не виключати спроб «одержавлення» громадянського сектору шляхом фінансової підтримки проектів (як це відбулося у Росії через бюджетні проекти) або адміністративного (фіскальні перевірки), що може стати черговим випробуванням для громадянського сектору України. Очевидно, що насторожене ставлення громадянського суспільства до нової влади є цілком природним явищем, оскільки громадянські активісти є ефективним запобіжником узурпації влади однією політичною групою.

Література

Вступ

Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство*. Львів: Літопис.

Зеленько, Г. (2017). Громадянське суспільство проти держави та фінансово-промислових груп: що змінилося після Революції Гідності? *Агора*, 19–20, 16–20.

Розділ 1

Агамбен, Д. (2011а). Форма-жизни. *Художественный журнал*, 81. Отримано з <http://moscowartmagazine.com/issue/16/article/217>.

Агамбен, Д. (2011b). *Ното Sacer. Суверенная власть и голая жизнь*. Москва: Европа.

Академія української преси (2019, 27 березня). *Моніторинг політичних новин. Результати моніторингу новин напередодні президентських виборів – березень 2019* [Прес-реліз]. Отримано з <http://www.aup.com.ua/rezultati-monitoringu-novin-papere/#respond>.

Арендт, Х. (2000). *Vita activa, или О деятельной жизни*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Батлер, Д. (2018). *Заметки к перформативной теории собрания*. Москва: Ad Marginem.

Бекешкіна, І. (2005). Відносини влади і соціологічної спільноти як колізія громадянського суспільства. У: В. Танчер, В. Степаненко (ред.). *Соціологічне знання і влада* (сс. 188–204). Київ: Стилос.

Больш, Н. (2011). *Азбука медиа*. Москва: Европа.

Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство*. Львів: Літопис.

Головаха, Є. (2014). Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни. В: В. Ворона, М. Шульга (ред.) *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: у 2 т. Т. 1* (сс. 49–57). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Кобылин, И. И. (2011). Исток и сингулярность: Дж. Агамбен и М. Фуко о рождении биовласти. *Философия и общество*, 3 (63), 171–183.

Козеллек, Р. (2014). *Введение. Словарь основных исторических понятий: избр. статьи в 2 т.* Пер. с нем. К. Левинсона. Т. 1. Москва: Новое лит. обозрение.

Костенко, Н. (2016). В состоянии «emergency»: культурные эффекты. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 102–118.

Костенко, Н., Макеев, С. (1999). Выборы и медиа: легализуя публичную сферу. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 78–92.

Кутуєв, П. (2005). *Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм*. Київ: Сталь.

Мілер, В., Гределанд, О., Кошечкіна, Т. (2004). *Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі*. Київ: К.І.С.

Муфф, Ш. (2004). К агонистической модели демократии. *Логос*, 2 (42), 180–197.

Нікітін, В. (2006). *Ресурсний потенціал становлення громадянського суспільства в Україні*. Харків: Магістр.

Панина, Н. В. (2008). Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. В: Н. В. Панина. *Избранные труды по социологии в 3 т.* Т. 1 (с.с. 63–87). Киев: Факт.

Піддуська, І. та ін. (2003). *Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку*. Київ: Фонд «Європа ХХІ».

Полохало, В. (2000). У хаті, яка завжди скраю. «Середній українець» – соціальна основа негромадянського суспільства. *День*. № 29, 18 лют.

Резнік, О. (2003). *Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Резнік, О. (2011). *Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Ручка, А. (2008). Постпомаранчеве ехо: динаміка затухання позитивних відчужень. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*. (с.с. 267–274). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Стегній, О. (2001). *Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз*. Київ: ВД «КМ Академія».

Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Степаненко, В. (2004). Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституціоналізації. *Соціальні виміри суспільства*, 7, 320–342.

Степаненко, В. (2006). Правова культура в українських регіональних вимірах. *Агора: Часопис Київського проекту Інституту Кеннана*, 4, 18–34.

Степаненко, В., Рибшун, О. (2009). Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 23–46.

Теории и практики, & V-A-C (б. д.). *Мы разбиваемся: Саймон Шейх о фрагментации публичной сферы*. Отримано з <https://special.theoryandpractice.ru/simon-sheikh>.

Фетодова, В. Г. (2005). *Хорошее общество*. Москва: Прогресс-Традиция.

Фуко, М. (2005). Лекция от 17 марта 1976 г. В: М. Фуко, «Нужно защищать общество». *Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году* (сс. 253–278). Санкт-Петербург: Наука.

Хабермас, Ю. (2006). Первым почуять важное. Что отличает интеллектуала. *Неприкосновенный запас*, 3 (47). Отримано з <http://magazines.russ.ru/nz/2006/47/ha2-pr.html>.

Ховард, М. М. (2009). *Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе*. Москва: Аспект-Пресс.

Шубин, А. (2006). *Преданная демократия. СССР и неформалы 1986–1989*. Москва: Европа.

Элиас, Н. (2001) *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования*, в 2 т. Т. 1. Москва: Университетская книга.

Юдин, Г. Б. (2017). Рецензия на книгу: Хабермас, Ю. (2016). Структурная трансформация публичной сферы: исследования относительно категории буржуазного общества. *Философия. Журнал Высшей школы экономики*, 1 (1), 123–133.

Adey, P., Anderson, B., Graham, S. (2015). Introduction. Governing emergencies: Beyond exceptionality. *Theory, Culture & Society*, 32 (2), 3–17.

Alexander, J. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.

Alexander, J. (1998). Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. In: J. Alexander (Eds.) *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (pp. 1–21). London: SAGE Publications Ltd.

Alexander, J. (2000). Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. *The Canadian Journal of Sociology*, 25 (3), 271–309.

Alexander, J. (2001). The Past, Present, and Future Prospects of Civil Society. In: A. Bron, M. Schemmann (Eds.) *Civil Society, Citizenship and Learning* (pp. 15–25). Hamburg, Munster: Lit Verlag.

Alexander, J. (1998). Civil Society Between Difference and Solidarity: Rethinking Integration in the Fragmented Civil Society. *Theoria: Journal of Social and Political Theory*, 92, 1–14.

Almond, G. A. and Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Anheier, H. K., Toepler S. (Eds.) (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer Science & Business Media.

Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago: The Free Press Glencoe.

Barber, B. (1999). The Discourse of Civility. In: S. L. Elkin, K. E. Soltan (Eds.) *Citizen Competence and Democratic Institutions*

(pp. 39–47). University Park: Pennsylvania State.

Beck, U., Levy, D. (2013). Cosmopolitanized nations: Re-imagining collectivity in world risk society. *Theory, Culture & Society*, 30 (2), 3–31.

Berman, S. (1997). Civil Society and the Collapse of Weimar Republic. *World Politics*, 49, 401–429.

Boeri, T. et al. (2018). *Populism and Civil Society*. IMF Working Paper. Retrieved from <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WP/2018/wp18245.ashx>.

Brunsson, N. (1989). *The Organization of Hypocrisy. Talk, decisions and actions in organizations*. Chinchester; New York: John Wiley & Sons.

Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J. A. Hall (Ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp. 136–157). Cambridge: Polity Press.

Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On the discursive limits of «sex»*. New York, NY: Routledge.

Butler, J. (2011). *Bodies in alliance and the politics of the street* [Lecture held in Venice, on September 7, 2011, in the framework of the series «The State of Things», organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA).]. Retrieved from: <http://www.eipcp.net/transversal/1011/butler/en>.

Chouliaraki, L., Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee «crisis»: A visual typology of European news. *Media, Culture & Society*, 39 (8), 1162–1177.

D’Anieri, P. (2010). Introduction: Civil Society in Ukraine – From Despair to Hope and Back. In: P. D’Anieri (Ed.). *Orange Revolution and Aftermath. Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine*. (pp. 1–23). Baltimore: The John Hopkins University Press.

Davetian, B. (2009). *Civility: A Cultural History*. Toronto: University of Toronto Press.

Democracy in Retreat. Freedom in the World (2019). Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>.

Englehart, N. (2011). What Makes Civil Society Civil? The State and Social Groups, *Polity*, 43 (3), 337–357.

Esposito, R. (2015). *Persons and things: From the body’s point of view*. Cambridge, England: Polity Press.

Evers, A. (2009). Civicness and civility: Their meanings for social services. *VOLUNTAS International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20 (3), 239–259.

Frosh, P. (2011). Phatic morality: Television and the proper distance. *International Journal of Cultural Studies*, 14 (4), 383–400.

Gellner, E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Books.

Giordano, C., Hayoz, N. (Eds.) (2013). *Informality in Eastern Europe. Structures, Political Culture and Social Practices*. Bern: Peter Lang.

Habermas, J. (1979). *Communication and the evolution of society*. Boston, MA: Beacon Press.

Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.

Halperin, S. (2003). Effective Resistance to Corporate Globalization. In: S. Halperin, G. Laxer (Eds.) *Global Civil Society and Its Limits* (pp. 1–25). Houndmills, 2003.

Havel V. (1985). *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Howell, J. (2001). *Civil Society and Development. A Critical Exploration*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Inglehart, R. F., Norris, P. (2016) *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. HKS Working Paper No. RWP16-026. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2818659> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>.

Krastev, I. (2017). *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Kumar, K. (1993). Civil society: an enquiry into the usefulness of an historical term. *The British Journal of Sociology*, 44, 375–392.

Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.

Labigne, A. (2012). Civility as a Public Opinion: Theorizing Civility and Discussing an Attitude Survey-Based Research Agenda. *Journal of Civil Society*, 8 (2), 123–135.

Mbembe, A. (2001). *On the Postcolony*. Berkeley, CA: University of California Press.

Parikka, J. (2016). *Digital Contagions: A Media Archaeology of Computer Viruses*. New York: Peter Lang.

Pérez-Díaz, V. (2014). Civil society: a multi-layered concept. *Current Sociology*, 62 (6), 812–830.

Schiffauer, W., Baumann, G., Kastoryano, R. (2006) *Civil Enculturation: Nation-State, Schools and Ethnic Difference in Four European Countries*. New York: Berghahn Books.

Serafini, L. (2017). Beyond the person: Roberto Esposito and the body as «common good». *Theory, Culture & Society*, 34 (7–8), 215–228.

Shills, E. (1997). *The virtue of civility: Selected essays on liberalism, tradition, and civil society*. Indianapolis: Liberty Fund.

Silverstone, R. (2002). Complicity and collusion in the mediation of everyday life. *New Literary History*, 33 (4), 761–780.

Stepanenko, V. (2015) Ukraine's Revolution as De-Institutionalisation of the Post-Soviet Order. In: V. Stepanenko and Y. Pylynskyi (Eds.). *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes*. (pp. 29–47). Bern: Peter Lang.

Sztompka, P. (1999) *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: University Press.

Taylor, Ch. (1995). Liberal politics and the public sphere. In: Ch. Taylor, *Philosophical Arguments* (2nd ed.) (pp. 257–288). Cambridge, MA: Harvard University Press.

van Dijk, T. A. (1991). *Racism and the press*. London, England: Routledge.

Volpi, F. (2011). Framing Civility in the Middle East: alternative perspectives on the state and civil society. *Third World Quarterly*, 32 (5), 827–843.

Volpi, F. (2011). Introduction. Invoking Political Civility in the Middle East. *Third World Quarterly*, 32 (5), 801–806.

Walzer, M. (1974). Civility and Civic Virtue in Contemporary America. *Social Research*, 41, 593–611.

White, M. (2006). An Ambivalent Civility. *Canadian Journal of Sociology*, 31 (4), 445–460.

Wiarda, H. J. (2003) *Civil Society: The American Model and Third World Development*. Boulder, CO: Westview Press.

Розділ 2

Бойко, Н. (2013). Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві. В: В. Ворона, М. Шульга (ред.) *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 375–381). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Бойко, Н. (2014). Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1 (15), 163–172.

Бойко, Н. (2017). Інтернет-практики українців в умовах збройного конфлікту на Донбасі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 31–34;

Бойко, Н. Л. (2018). Содержательно-целевое структурирование социальной активности в Интернете. *Logos et Praxis*, 17 (4), 67–73.

Головаха, Е. И., Панина Н. В. (1999). Потенциал протеста украинского общества. *Социологические исследования*, 10, 31–40.

Єрмолаєв, А. В., Горєлов, Д. М., Корнієвський, О. А. та ін. (2012). *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.

Нікітіна, Т., Любива, Т. (2016). Громадська активність населення України до та після Революції гідності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 3 (17), 87–96.

Резнік, О. (2011). *Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Резнік, О. (2017). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–58.

Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (2013, 17 липня). *Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба?* [Прес-реліз]. Отримано з <https://dif.org.ua/article/gromadskiy-sektor-i-politika-vzaemodiya-neytralitet-chi-borotba>.

Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (2018, 1 серпня). *Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання* [Прес-реліз]. Отримано з <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.

Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (2019, 7 жовтня). *Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян* [Прес-реліз]. Отримано з <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>.

Яблонський, В. М., Андриученко, Т. В., Бекешкіна, І. Е. та ін. (2018). *Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.

Яблонський, В. М., Балакірева О. М., Бондар Т. В. та ін. (2017). *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.

Almond, G. A., Verba, S. (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.

Baumgartner, F. R., Walker, J. L. (1988). Survey Research and membership in voluntary associations. *American Journal of Political Science*, 32 (4), 908–927.

Gatskova, K., Gatskov, M. (2015). Third Sector in Ukraine: Civic Engagement Before and After the «Euromaidan». *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 27 (2), 673–694.

Gordon, C. W., Babchuk, N. (1959). A Typology of Voluntary Associations. *American Sociological Review*, 24 (1), 22–29.

Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.

Reznik, O. (2016). Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries, *SAGE Open*, 6 (1), 1–13.

Schofer, E., Fourcade-Gourinchas, M. (2001). The Structural Contexts of Civic Engagement: Voluntary Association Membership in Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 66 (6), 806–828.

Розділ 3

Головаха, Е., & Панина, Н. (1997). *Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах*. Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

Головаха, Е. І. (2005). *Звіт про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції та закономірності розвитку»*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Дембицкий, С. (2016). *Теоретическая валидизация в социологическом исследовании: Методология и методы*. Москва: ЛЕНАНД.

Дембицкий, С. (2018). Конструирование, валидизация и интерпретация социологического теста «Типы политической культуры – II». *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 25–45.

Дембицкий, С. (2018). Вимірювання геополітичних орієнтацій в Україні: конструювання соціологічних тестів «RF-geopol» і «EU-geopol». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–104.

Дембицкий, С. (2019). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Мастицкий, С. Э., Шитиков, В. К. (2015). *Статистический анализ и визуализация данных с помощью R*. Москва: ДМК Пресс.

Field, A., Miles, J., Field, Z. (2012). *Discovering statistics using R*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage.

Siegel, S., Castellan, N. J. (1988). *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*. New York: McGraw-Hill.

Розділ 4

Алмонд, Г., Верба, С. (2014). *Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах*. Москва: Мысль.

Арбеніна, В. А., Сокурянська, Л. Г. (ред.). (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Батлер, Дж. (2012). Згуртовані тіла та політика вулиці. *Політична критика*, 3, 27–40.

ван Стінберген, Б. (ред.) (2005). *Умови громадянства: Зб. ст.* Київ: Український Центр духовної культури.

Внук-Липинський, Э. (2012). *Социология публичной жизни*. Москва: Мысль.

Гудков, Л. Д., Дубин, Б. В., Зоркая, Н. А. (2008). *Постсоветский человек и гражданское общество*. Москва: Московская школа политических исследований.

Даль, Р. (2003). *Демократия и её критики*. Москва: РОССПЭН.

Инглхардт, Р., Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития*. Москва: Новое издательство.

Колодій, А. (2002). *Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів*. Київ: Вид-во «Ай Бі».

Костенко, Н., Ручка, А. (ред.). (2008). *Медіа. Демократія. Культура*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Коэн, Д. Л., Арато, Э. (2003). *Гражданское общество и политическая теория*. Москва: Весь Мир.

Липсет, С. М. (2012). Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность. В: Д. В. Ефременко, Е. Ю. Мелешкина (ред.) *Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг.: сб. переводов* (с. 35–86). Москва: ИНИОН РАН.

Магун, В., Руднев, М. (2007). Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. В: Е. Головаха, С. Макеев (ред.) *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 226–273). Киев: Ин-т социологии НАНУ; ХНУ им. В. Н. Каразина.

Маршалл, Т. Х. (2011). Гражданство и социальный класс. В: Б. Капустин (ред.) *Гражданство и гражданское общество* (с. 145–223). Москва: Изд. дом ГУ-ВШЭ.

Наумова, М. (2012). Сенси медіального. В: Н. Костенко (ред.) *Смислова морфологія соціуму* (с. 175–199). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Наумова, М. (2013). Сучасні медіа та доля тілесності. *Український інформаційний простір*, 1 (2), 151–158.

Наумова, М. (2015). Рухливість соціально-політичних цінностей українців і перспективи ефективної демократії. В: Н. Костенко (ред.) *Мінливості культури: соціологічні проєкції* (с. 165–189). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Патнам, Р. Д. та ін. (2001). *Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії*. Київ: Основи.

Петровська, І. Р. (2015). Особливості громадянської ідентичності студентів. *Наука і освіта*, 10, 177–182.

Пшеворский, А. (2000). *Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке*. Москва: РОССПЭН.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Раунінг, Г. (2012). Молекулярний бунт. *Політична критика*, 3, 22–26.

Ручка А., Наумова М. (2016). Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України за період 1991–2016 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 3 (17), 57–67.

Ручка, А. (2018). Життєва компетентність і культурна активність громадян. В: Н. Костенко (ред.) *Участь у культурі: люди, спільноти, стани* (с. 93–116). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Ручка, А. (2017а). Компетентність як ресурс життєвої активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 4 (18), 264–276.

Ручка, А. (2017б). Ціннісні тренди в контексті сучасних модернізаційних процесів. В: О. В. Зернецька (ред.) *Історичні та стратегічні імперативи модернізації провідних і транзитивних країн світу: збірник наукових праць* (с. 25–34). Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Сорокин, П. (2000). *Социальная и культурная динамика: Исследования изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений*. Санкт-Петербург: РХГИ.

Сохань, Л., Єрмакова, І., Несен, Г. (ред.) (2003). *Життєва компетентність особистості: науково-методичний посібник*. Київ: Богдан.

Тодоров, Х. (2018). Гражданское образование и демократия. *Език и публичност*, 7 (2), 109–118.

Хантингтон, С. (2003). *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. Москва: РОССПЭН.

Boksański, Z. (1995). Tożsamość aktora społecznego a zmiana społeczna. *Studia Socjologiczne*, 3–4, 138–139.

Dahl, R.A. (1961). *Who governs? Democracy and power in an American city*. New Haven: Yale University Press.

Lane, R. (1959). *Political Life: Why People Get Involved in Politics*. New York: The Free Press.

Schwartz, S. H. (1999). Theory of Cultural Values and Some Implication for Work. *Applied Psychology: An Internationce Review*, 48 (1), 23–47.

Schwartz, S. H. (2006). A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology*, 5 (2–3), 137–182.

Розділ 5

Бауман, З. (2008). *Текущая современность*. Санкт-Петербург: Питер.

Бевзенко, Л. (2002). *Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. Киев: Ін-т соціології НАНУ.

Бевзенко, Л. (2005). Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана. *Totalloge-XXI. Постнекласичні дослідження*, 12, 41–78.

Бевзенко Л. (2006). Эвристический потенциал понятия социальной бифуркации. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 159–176.

Волонтерство в Україні (2015). Загальнонаціональне дослідження, проведене Представництвом ООН та Програмою «Волонтери ООН». Київ. Отримано з <http://www.un.org.ua/images/volunteer.pdf>.

Мандебура-Нога, О. (2016). Волонтерство як нова форма громадської активності в Україні. В: М. І. Михальченко (кер.) *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики* (с. 243–275). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Голуб, В. (2016). *Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави та суспільства*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. Київ: НАДУ при Президентіві України.

Добронравова, И., Финкель, Л. (2005). Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 168–180

Касьянов, Ю. (2015). Час волонтерських організацій закінчився. *Дзеркало тижня. Вип. 35 від 25.09.15*. Отримано з https://dt.ua/internal/yuriy-kasyanov-chas-volonterskih-organizaciy-zakinchivnya_.html.

Майнцер, К. (1997). Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века. *Вопросы философии*, 3, 48–60.

Матяш, М. (2019). Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. *Укрінформ. 21.09.19*. Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>.

Певная, М. (2013.) Волонтерство как социологическая проблема. *Социс*, 2, 110–120.

Постанова Кабінету Міністрів України. (2015a) *Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності*, від 05.08.15. № 556. Отримано з <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/556-2015-%D0%BF.8>.

Постанова Кабінету Міністрів України. (2015b). *Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, бойових дій та збройного конфлікту*, від 19.08.1. № 604. Отримано з <http://zakon.pedrada.com.ua/regulations/8451/471664/9>.

Саймон, Г. (2008). Структура сложности в развивающемся мире. В: *Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных наук* (с. 21–28). Москва: Наука.

Що таке волонтерський рух в Україні? *Сайт Opinion. Так думає Україна. 8 грудня 2017 року*. Отримано з <https://opinionua.com/2017/12/08/shho-take-volonterskix-rux-v-ukraini/>

Черниш, Н. (2016). Вплив довіри та довірчих відносин на становлення новітнього соціального інституту волонтерства у сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 26–38.

Шюц, А. (1996). Формирование понятия и теории в общественных науках. В: *Американская социологическая мысль. Тексты* (с. 526–541). Москва: МГУ.

Anderson, P. (1999). Complexity theory and organization science. *Organization Science*, 10 (3), 216–232.

Beautement, P., Broenner, C. (2010). *Complexity Demystified: A Guide for Practitioners*. Axminster: Triarchy Press.

Grobman, G. M. (2005). Complexity theory: A new way to look at organizational change. *Public Administration Quarterly*, 29 (3–4), 350–382.

Розділ 6

Доповідь НУО (2016). *Громадська оцінка національної екологічної політики за 2015 рік*. Київ: ФОП «Клименко».

Екологічні права громадян: як їх захистити за допомогою закону (1997). Київ: Інформаційне агентство «Ехо-Восток».

Кисельов, М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. (1995). *Методологія екологічного синтезу*. Київ: Наукова думка.

Крисаченко, В. С. (1996). *Екологічна культура: теорія і практика*. Київ: Заповіт, 1996.

Принципи сталого розвитку: що про них знає населення та державні службовці України? (за результатами соціологічного дослідження). Київ: UNDP, 2014.

Рукавишников, В., Халман, Л., Эстер, П. (2000). *Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения*. Вып.2. Москва: Совпадение.

Стегній, О. (2001). *Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».

Стегній, О. (2012). *Соціологічне прочитання природи*. Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації».

Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Степин, В. С. (1993). Экологический кризис и будущее цивилизации. В: В. Хёсле (ред.) *Философия и экология* (с. 181–197). Москва: Наука.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2018, 5 (19).

Усачёва, О. А. (2011). Экологический активизм в постсоветской России и Западном мире (сравнительный анализ). *Социологические исследования*, 3, 23–31.

Яницкий, О. Н. (1999). Экологическая социология как риск-рефлексия. *Социологические исследования*, 7, 50–60.

Яницкий, О. Н. (1998). Экологическое движение в «переходном» обществе: проблемы теории. *Социологические исследования*, 10, 22–33.

Brand, K. W. (Hg.), (1985). *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt am Main; New York: Campus.

Buttel, F. H. (1986). Discussion: Economic Stagnation, Scarcity, and Changing Commitments to Distributional Policies in Environmental-Resource Issues. In: A. Schnaiberg, N. Watts, K. Zimmermann (Eds.) *Distributional Conflicts in Environmental-Resource Policy* (pp. 221–238). Aldershot: Gower.

Buttel, F. H. (1992). Environmentalization: Origins, Processes and Implications for Rural Social Change. *Rural Sociology*, 1, 1–27.

Dunlap, R. E., Rosa, E. A. (2000). Environmental Sociology. In: E. F. Borgatta, R. J. V. Montgomery (Eds.) *Encyclopedia of Sociology, Vol. 2* (pp. 800–813). New York: Macmillan.

Henry, L. (2010). *Red to Green. Environmental Activism in Post-Soviet Russia*. Ithaca: Cornell University Press.

Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced society*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

Lorenzo, C., Chironi, D., Drapalova, E., Tomasello, F. (2017). Towards to Critical Theory of Social Movements: An Introduction. *Anthropological Theory*, 17 (4), 429–452.

Perga, T. (2018). Confronting Nuclear Tyranny: Role of Eco-nationalism in Development of Environmental Movement in Ukraine. *Cultural and Religious Studies*, 6 (9), P. 539–547.

Stegniy, O. (2018). Ukrainian Green as an actor of alternative environmental policy. In: *Ukrainian Sociology in XXI century: Theory, Methods, and Research results* (pp. 499–515). Kharkiv: Kharkiv State University.

Stegnij, O. (2016). Die Umweltbewegung in der Ukraine nach Tschernobyl. Retrospektive und aktueller Stand. In: M. Arndt (Hg.) *Politik und Gesellschaft nach Tschernobyl. (Ost-) Europäische Perspektiven* (s. 53–77). Berlin: Ch. Links Verlag.

Stegniy, O. (2002). Conditions for Environmental Agreements in the Ukraine/ In: P. ten Brink (ed.) *Voluntary Environmental Agreements: Process, Practice and Future Use* (pp. 228–239). London: Greenleaf Publishing.

Tarrow, S. (1988). *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy, 1965–1975*. Oxford: Oxford University Press.

Наукове видання

**СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

(українською мовою)

Відповідальний за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *О. Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 29.11.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 18. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9